

Ева М. Томпсон

ТРУБАДУРИ ІМПЕРІЇ

*Російська література
і колоніалізм*

ОСНОВИ

ЄВА М. ТОМПСОН

ТРУБАДУРИ ІМПЕРІЇ

*Російська література
і колоніалізм*

EWA M. THOMPSON

IMPERIAL KNOWLEDGE

*Russian Literature
and Colonialism*

ЄВА М. ТОМПСОН

ТРУБАДУРИ ІМПЕРІЇ

*Російська література
і колоніалізм*

Переклад з англійської
Марія Корчинська

*Видання друге
(неофіційне)*

Київ
Видавництво
Соломії Павличко
«Основи»
2008 (2022)

ББК 83.3(4)
Т56

Пропоноване наукове дослідження – це ґрунтовний аналіз російського імперського культурознавчого дискурсу, обставин його функціонування в різні історичні епохи і до сьогодні. Авторка торкається широкого кола проблем, пов'язаних з теорією постколоніальних студій, формуванням національної та державницької самосвідомості, відмінностями у ході цих процесів між західноєвропейськими імперіями та Росією.

Книга буде корисною усім, хто цікавиться літературознавством, політологією та іншими дотичними дисциплінами. Вона стане відкриттям для тих, хто шанує свіжі погляди на, здавалося б, давно знані речі.

*На обкладинці використано
репродукцію картини М. Дмитрієва-Оренбургського
«Генерал М. Д. Скобелєв», 1883.*

- © Ewa M. Thompson, 2006, 2008.
- © Марія Корчинська,
Український переклад, 2006.
- © Татяна Дзядевич. Передмова, 2006.
- © Видавництво Соломії Павличко
«Основи», 2006, 2008.
- © Упорядник, 2022

ISBN 978-966-500-289-5

Це видання є частиною неприбуткового проєкту розповсюдження світоглядної літератури перекладеної українською мовою. Верстання книги виконано наново і не відповідає макетові видавництва «Основи» (sic!). Будьте уважні при цитуванні: посилайтеся або *саме* на *це* видання, або взагалі не використовуйте дане видання для наукового цитування.

Упорядник

Зміст

Дистанціюючись від імперії. <i>Тетяна Дзядевич</i>	8
Подяка	23
Вступ. Націоналізм, колоніалізм, національна ідентичність	25
1. Постановка питання	51
2. Народження імперії	127
3. Консолідуючий підхід	186
4. Наратив Середньої Азії в російській літературі	233
5. Імперська мрія у пізній радянський період	269
6. Літературознавство та імперія	317
7. Деконструкція імперії: Людмила Петрушевська	408
Вибрана література	454

Цю сторінку навмисно залишено порожньою

ДИСТАНЦІЮЮЧИСЬ ВІД ІМПЕРІЇ

Крок за кроком постколоніальні студії долають кордони і проникають в український науковий та суспільний дискурс. Цей факт є цілком закономірним для молодого держави, яка може вести своє літочислення з середини першого тисячоліття, від трипільської чи зарубинецької культури, а може, й від 1991 року. Це залежить від того, з якої точки зору підійти до питання. Проте очевидним є той факт, що сучасному українцеві дуже важко уявити себе поза російським контекстом. Так чи інакше, але Росія присутня у щоденній свідомості не лише пересічного українця, а й сучасної української інтелектуальної еліти. Це є наслідком тривалої, з покоління в покоління, імперської культурної політики. Тому багатьом українським громадянам, навіть тим, хто свідомо асоціює себе з Україною, українською культурою, важко дистанціюватися від привида вселенської російської літератури, важко подивитись на Росію як на «іншого», дистанціюватися від її впливу, а поза тим усвідомити власну, українську «самість» і самодостатність.

Феномен такої ситуації полягає також і у тому, що часто густо в цьому потужному дискурсі російської «вселюдськості», «універсальності» губиться й питомо українське. Складається враження, що українцям якось незручно говорити про «своє», про партикулярне на тлі заявленої «вселенськості», яка претендує не багато не мало, а врятувати людство від якогось універсального зла.

Цінність книжки Еви М. Томпсон «Трубадури імперії» полягає в тому, що вона дає читачеві перспективу дистансу до

російської культури, літератури, російського дискурсу. Тобто читач має змогу подивитися на знайомі й, так би мовити, «рідні», з дитинства тексти, на авторів, на неоднозначні моменти історії із зовсім іншої перспективи. Слід зазначити, що для самої авторки російський імперіалізм не є абстрактним поняттям, почерпнутим з книжок. Він також є частиною емпіричного досвіду дослідниці, що вже саме по собі надає книжці перспективи істинності у феноменологічному вимірі. Ева Маєвська Томпсон народилася в м. Каунасі (сучасна Литва) у польській родині. Після Другої світової війни у зв'язку з відомими змінами на політичній мапі Європи її батьки були змушені переїхати до Польщі.

Освіту почала здобувати у Варшавському університеті, а продовжила вже у Сполучених Штатах Америки в університеті Вандербільт, де захистила дисертацію з порівняльного літературознавства. У своєму дослідженні вона зробила порівняльний аналіз школи російського формалізму з американською школою нової критики. Викладала в університеті Індіана, потім у Вірджинії, а також у Вандербільті, доки разом із чоловіком, професором статистики, не осіла у Хьюстоні. Сьогодні вона є професором славістики в Райс університеті у Хьюстоні, штат Техас (США).

Окрім книжки «Трубадури імперії: російська література і колоніалізм» (2000), Ева Томпсон є авторкою таких досліджень, як «Російський формалізм і англо-американська літературна критика. Порівняльне дослідження» (1971), «Зрозуміти Росію: Святий блазень у російській культурі» (1987), деякі частини цієї книжки були відтворені у праці «Шаманство: критичні концепції в соціології» (2004), «Вітольд Гомбрович» (1979). Ева Томпсон є також головним науко-

вим редактором збірки статей «Пошуки самовизначення в російській літературі» (1991), головним редактором часопису «Сарматіан ревью», друкується в низці наукових видань, присвячених славістичним студіям. Її роботи перекладені польською, китайською мовами, неодноразово видавалися й перевидавалися за межами США.

Окремо варто зазначити той факт, що вихід книжки Еви Томпсон у видавництві «Основи» є цілком обумовленим. Можна назвати це збігом обставин, а можна говорити про певну світоглядну спорідненість. Саме завдяки діяльності «Основа» український читач знайомий з працями Едварда Саїда, Ентоні Сміта, Романа Шпорлюка, Анджея Валіцького, на чий праці неодноразово посилається авторка. Можна сказати, що книжка дослідниці цілком органічно вписується у редакційний портфель «Основа».

Постколоніальні студії не надто широко представлені в сучасному українському дискурсі. Загалом на сьогоднішній день досліджень такого плану у світі існує небагато, можна перерахувати на пальцях те, що досі було видано в Україні: збірка статей Марка Павлишина, монографії Миколи Рябчука та Мирослава Шкандрія, із суто теоретичних праць, які не торкаються українсько-російських взаємин, вийшов уже згаданий «Орієнталізм» Саїда, також деякі матеріали були опубліковані у хрестоматії з сучасної літературознавчої теорії «Слово. Знак. Дискурс», виданої у видавництві «Літопис» під редакцією Марії Зубрицької. Тому можна сказати, що монографія Еви Томпсон покликана заповнити суттєву прогалину в сучасній українській гуманітаристиці. Її книжка є не лише доброю нагодою ознайомитись із набутками сучасного американського літературознавства, й подивитись

під зовсім іншим ракурсом і на власне минуле, і на взаємини із сусідами. Дослідження ґрунтується на аналізі російського імперського контексту, проте і український, і польський та інші тут перманентно присутні як невід'ємні частини колонізаторської політики імперії. Для читача, який цікавиться постколоніальними студіями, буде цікаво побачити, як теорії Гаятрі Чакраворті Співак чи Гомі Бґабґи можуть застосовуватися до слов'янського контексту.

Перший – теоретичний – розділ книжки надзвичайно цікавий, оскільки авторка торкається широкого кола проблем, пов'язаних з теорією постколоніальних студій, проблемою формування національної й державницької самосвідомості, відмінностями у протіканні цих процесів між західноєвропейськими імперіями та Росією. У західному світі постколоніалізм асоціюється перш за все з проблемами расизму, заморськими завоюваннями, тому на Російську імперію, що вела експансіоністську політику стосовно найближчих сусідів, у цьому аспекті дослідники не звертали достатньої уваги.

Тут, мабуть, варто відзначити певну термінологічну проблему. Авторка вживає вслід за Ентоні Смітом термін «етнія», який досі не набув свого поширення в українському науковому дискурсі. Цей термін має франкомовне походження і був уведений в ужиток Рене Жирардом. Етнія стосується однієї з найперших, практично несвідомої стадії формування національної свідомості, максимально віддаленої від поняття держави. Це період, коли населення із зброєю в руках окреслює територію свого побутування, ще не замислюючись над проблемою створення держави.

Ще одним терміном, про який варто згадати, є термін

«домініон», яким традиційно називають фактично незалежну державу у складі Британського королівства, пізніше у складі Британської співдружності. Тут «домініон» у класичному значенні може фігурувати лише, коли йдеться про Річ Посполиту, у складі ж Російської імперії домініон – це залежні, підвладні імперії території, які частково (формально) зберегли якісь автономні привілеї, як це сталося з Королівством Польським.

Будучи максимально відвертою, авторка не замовчує й колонізаторських інтенцій Речі Посполитої щодо України. Дослідниця зазначає, що аналіз польсько-українських стосунків з постколоніальної перспективи ще чекає свого часу. Загалом вона надзвичайно уважна до українського контексту. Звісно, дослідження Томпсон у першу чергу було адресоване західному читачеві, і тому деякі історичні факти, наведені у книжці, не є новиною для української аудиторії. Разом з тим, суто по-людськи, приємно, що цьому західному читачеві хтось узяв собі за труд пояснити, чим була Київська Русь, звідки бере початок Росія і що це не одне й те саме. Крім того, Томпсон торкається причин і наслідків українського голодомору; проблеми чорнобильської трагедії та багатьох інших актуальних саме для українців питань. Авторка прямо вказує на одностороннє сприйняття Заходом слов'янської культури, сформоване російським імперським саморепрезентативним дискурсом. Саме в цьому, на думку авторки, полягає «незалучення» або ігнорування текстів Адама Міцкевича або Юліуша Словацького постколоніальними західними теоретиками.

Деякі моменти нашої спільної історії, на які посилається авторка, маловідомі в Україні. Як от масакра, влаштована

Олександром Суворовим у передмісті Варшави в 1794 р., коли загинуло близько двадцяти тисяч цивільного населення. Скільки поколінь радянських людей були виховані на героїзмі і прикладі воєнного генія Олександра Васильовича, який перейшов через Альпи, що мало хто з українців, народжених у СРСР, має критичний погляд на цього полководця з власне української перспективи, а не з позиції, вихованої радянською/російською пропагандою.

Приклад із Суворовим один із низки багатьох, які наводить дослідниця у своїй книжці, поступово підважуючи оту виховану десятиліттями пропаганди «гомогенність» у сприйнятті історії і право кожного на своє, дистанційоване від офіційної пропаганди бачення загальновідомих осіб та подій. Одним із важливих моментів, який вигідно вирізняє книжку Томпсон серед інших праць, присвячених російському колоніалізму, є увага авторки до явища націоналізму, яке часто-густо було ігнороване або інтерпретоване однозначно попередниками. Вона, на відміну від інших дослідників націоналізму, розрізняє націоналізм агресивний і націоналізм захисний. Націоналізм агресивний спрямований на нав'язування власної національної ідентичності іншим. Він є рушійною силою колоніалізму. Натомість у основі націоналізму захисного лежить захист своєї національної ідентичності.

Російський націоналізм є захисним і агресивним одночасно. У російському дискурсі присутні як комплекс вторинності по відношенню до західноєвропейських імперій, так і постійне прагнення наздогнати й перегнати Захід. Дослідниця детально й переконливо продемонструвала на прикладі аналізу класичної російської літератури механізми за-

родження і функціонування обох типів націоналістичного дискурсу і наскільки тонка межа їх розділяє.

Олександр Пушкін, Михайло Лермонтов, Лев Толстой увійшли в нашу свідомість як честь і слава російської літератури. Із шкільних років ми знайомі з кавказькою тематикою їхньої творчості, мало задумуючись над тим, що саме стояло за романтичними образами їхніх творів. Детальним аналізом «кавказьких творів» Пушкіна й Лермонтова авторка показала всі важливі моменти, пов'язані саме з агресивним націоналізмом, що створював основу для російського колонізаторського пафосу. Томпсон є чи не першою дослідницею, яка за допомогою саме постколоніального інструментарію проаналізувала пушкінську «Подорож в Арзрум під час походу 1829 року», вказавши на колонізаторські інтенції цієї травелоги.

Власне, такі тексти, як «Кавказький бранець», «Подорож...», «Герой нашого часу» належать до початкового етапу постання імперського дискурсу, вони агресивні й відверті в своїй меті вмотивувати правомірність і необхідність російської присутності на Кавказі і не лише там. Колонізаторський пафос явлений читачеві в максимальній відвертості. Герой кавказьких воєн, честь і гордість російської воєнної історії, генерал Єрмолов явлений читачеві з максимальною відвертістю.

Тонкі спостереження авторки багато чого пояснюють і в подіях, пов'язаних з проблемою Кавказу ХХ ст., що відбувалися й відбуваються вже на наших очах. Ще в теоретичній частині книжки, пояснюючи різницю між антиколоніальним і постколоніальним дискурсами, авторка зазначила, що доки існуватиме кавказька проблема, доти Росія не

зможе перейти до постколоніального наративу. Власне, й те, що численні чеченські веб-сайти демонструють типовий приклад саме антиколоніальної свідомості.

Натомість надзвичайно цікавий і на перший погляд несподіваний аналіз тексту «Війни і миру» Льва Толстого, такого популярного в західних читачів завдяки універсальності, «вселюдськості» заданої в тексті російського класика. Авторка демонструє, що коли в наративі попередників Толстого було прагнення «дорівнятися» до західноєвропейських імперій, то автор «Війни і миру» почував себе «рівним серед рівних». Кутузов не лише прирівнювався до Наполеона, й був зображений набагато привабливішим, глибшим за свого французького візаві. Дослідниця надзвичайно уважна до кожної деталі толстовської нарації й переконливо демонструє, як за ширмою російської «вселенськості» ховається свідомо сліпота до малих країн і народів тієї ж Центральної Європи. Мало хто з читачів задумується, де саме знаходиться той же Аустерліц, під чиїм синім небом відбулося переродження Андрія Волконського, і кому яка справа роздумувати над причинами тієї далекої війни початку ХІХ ст. Важливим є інше – Російська імперія тут зображена як повноправний член європейського VIP-клубу, а імператор Олександр рівним європейським імператорам.

Така орієнтація на декларацію приналежності росіян до титульних народів Європи була притаманна письменнику на світоглядному рівні, а не лише як сюжетний хід роману. У цьому контексті влучною є цитата з листа письменника до Афанасія Фета, у якому він висловив своє ставлення до поляків і польських визвольних рухів. Загалом, як уже зазначалося, звернення до літератури факту – листів, мемуарів на-

дає дослідженню Томпсон об'єктивності й незаангажованості, а водночас ґрунтовності. Кожне явище розглядається в широкому суспільному історичному контексті, увага звертається не лише на сам текст, а й на контекст, у якому він виник.

До речі, такий аналіз «Війни і миру» спонукає замислитися над тим, чим була війна 1812 р. саме для України. Чи були герої тієї війни героями для української свідомості, як це хрестоматійно подавалося, починаючи зі школи. Десятиліттями нас виховували прикладом героїзму російського народу у славетній Бородінській битві, не даючи змоги поставити питання, а чим саме була та битва під Бородіно для українців і чому ми повинні нею по-особливому пишатися. У зв'язку з цим мало хто задумується, наприклад, над тим, що Наполеон у польській літературі та історичній свідомості виступає радше як «збавитель», рятівник, а не смертельний ворог.

Звісно, можна зауважити, що сімейна сага Толстого зовсім не про те, а про вічні людські цінності, про сім'ю, любов, мир, людські взаємини. Спостерігаючи цей гармонійний і привабливий світ, дослідниця між іншим зауважує деякі непомітні, але важливі деталі. Наприклад, те, що родина Ростових належить до однієї з найзаможніших родин імперії, а маєтності, які забезпечують це «безхмарне» існування в колі вічних цінностей, знаходяться на українських територіях, тобто цей спокій і матеріальне благополуччя забезпечуються за рахунок українських колоній.

Несподіваним для читача є аналіз контексту ХХ ст. Так, у розділі «Наратив Середньої Азії в російській літературі» авторка переконливо продемонструвала присутність ро-

сійського колонізаторського дискурсу в «Раковому корпусі» Олександра Солженіцина – тексті, який став настільною книжкою багатьох поколінь радянських дисидентів. Певним імпульсом до такого розгляду став саїдівський аналіз романів Альбера Камю «Сторонній» та «Чума». Дослідниця звернула увагу на те, що як у «Сторонньому», так і в тексті Солженіцина місцеве населення позбавлене голосу. Дія відбувається в Узбекистані, але ми не отримуємо жодного уявлення про узбеків, головні події, найглибші думки, основна дія повісті стосується перш за все росіян, які опинилися в цій середньоазійській республіці СРСР.

Дослідниця влучно помітила, що, згідно з оповіддю, в читача, не обізнаного з історією цього краю, може скласти враження, ніби мешканцями Ташкента були або росіяни, або зрусифіковані казахи чи узбеки. Усі більш-менш соціально вагомі пости займали росіяни, місцеве населення зображено безмовним, безголосим, безправним. Право на голос і право на мову тісно пов'язані між собою. Звісно, «Раковий корпус» є надзвичайно знаковим текстом, як і вся творчість Солженіцина, проте дослідниця аргументовано продемонструвала імперський наратив тексту, де жодного разу не виникає питання, а що, власне кажучи, росіяни (і «позитивні», і «негативні» персонажі повісті) тут, в Узбекистані, роблять.

Знову ж таки хочеться відзначити широту залученого фактографічного матеріалу, довідки з історії народів Середньої Азії, перебіг подій, які супроводжували взаємини з Російською імперією, статистичні дані. Дослідниця на конкретному емпіричному матеріалі продемонструвала саме імперське, колонізаторське ставлення з боку Росії чи СРСР

до територій Середньої Азії. Перед читачем постають екологічні проблеми колись багатих оаз, споживацьке ставлення до природи, руйнація традиційного укладу життя. Проблеми, порушені в цьому невеликому за обсягом розділі, можна перераховувати й перераховувати, і не для того, щоб принизити значущість кумира покоління періоду перебудови, а для того, щоб показати, наскільки глибоко в російську свідомість увійшла парадигма імперського мислення.

Приблизно те саме коло проблем, але вже на матеріалі підкорення Сибіру зустрічаємо в розділі «Імперська мрія у пізній радянський період». Основна тема цієї частини книжки – це стосунки центру й периферії, проблема існування на маргінесі, адже Сибір традиційно асоціюється з маргінальною територією, маргінальною культурою. Знову виникає тема споживацького ставлення до навколишнього середовища, до корінного населення, утилітаризація жінки – представниці тубільного населення, але не тільки це.

Авторка аналізує причини надзвичайної популярності Распутіна на Заході, звертає увагу читача на те, що «локальний» патріотизм його творів мав подвійний характер. З одного боку, він декларував свою любов до малої батьківщини, переймався екологічними проблемами, а з другого боку – це була позиція колонізатора, якої він навіть і не помічав. Авторка влучно зауважила, що в пізній радянський період відбувається немовби реанімація великоросійського націоналізму.

Письменники знову й знову звертаються до проблеми російськості, російської душі. Разом з тим персонажі тогочасних творів почуваються господарями на асимільованих територіях, у них навіть і думки не виникає, що Сибірські

простори можуть не належати до Росії. Як завжди, дослідниця не бавиться в голослівну риторичку й подає не лише аналіз художніх текстів, а й ґрунтовну історичну довідку про освоєння/колонізацію Сибіру з усіма її наслідками для місцевого населення. Авторка також уважно ставиться до проблеми сприйняття Сибіру як невіддільної частини Росії – міфу, який активно й цілком успішно творився офіційною імперською ідеологією. Проаналізовано генезу формування багатомірності образу Сибіру в полісемантичному контексті російського імперського дискурсу.

Для літературознавців особливо цікавим буде розділ «Літературознавство та імперія», де на матеріалі праць таких відомих літературознавців, як Віктор Шкловський та Дмитро Лихачов проаналізовано функціонування російської ідеології в радянському літературознавстві. Як уже зазначалося, авторка має особливе ставлення до російського формалізму, який був предметом її дисертації. У цьому розділі авторка аналізує процес «ламання» основних засад формальної школи літературного аналізу й поступове зростання домінації ідеології, причому саме російської, а не класової (комуністичної) ідеології. Так, Шкловський у праці «Про старих майстрів 1714 – 1812» послідовно відстоює ідею вищості російської культури відносно західної. Авторка звертає увагу на теми і проблематику його досліджень та на його висновки.

Дмитро Лихачов – один з найбільш авторитетних фахівців з російської давньої літератури, який заклав, так би мовити, підвалини рецепції цієї літератури у світі (між іншим, анексувавши частину питома української культурної спадщини). У своїй науковій діяльності Лихачов намагався, і не

безрезультатно, створити міф про типологічну близькість давньої російської літератури до середньовічної західноєвропейської та їхню рівність. Натомість Томпсон абсолютно аргументовано показує, що ці культури ґрунтувалися на абсолютно протилежних світоглядних засадах.

Західноєвропейська література й культура виходила з абсолютно чіткого уявлення про світобудову, про порядок і суспільну ієрархію – карнавал, як тимчасове і короткотривале явище, лише на певний проміжок часу перевертав усе з ніг на голову, а після нього під час Великого Посту все приходило до тями (до норми) і все ставало на свої місця в цьому світі, створеному за Божественним задумом. Натомість у давній російській літературі дослідниця вбачає абсолютно протилежні інтенції. Проаналізувавши низку середньовічних творів, авторка доводить, що уявлення про правильну, моральну світобудову в них відсутнє. Виграє той, хто обманює, хитрощами або насильством, підступом досягає своєї мети. Реальний земний світ постає похмурим, безрадіним, у ньому немає місця для справедливості. Принаймні таким він є у збірнику «Російська демократична сатира сімнадцятого століття».

У згаданому розділі дослідниця аналізує саморепрезентацію Росії в часі укладання й дії пакту між Сталіним і Гітлером. Аналізуючи численні тогочасні публікації, вона зазначає, що радянська влада постійно використовувала літературні кампанії для демонстрації своїх перемог і стратегії навіювання ідеї про правомірність усіх радянських дій. Існує певна невідповідність між інтенсивністю історичного процесу кінця 1930-х – початку 40-х років і аналізом цих подій у Західній, зокрема американській рецепції. У цій ча-

стині праці докладно розглянуто радянську/російську партійну пресу на предмет аналізу відгуків на радянський напад на Польщу та інші важливі події того часу. На конкретному матеріалі дослідниця показала тенденцію до маніпулювання певними закоріненими національними стереотипами, виправдання російських колонізаторських інтенцій стосовно Речі Посполитої в минулому і т. ін.

Велика кількість архівних документів демонструє, як ідеологія конструювала суспільну свідомість, то загострюючи, то притлумлюючи національні суперечності і протиріччя. З не меншою увагою та скрупульозністю на матеріалі аналізу підручників та монографій з історії показано зростання російського націоналізму та імперської свідомості. Дослідниця відзначає брак епістемологічного теоретизування, що призводить до одностороннього висвітлення історичних подій, навіть якщо ці сучасні книжки пишуться оновленою мовою і є менш агресивними порівняно з книжками радянських часів.

Не менш цікавим є останній розділ книжки «Деконструкція імперії: Людмила Петрушевська», в якому авторка проаналізувала альтернативний імперському чи колонізаторському дискурсу – світ жінки. Власне, у цьому розділі маємо найхарактерніший приклад поєднання тендерних та постколоніальних студій. Розглянувши сучасну російську жіночу прозу, дослідниця показала, що на безкраїх просторах імперії жінкам нема де подітися. У величезній імперії вони приречені на самотність, усі надбання й велич держави не дають їм у суто людському вимірі нічого. Немає кохання, немає любові, поваги, немає навіть сподівання отримати це все. Жіноче тіло інструменталізується, жінка позбавлена

навіть елементарного комфорту. Томпсон, проаналізувавши максимально відверті тексти Л. Петрушевської, Т. Толстої, В. Новодворської доходить висновку, що саме в жіночій прозі кінця ХХ століття закладено можливість постколоніального дискурсу в російській культурі. Разом з тим дослідниця зазначає, що голоси жінок-письменниць поки що занадто слабкі, щоб бути почутими в державі чоловіків, які й далі розбудовують велич імперії навіть коштом людського щастя.

Отже, вихід «Трубадурів імперії» Еви Томпсон в Україні є доброю нагодою для українського читача долучитися не лише до сучасного літературознавчого тексту, а й подивитися на стосунки з Росією з певної відстані.

Тетяна Дзядевич

ПОДЯКА

Частково підтримку в роботі над цією книжкою було надано за грантом Міжнародної ради досліджень і наукових обмінів (IREX), фінансованим з Фонду Ендрю Меллона, Національної фундації гуманітарних досліджень і Державного департаменту США; інституту Гувера у Стенфорді, Каліфорнія (Програма дискреційних грантів, Державний департамент, Акт про радянсько-східноєвропейські дослідження і навчальні програми від 1983 р., публічний закон 98-164, розділ VIII, 97 статут 1047-50) та за грантами Університету Райс на літні дослідження і творчі відпустки. Я хотіла б висловити свою щирю подяку всім цим інституціям.

Окремі частини цієї книжки раніше друкувалися у збірниках *Modern Age* («Nationalism, Imperialism, Identity: Second Thoughts», vol. 40, no. 3, Summer 1998: 250-261), *Slavia Orientalis* («Aleksandr Solzhenitsyn and the Russian Colonialist Experience», vol. 46, no. 4, Fall 1997: 545-555) і *Slavic Review* («Nationalist Propaganda in the Soviet Russian Press, 1939 – 1941», vol. 50, no. 2, Summer 1991: 385-399) (з дозволу Американської асоціації сприяння славістичним дослідженням). Частини розділів 2, 5 і 6 вже публікувалися у працях: «D. S. Likhachev and the Study of Old Russian Literature», *Russian Literature and Criticism*, edited by Evelyn Bristol (Oakland, CA: Berkeley Slavic Specialties, 1982), «N. S. Gumilev and the Russian Ideology», *Nikolai Gumilev, 1996 – 1989*, edited by Sheelagh Graham (Oakland, CA: Berkeley Slavic Specialties, 1987), «Soviet Russian Writers and the Soviet Invasion of Poland in September 1939», *The Search for Self-Definition in Russian Literature*, edited by Ewa M. Thompson (Houston: Rice Univ.

Press, 1991) та «V. B. Shklovskii and the Russian Intellectual Tradition», *Aspects of Modern Russian and Chech Literature*, edited by Arnold McMillin (Columbus, OH: Slavica, 1989). Я вдячна упорядникам і видавцям усіх цих збірників. Я хотіла б подякувати також окремим видавцям за дозвіл на використання опублікованих ними матеріалів, зокрема: перекладу поеми Раззака Абдурашидова у збірнику Едварда А. Олворта (Edward A. Allworth *The Modern Uzbeks: A Cultural History* (Hoover Institution Press, 1990); перекладу поеми Адама Міцкевича у книжці: George R. Noyes, editor, *Poems by Adam Mickiewicz* (Polish Institute of Arts and Sciences, 1944); матеріалів про Валентина Распутіна зі збірника *Reconstructing the Canon: Russian Writing in the 1980s*, edited by Arnold McMillin та матеріалів, які мають бути опубліковані «Overseas Publishers Association, Gordon and Breach Publishers».

Я зобов'язана багатьом своїм колегам і студентам, які протягом низки років надавали мені підтримку та поради щодо питань, пов'язаних із темою цієї книжки. Це, зокрема, Енні Аллен, Луїс Аллен, Арнольд Бейчмен, Майкл Бернстем, Александра З. Бем, Анджела Брінтлінгер, Стівен Кленсі, Ольга Кук, Богдан Чайковський, Норман Дейвіс, Вільям Б. Еджертон, Герман Єрмолаєв, Джон Дж. Гаррард, Захра Джамал, Ігор Люкес, Андрей Коджак, Алекс Курчаба, Алла Латиніна, Анджей де Лазарі, Сідні Монас, Арнольд МакМіллін, Чеслав Мілош, Ришард Нич, Олександр М. Панченко, Беатріс Шубе, Річард Ф. Стаар, Луц'ян Суханек, Гаррі Волш, Пйотр Вільчек. Однак найбільше я зобов'язана за допомогу і підтримку своєму чоловікові Джеймсу Р. Томпсону.

Вступ

НАЦІОНАЛІЗМ, КОЛОНІАЛІЗМ, НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Перш ніж розпочати розгляд теми колоніалізму в російській літературі, потрібно уточнити термінологію. У цій книжці наводяться аргументи на користь того, що, на відміну від колоніалізму на Заході, коли національні проблеми часто відносилися до категорії расових питань і питань заморських завоювань, російський колоніалізм значною мірою залежав від національної ідентичності та експансіоністської політики щодо сусідніх країн. Крім того, вказується, що необхідно розмежовувати захисний націоналізм, основою якого є захист національної ідентичності, та агресивний націоналізм, спрямований на експорт власної національної ідентичності та завоювання земель, на яких живуть Інші. Російський націоналізм є водночас агресивним і захисним, і його агресивний різновид трансформувався в імперські прагнення колонізувати землі, сусідні з етнічними російськими територіями. Очевидно, для того, аби певна територія стала колонією іншої політичної та національної сили, їй не обов'язково підписувати договори про визнання статусу домініону, як це було у випадку багатьох британських колоній. Росія після завоювання певної території включала її до своєї держави або призначала органи влади, які обслуговували російські інтереси. Російська література брала участь у цьому процесі, впроваджуючи на завоюваних територіях наратив російської присутності і ви-

тісняючи з цих територій їхню власну історію та письменство, що мали для них важливе значення.

Об'єктами російського колоніалізму були не лише території Середньої Азії та Центральної і Східної Європи, а й Сибіру, Кавказу та Далекого Сходу. Хоча крах комунізму приніс суверенітет колоніям Росії в Європі та в Середній Азії, у відносинах з Москвою Сибіру, Кавказу та Далекого Сходу наростають проблеми. З погляду площі території та чисельності населення Сибір і Кавказ – це окремі утворення, порівнянні з «білими колоніями» Британської імперії, такими як Канада чи Австралія. Передача повноважень органам влади в Сибіру та на Далекому Сході не означає їх повного відокремлення від Москви, і в цій книжці не наводиться жодних рекомендацій щодо здійснення такого процесу децентралізації. Її мета – лише показати, що російські письменники підтримували центральну владу в її діях, спрямованих на те, щоб не дати периферії змоги розмовляти власним голосом і давати знати про свій власний досвід як окремий об'єкт розповіді, а не лише як додаток до центру.

У вступі наводиться огляд різних підходів до націоналізму в ХХ столітті. У першому розділі автор прагне позиціонувати проблему захисту Росією своїх колоніальних домагань у контексті текстуальної політики в самій Росії та інших країнах. Вказується на різницю між колоніалізмом російського та західного зразка і робиться спроба показати, що російський колоніалізм виходить за межі загальноприйнятої концептуальної бази наукових студій, присвячених російській літературі. Стандарти, традиції та очікування англомовних наукових досліджень російської літератури погано узгоджуються з інтенсивним пошуком теми са-

моствердження Росії в її літературних шедеврах. У наступних розділах показується, як російські письменники використовували своє привілейоване становище виразників ідеї імперії, що активно розбудовувалася, для відсунення в тінь інших дискурсів і як вони нав'язували своє «первинне значення» (якщо тут можна вжити цей термін Ганса-Георга Гадамера)¹ читачам російської літератури в Росії та за кордоном. Мета автора полягає радше в тому, щоб привернути увагу до цієї текстуальної перемоги, ніж у тому, щоб написати енциклопедичний огляд російської літератури. В останньому розділі цієї книжки вказуються певні ознаки зламу цього процесу, який триває вже протягом кількох століть. Хоча такі зміни є мінімальними і ними легко можна знехтувати, вони все-таки реальні і обнадійливі. Звичайно, цей аналіз має на меті не заміну попередніх досліджень новими, а їх доповнення: не редукцію значення, а його збагачення.

Автор усвідомлює, що одне дослідження не може радикально змінити ставлення до Росії і відносини з нею. Дискурсивне утворення, яке називається Росією, є інтелектуальною реальністю, зміна якої, природно, буде повільною. Англomовні праці, присвячені російській літературі, в яких ігнорується проблема російського колоніалізму та агресивного націоналізму, не зникнуть за один день, оскільки відсутні політичні та культурні інтереси, які підштовхували б до цього. На відміну від постколоніальних територій Азії, Африки та Латинської Америки, які виростили багатьох особистостей, що заявляли про зворотний бік медалі колоніалізму, в колишніх російських домініонах таких голосів

¹Hans-Georg Gadamer, *Truth and Method* (New York: Seabury, 1975), 238.

майже не чути. Коли Червона Армія залишила Центральну Європу, визволені країни спрямували свою увагу в інший бік, а колишні радянські республіки надто поглинуті справою врятування решток своєї економіки та суспільства, щоб дозволити собі вкладати кошти в постколоніальний дискурс. Хоча російський Далекий Схід здійснював певні рухи в напрямі до незалежності, поки що такі випадки розрізнені і дуже нечисленні². У Російській Федерації наприкінці 1990-х років ні закони, ні соціально-культурні традиції, ні навіть сама мова не можуть з легкістю бути пристосовані до антиколоніальних висловлювань. Ця ситуація все ще нагадує часи розквіту імперіалізму на Заході, коли наряд чи хтось зміг би серйозно поставити під сумнів домінування однієї етнічної чи територіальної групи над іншою. Тому автор не може, подібно до літературних критиків постколоніального часу, предметом розгляду яких були колонії західних країн, скористатися науковими дослідженнями, в яких було б описано російські колоніальні ініціативи в Азії та Європі³. Автор не може також спиратися на загальноприйняте розуміння цієї проблеми, бо вона може бути абсолютно чужою для тих, хто не звик розглядати тексти російської літератури як ресурси та допоміжні засоби для поширення імперських завоювань. Хоча погляди Джорджа Вернадського та Ніколаса Рязановського вже сприймаються

²Paul Goble, «Can Russian Diplomacy Hold Russia Together?» Radio Free Europe / Radio Liberty, 23 September 1998.

³Винятком є серія видань Інституту Гувера «Дослідження національностей в СРСР», яка включає такі праці: Edward A. Allworth, *The Modern Uzbeks* (1990), Alan Fisher, *The Crimean Tatars* (1978), Martha B. Olcott, *The Kazakhs* (1987), Azade-Ayse Rorlich, *The Volga Tatars* (1986), Andrejs Plakans, *The Latvians* (1995), Andrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks* (1992), і таких пов'язаних з ними праць, як Rodger Swearingen, *Siberia and the Soviet Far East* (1987). Крім того, Hafeez Malik, ed., *Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects* (New York: St. Martin's, 1994); та Islam Karimov, *Uzbekistan on the Threshold of the Twenty-First Century* (New York: St Martin's, 1998).

як типові для раннього американського дискурсу у сфері російської історії, посилення на їхнього сучасника, Яна Кухажевського скоріш за все буде відкинуте, оскільки його не вважатимуть адекватним для формування належного образу цієї історії⁴. На ще більш елементарній стадії перебуває дослідження російської літератури з погляду її колоніального контексту. Досі практично всі науковці, які зробили більш-менш значний внесок у вивчення російського колоніалізму, були політологами⁵.

У 1988 році українсько-американський вчений Роман Шпорлюк опублікував свій твір «Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста»⁶, в якому доводив, що захоплення інтелектуалів соціалізмом звело Маркса на п'єдестал великого мислителя, тоді як це місце мав би посідати сучасник Маркса Фрідріх Лист. На думку Шпорлюка, праці Ліста краще відповідають страхам, характерним для ХХ століття, ніж тези Маркса про пролетаріат, який не має ні батьківщини, ні національності. «Між людиною і людством стоїть нація», – заявляв Фрідріх Лист, оскільки він розробив теорію національного економічного егоїзму, що її так радикально втілювали в життя німці та інші нації.

Хоча думки Ліста і Шпорлюка про націоналізм можуть здаватися надто своєрідними, вони торкаються проблем, які зберігають свою злободенність. Протягом останніх ста років у Європі та інших країнах багато територіальних імперій під впливом ідеї націоналізму перетворилися в моно-

⁴Jan Kucharzewski, *The Origins of Modern Russia* (New York: Polish Institute of Arts and Sciences, 1948).

⁵Uri Ra'anani, Richard Pipes, Helene Carrere-d'Encausse, Alain Besancon.

⁶Roman Szporluk, *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List* (Oxford and New York: Oxford Univ. Press, 1988).

національні держави, відтручаючи в цьому процесі свої національні меншини. Ці меншини утворювали нові держави або поверталися до свого попереднього суверенного статусу⁷. Падіння Радянського Союзу, прискорене подвійною дією сил економіки та націоналізму, посилює етнічні суперечності в імперії росіян, що розпадається на окремі фрагменти⁸.

У тій єдності інтерпретацій, яка існувала в американських університетах наприкінці 1990-х років при розгляді національного питання, не було місця для епістемологічних нюансів, які можна часто зустріти в дискусіях про суспільство та його проблеми. У межах цих інтерпретацій національна належність нерідко визначається як громадянство. Емілеві Дюркгайму (Emile Durkheim) належить теза, що основу суспільного порядку кожної держави становить певний набір загальновизнаних цінностей і норм, і саме він визначає об'єднання суспільства в єдине ціле. Така інтерпретація, корені якої лежать у Просвітництві, є загальноприйнятною в науковому дискурсі, незалежно від того, чи йдеться про такі різні політичні утворення, як мононаціональні держави та імперії. І справді, в англійській мові немає значної різниці між словами «держави» і «нації» та, відповідно, між словами «громадянство» та «національність». Однак в Азії, Латинській Америці та континентальній Європі вважається, що національність пов'язана з культурними навичками та пам'яттю людини, тоді як громадянство вказує на громадянське становище (або вибір, у разі нату-

⁷Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1981).

⁸Helene Carrere-d'Encausse, *The End of the Soviet Empire: The Triumph of Nations* (New York: Basic Books, 1993).

ралізації) – належність до сукупності громадян певної політичної одиниці. Хоча нерідко ці два поняття збігаються, американські журналісти (для яких джерелом інформації є науковці) внаслідок переконання, що вони збігаються *завжди*, стають авторами кумедних тверджень, на зразок таких, що в Чечні росіяни воюють з іншими росіянами або що в Другій світовій війні загинуло двадцять мільйонів «росіян». Прикладом може бути стаття, яка з'явилася в «Houston Chronicle» 6 вересня 1998 року:

«П'ятеро озброєних російських моряків було заарештовано в суботу, через кілька годин після того, як їх було звинувачено у вбивстві охоронця і в захопленні 47 заручників у віддаленому північному окрузі», – повідомило російське інформаційне агентство новин. За повідомленням агентства «Інтерфакс», під час операції із затримання цих моряків спеціальними групами Федеральної служби безпеки Росії (ФСБ) всіх заручників було визволено неушкодженими; не було завдано шкоди й тим, хто їх захопив. У цьому повідомленні, яке цитувало слова керівника ФСБ Володимира Путіна, вказувалося, що «моряки вимагали літака для переправлення їх до південноросійського регіону Дагестану – проблемної території в Кавказьких горах». Криза із заручниками, очевидно, була пов'язана з вибухом замінованого автомобіля в столиці Дагестану, який стався у п'ятницю і забрав життя щонайменше 17 осіб. Один з моряків сказав, що серед загиблих міг бути його родич. Про інших було сказано, що вони брали участь у захопленні заручників із солідарності».

У межах семантики націоналізму, яка нині переважає в американських академічних колах, у цій статті немає нічого особливого. Однак при докладнішому розгляді в цьому тексті стає помітною плутанина, зумовлена як російською колоніальною політикою, так і способом формулювання по-

відомлень ТАРСу, а також нечутливістю американського редактора до проблем націоналізму. Після того, як інформацію про цю історію було отримано також з інших джерел, її головна суть виявилася такою: моряки, про яких мова, перебували на Новій Землі – арктичному острові, забрудненому ядерними відходами, на який Радянський Союз і Російська Федерація засилали своїх найбільш непримиренних ворогів (за чутками, саме на Новій Землі помер Рауль Валленберг)⁹. Людям, які там упродовж кількох місяців зазнають радіоактивного опромінення атомними установками та радіоактивними відходами, загрожує смерть у муках. Ті вояки, які збунтувалися на Новій Землі, були не росіянами, а дагестанцями, родичами й сусідами повсталих чеченців. Мешканцями Дагестану є неслов'янське мусульманське населення та осілі російські колонізатори. Росіяни підкорили Дагестан у ХІХ столітті, але їм не вдалося русифікувати цю територію. Дагестан є одним із тих регіонів Російської Федерації, для яких існує висока ймовірність відокремлення від Росії в недалекому майбутньому. У 1990-х рр. сутички між призначеною Москвою владою і дагестанськими партизанами не були рідкістю. Кілька районів Дагестану намагалися приєднатися до Ічкерії (Республіки Чечня). Вибух, про який ідеться у наведеній статті, був частиною збройної боротьби дагестанців проти росіян та, іноді, самих дагестанців між собою (населення Дагестану поділене на клани, і колоніальна залежність загострила ворожнечу між ними). Вояки, про яких ішлося, були справді доведені до від-

⁹E. M. Thompson, «The Wallenberg Case: The Inferred Soviet Viewpoint», *Raoul Wallenberg in Perspective*, edited by K. D. Reiser and Thomas Neumann (Houston: Southwest Regional Office of the Anti-Defamation League, 1986), 12-15.9

чаю думкою про своїх рідних, які загинули у вибуху за дві тисячі миль від них. Однак звичайний читач, побачивши цю статтю, швидше за все, не подумає про той найважливіший факт, що російський мілітаризм послав членів певної етнічної групи з південного (і повстанського) Дагестану на руйнівне для здоров'я арктичне ядерне звалище на Новій Землі¹⁰. Не знаючи про ці семантичні тонкощі, американський журналіст, який написав цю статтю, призвів до спотвореного розуміння в Америці російського дискурсу та російської політики.

Що стосується націоналізму, то концепції, які сягають коренями епохи Просвітництва, неспроможні охопити відмінності між імперіалістичним націоналізмом із його агресивним спрямуванням на підкорення та експлуатацію колоній і захисним націоналізмом, пов'язаним із збереженням національних традицій та ідентичності. У межах такої спрощеної матриці «націоналізму» нерідко імперські сили, які контролювали значну частину світу протягом двох останніх століть, не вважають відповідальними за агресивне захоплення територій, тоді як представників колонізованих народів (включаючи малі та середні за розміром європейські нації) звинувачують в історичних процесах, у яких вони відіграють далеко не головну роль. Надто часто відповідальність за обидві світові війни покладали на «порохову бочку» у Східній Європі, а не на зажерливий імперіалізм великих європейських імперій. Нині звично пов'язувати Французьку революцію з націоналізмом (Революція притягала людей, що не мали правителя, пробуджуючи націоналістичні

¹⁰Reuters, 20 August 1998.

почуття замість почуття вірнопідданості)¹¹; разом із тим Дж. Е. Е. Далберг-Ектон (J. E. E. Dalberg-Acton) вважав, що сучасний націоналізм зародився в часи поділів Польщі, і вказував на руйнівні результати «цієї відомої дії, найбільш революційного вчинку старого абсолютизму, що позбавив цілий народ його права на створення незалежної спільноти». Він звинуватив у виникненні націоналізму радше імперії, ніж революції, і це твердження заслуговує на більшу увагу, ніж йому було приділено¹². Іліє Кедурі (Elie Kedourie) та Е. Дж. Гобсбаун (E. J. Hobsbawm) висловлювали погляди, прямо протилежні поглядам Ектона, стверджуючи, що підстав для розпаду багатонаціональних європейських імперій на національні держави не було, бо немає свідчень про «історичну свідомість» націй, які входили до складу цих імперій¹³. Характерно, що названі науковці не визнали, що в цих багатонаціональних державах одна нація весь час панувала, а інші нації примусово перебували в колоніальній залежності від неї. Так, зокрема, аргумент Кедурі є типовим виправданням практично всіх добре озброєних націоналізмів світу. Він є також антиісторичним, оскільки будується на припущенні про незмінну в часі історичність націй і призводить до виправдання колоніалізму коштом націоналізму. Кедурі є виразником нелюбові Заходу до західних культурних і політичних ідентичностей, що, як це висловила Лейла Ґанді (Leela Gandhi), є наслідком переконання про органічну неадекватність народів, що не нале-

¹¹Hans Kohn, *The Idea of Nationalism*, 2d ed. (New York: Collier Macmillan, 1967).

¹²John E. E. Dalberg-Acton, «Nationality», *Essay in the History of Liberty*, vol. 1 (Indianapolis: Liberty Classics, 1986), 413.

¹³Elie Kedourie, *Nationalism* (London: Hutchinson, 1961); E. J. Hobsbawm *Nations and Nationalism since 1780*, 2d rev. ed. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1990).

жать до західних¹⁴. Західні вчені іноді несхвально дивляться на зростання постколоніальної національної свідомості в Азії, Африці та Центральній і Східній Європі, вважаючи, що самоідентифікація, яка ґрунтується на націоналізмі, є якимось різновидом хвороби, якої слід стидатися, від якої винна сторона має щонайшвидше вилікуватися, якщо тільки в неї немає армії та ораторських навичок, необхідних для доведення своєї правоти в світі. Едвард Саїд (Edward Said) у своїй книжці «Орієнталізм» називає багатьох вчених, які наводять таку аргументацію¹⁵. Зрозуміло, що менші нації та нації, які ведуть боротьбу за своє визволення, не можуть конкурувати з сотнями та тисячами книжок, які закарбували осудливе ставлення до визнання їхньої ідентичності в пам'яті освічених людей розвинених країн¹⁶. У цій риториці неявно припускається, що тоді як позбавлені влади національні групи заслуговують на осуд вже самим фактом відмінності своєї ідентичності, сам оцінювач повністю безсторонній і вільний від будь-якого національного почуття. Однак, як це зазначила Маргарет Канован (Margaret Canovan) у своїй конструктивній книжці, «переконливість ідеалів сучасної ліберальної демократії залежить від колективної влади, яку забезпечує лояльність різних націй, а така лояльність несумісна з цими ідеалами... Загальні гуманітарні принципи та проекти припускають наявність політи-

¹⁴Leela Gandhi, *Postcolonial Theory: A Critical Introduction* (New York: Columbia Univ. Press, 1998), 107-8.

¹⁵Edward W. Said, *Orientalism* (1979) (New York: Vintage Books, 1994).

¹⁶Типовою з цього погляду є праця: Paul Johnson, *Modern Times: The World from the Twenties to the Eighties* (New York: Harper & Row, 1983), у якій повторено практично всі негативні кліше про Центральну та Східну Європу. Думка Дж. А. Фроуде (J. F. Froude), що народи не мають права на свободу, якщо вони не володіють достатньою силою для того, щоб її захистити, була характерною для імперської брутальності XIX ст. Jeffrey Arx, *Progress and Pessimism*, (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1985), 205.

чної підтримки, яка формується завдяки солідарності певного роду, хоча забезпечення такої підтримки суперечить самим принципам, що їх впроваджує ця влада»¹⁷. Іншими словами, хоча західні демократії проповідують і підтримують універсалістські ідеали в решті світу, їхня спроможність це робити базується на визнанні переваг певних мов і культур, що походять із Заходу. Професор Канован наводить докази того, що така непослідовність залишилась поза увагою західних політологів.

Лейла Ганді при обговоренні питань націоналізму та фемінізму доводить, що інтерпретація націоналізму, яка сформувалася під впливом ідей Просвітництва, пов'язана з маскулінністю та мужністю, що в них горді європейці були схильні відмовити тим, кого вони колонізували. Британці любили говорити про жіночних бенгальських чоловіків, тим самим словесно применшуючи бенгальський націоналізм¹⁸. Кажучи ширше, тривіалізація національної ідентичності колонізованих народів була одним із способів їх підкорення, класифікуючи їх як таких, яким чогось бракує, не таких позитивних, як їхні поневолювачі, таких, що мають спільні риси зі слабшою статтю, чия доля мала залишитись у руках їхніх опікунів-чоловіків. У рамках дискурсу такого роду меншим націям не надавали права на національну ідентичність, тому що в них знаходили ознаки невідповідності тому почуттю маскулінності, яке є одним з елементів самовизначення агресивного націоналізму.

Ця книжка ґрунтується на припущенні про існування різних націоналізмів, подібно до того, як існують різні краї-

¹⁷Margaret Canovan, *National and Political Theory* (Cheltenham, UK: Edward Elgar, 1996), 137.

¹⁸Gandhi, *PT*.

ни, етноси, традиції, різна історія, і про те, що рутинне використання цього терміну в його загальному значенні слугує ідеологічним інтересам тих груп, які сприяють використанню націоналізму в світі, однак за винятком того його різновиду, який є найпотужнішим. Націоналізм стабільних і впевнених у собі етносів, які протягом століть спокійно накопичували багатства, відрізняється за своїми цілями та методами від націоналізму тих етносів, які борються за своє право на життя на певній географічній території, суверенітет якої ставиться під сумнів. Групова ідентичність етнічних еліт відрізняється від групової ідентичності малоосвічених мас, і спільними для них є лише окремі елементи тієї складної міфології, яка є частиною націоналістичного ідеалу. Маніпулятивний і агресивний різновиди націоналізму, націлені на колонізацію інших, кардинально відрізняються від тих його слабких, оборонних різновидів, які легко стають жертвами збройної та інформаційної агресії з боку їхніх ворогів, і це є однією з причин описаної вище ситуації – накладення на політично слабкі нації тавра «винних у націоналізмі» з одночасним виправданням демонстрації сили з боку сильних. Наступною стадією агресивного націоналізму зазвичай є колоніалізм, і важко заперечувати, що його першопричини закорінені в традиційній маскулінній гегемонії.

Нині вкрай необхідна таксономія, яка розмежувала б, з одного боку, зусилля, спрямовані на вивчення і культивування історії та ідеалізованих традицій певної нації, та, з другого, – зусилля з метою самоствердження шляхом підкорення та придушення традицій інших націй, самоствердження, характерного для різновидів націоналізму, які є проя-

вом гегемонії непохитних маскулінних культур. Потрібно подолати страх перед есенціалізмом, який спрямований проти розвитку нової таксономії націоналізму¹⁹. Функціоналісти зробили деякі корисні розмежування, але випустили з уваги міфологію націоналізму. Карл Дейч (Karl Deutsch) позбавляє націоналізм його спільної історії та пам'яті, розглядаючи його як явище соціальної заміни (social exchange). Отже, нація є «спільнотою спілкування» («community of communication»), що існує в теперішньому часі, який триває вічно²⁰. Бенедикт Андерсон (Benedict Anderson) шукає корені націоналізму в освіченості, вказуючи, що освіченість уможливила «уявні спільноти», яких не існувало раніше²¹. У цьому полягає відмінність від теоретиків націоналізму ХІХ та початку ХХ століття – від німецьких романтиків і патріотів у країнах Центральної Європи до американського президента Вудро Вільсона, які впроваджували у свій дискурс релігію, географію, звичаї та історію²². Чимало теоретиків націоналізму дала Німеччина (яка є також і батьківщиною творців патологічного націоналізму, починаючи від Й. Г. Фіхте і закінчуючи націонал-соціалістами). Адам Міцкевич і Лайош Кошут були представниками Центральної

¹⁹J. A. Hobson, *Imperialism: A Study* (London: Allen & Unwin, 1948); Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*, переклад С. Farrington (New York: Grove, 1963); Philip D. Curtin, ed., *Imperialism* (New York: Walker & Co., 1971).

²⁰Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication* (New York: John Wiley, 1953), 143; і Katherine Verdery, «Ethnicity as Culture: Some Soviet-American Contrasts», *Canadian Review of Studies in Nationalism* 15, nos. 1-2 (1988).

²¹Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1983).

²²Філософія історії Дж. Г. Гердера була фундаментальною працею, на підставі якої розроблялася теорія націоналізму. J. G. Herder, *Reflections on the Philosophy of the History of Mankind* (1784-1791), переклад: Frank Manuel (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1968); С. J. H. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism* (New York: Smith, 1931); Boyd A. Shafer, *Faces of Nationalism* (New York: Harcourt Brace, 1972); і Salo W. Baron, *Modern Nationalism and Religion* (1947) (New York: Meridian, 1960).

Європи, які виступили проти тих патологічних різновидів націоналізму, які називають імперіями; вони захищали національні держави в епоху, коли імперії були в розквіті, колоніалізм переживав час свого максимального поширення, і здавалося, що національне самоствердження малих і середніх за розміром націй у Європі придушене вже назавжди. Їх було виключено із загальноприйнятої інтелектуальної історії Європи, хоча опосередковано їхня роль була дуже значною, і можна було уникнути пролиття потоків крові, якби їх вислухали²³. Твори Адама Міцкевича та Юліуша Словацького про російський колоніалізм дуже цінні, однак вони залишаються в скарбниці центральноєвропейської думки, проігнорованої американською єдиною інтерпретацією, яка надавала перевагу гегемонії російської та німецької інтерпретації²⁴. Популярний і неупереджений виклад таких демократичних поглядів з'являється в різноманітних документах Організації Об'єднаних Націй і публікаціях таких міжнародних органів, як, наприклад, Організація безпеки та співробітництва в Європі. В одній із таких публікацій дається визначення нації як групи людей, об'єднаних історією, звичаями, дотриманням певних законів і мовою (однак не обов'язково кровними зв'язками, що є тією характерною особливістю націоналізму, яка відрізняє його від расизму), і що націоналізм полягає в усвідомленні такої ситуації. Згідно із таким поглядом на націона-

²³Louis L Snyder, *The Dynamics of Nationalism: Readings in Its Meaning and Development* (Princeton, NJ: D. Van Nostrand, 1964), 229-33.

²⁴Adam Mickiewicz, «Ksiegi narodu i Pielgrzymstwa Polskiego», *Dziela wszystkie*, видавець Konrad Gorski (Wroclaw and Warszawa: Ossolineum, 1969-1972); Juliusz Slowacki, *Anhelli*, переклад: Dorotea Prall Radin (London: Allen & Unwin, 1930); Louis Kossuth, «Proclamation of Hungarian Independence», у Snyder, 232; Eva Haraszti, *Kossuth as an English Journalist*, переклад Brian McLean (Boulder, CO: Social Science Monographs distributed by Columbia Univ. Press, 1990).

лізм, «людство природним способом поділяється на нації, які різняться між собою особливостями, що склалися історично». Отже, національне самоуправління є природною та легітимною формою правління, і національна держава є найбільш природною формою організації груп населення²⁵. Тут виразно відчувається вплив підходу Вільсона, згідно з яким визнається ідентичність націй і їх тривалість у часі.

У книжці «Етнічне походження націй» Ентоні Д. Сміт (Anthony D. Smith) відстежує розвиток сучасного усвідомлення національної ідентичності до *етній* (*ethnie*) або етнічних спільнот, які були попередниками сучасних націй, сформованих внаслідок війн або інших визначальних дій груп людей²⁶. Такі етнії мали спільний міфологічно-символічний набір – *міфотвір* (*mythomoteur*). Нації є об'єднанням людей зі спільною *етнією* та добре розвиненим *міфотвором*. Дехто може зауважити, що такий *міфотвір* може включати історії, котрі звеличують маскуліність і, відповідно, властиві чоловікам способи вирішення справ, як-от війни, полювання та дослідницька діяльність, або ж жіночі способи самозахисту, прикладом яких може бути поведінка краківської принцеси Ванди. Ванда, що її руки домагався німецький князь Райтігер, щоб не зрадити своїй ідентичності (заміжжя з німцем призвело б до понімечення Кракова та Польщі), вчинила самогубство. Після похорону Ванди її вдячні піддані побудували великий склеп, який зберігається на околиці Кракова донині. Ванда жила за легендарних часів; можливо, це взагалі вигадана постать, але вона, подібно до київської княги-

²⁵Minority Rights: Problems, Parameters, and Patterns in the CSCE [Conference on Security and Cooperation in Europe] Context (Washington, DC: CSCE, 1992), 1-2.

²⁶Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (1986) (Oxford: Blackwell, 1993).

ні Ольги, належить до польського міфотвору як один із його ключових елементів.

Національна ідентичність, як правило, виражається у формі, що об'єднує жіноче і чоловіче начала; прикладом тут може бути взаємозамінність слів «батьківщина» і «материнська земля». Тоді як у німецькій культурі переважає маскулінний елемент (немає слова *Mutterland*, а тільки *Vaterland*), у російській культурі є різноманітні концепції, які підкреслюють жіночість цього поняття. «Росія» найчастіше з'являється в різних дискурсах як поняття жіночого роду, як-от «матушка Россия» або «рідина». Це останнє слово не має відповідника в інших європейських мовах, крім, можливо, німецького слова *Heimat*. Слово «рідина» означає місце, де людина народилася або до якого вона почуває прив'язаність, сильнішу за будь-які інші. Цікаво, що такий жіночий аспект російської ідентичності не пом'якшив агресивності російського націоналізму. Як вказувала Галина Старовойтова, російська національна ідентичність тісно пов'язана з її територіальністю; усі підкорені землі негайно перейменовують у Росію. Франція має свою *Маріанну*, проте вона є значно слабшою концептуально порівняно з «рідиною».

Формування міфологічних наборів кожної нації відбувалося за часів, коли освіченість була привілеєм небагатьох членів вищих класів суспільства. Спершу тільки ці нечисленні представники вищих класів були обізнані з історією та початковими формулюваннями такого набору міфів і символів. Масова освіта та розвиток технологій у наші дні, безперечно, сприяли його широкому впровадженню у сучасне суспільство, але не були визначальними в цьому проце-

сі. Прагнення нації відрізнятись від інших є однією з форм її прагнення існувати, а не лише маніфестацією *озлобленості щодо інших (ressentiment)* або даремною спробою втиснути світ у межі одного принципу, який ставить за мету надати йому ідентичності²⁷. Спільні риси кожного такого набору міфів і символів унікальні, а отже, унікальним є досвід відчуття себе частиною певної нації. Марність спроб прискореного формування націй, таких як югославська, радянська, чехословацька, пояснюється браком набору символів, який міг би стати спільним для цих несправжніх таксономних груп. Неспроможність імперій забезпечити лояльність колонізованих народів зумовлена відсутністю спільної пам'яті в країнах, створених внаслідок підкорення вже існуючих націй. Девід Кеннедайн (David Cannadine), Ерік Гобсбаун (Eric Hobsbawm) і Г'ю Тревор-Ропер (Hugh Trevor-Roper) влучно відзначили, що правителі імперій доклали великих зусиль для формування та закріплення такої пам'яті²⁸.

Для створення такого набору символів велика група людей повинна мати протягом тривалого періоду досить багато вільного часу, і ця група має породити письменників, які зможуть висловити цей національний міф у літературі. У доіндустріальну епоху життя більшості людей було надто коротке і вбоге, і вони не могли мати достатньої психо-

²⁷Max Scheler, *Ressentiment*, переклад: W. Holdheim (New York: Free Press, 1960); Критика Лешек Колаковським Теодора Адорно (Theodore Adorno) в книжці: Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. 3, переклад: P. S. Falla (Oxford: Clarendon Press, 1978), 358-9.

²⁸Автори в своїй праці *The Invention of Tradition* доводили, що Німеччина та Велика Британія в XIX ст. спостерігали і заохочували розвиток націоналістичних ритуалів, про які казали, що вони мають давнє походження, а насправді були ними вигадані для того, щоб підвищити престиж німецької та британської імперій, посилюючи емоційний зв'язок із ними своїх громадян та роблячи їх більш піддатливими для політичних цілей цих імперій.

логічної свободи для створення нації. Це є однією з причин того, чому націоналізм є явищем сучасної і майбутньої епох; чому останнім часом з'явилося так багато нових націй²⁹; і чому імперії, які ще збереглися, з високою ймовірністю приречені на нестабільність, оскільки зростатиме освіченість і добробут «автохтонів» і вони створять літературу, яка висловлюватиме та зміцнюватиме їхній досвід.

Можна розрізняти два види домодерної *етнії*: горизонтальна та вертикальна. Горизонтальна має міфологічно-символічний набір, який є аристократичним та інтенсивним і розвиває серед членів вищих суспільних класів спільну лояльність і пам'ять, що у певний спосіб сприяє їхньому самоствердженню та почуттю покладеної на них місії. Вертикальна *етнія* забезпечує проникнення єдиної етнічної культури (різною мірою) у більшість верств суспільства. Горизонтальна *етнія* дає масам населення почуття спільної належності та тривалості в часі, що забезпечує основу національної ідентичності. Набір міфів, пам'яті та символів, що їх приносять із собою нації, формують їхній визначальний політичний міф, який, у свою чергу, істотно впливає на їхню політичну культуру³⁰.

Література є дуже важливим будівельним блоком і водночас засобом вираження національної ідентичності. Ставлення різних націй до перемоги та поразки дуже різняться і певною мірою залежать від чинників, відображених у літературі. Схоже, що головну роль у формуванні національної ідентичності відігравали війни, незалежно від того, як вони

²⁹У 1978 р. в Організації Об'єднаних Націй було представлено 149 націй; до 1998 р. кількість націй зросла до 185. *Economist*, 19 December 1998.

³⁰Smith, *Ethnic Origins of Nations*, 58.

закінчувалися: перемогою чи поразкою. Пам'ять про ці війни облагороджувалася, коли їх описували етнічні еліти. Такі опрацювання сприяють формуванню горизонтальної та вертикальної етнії, а отже, і почуття належності до нації, але породжені ними форми поведінки помітно різняться. Етнічні спільноти, які протягом своєї історії вели майже безперервні наступальні війни і які з однаковою силою прославляли як свої перемоги, так і поразки (як це робили, наприклад, росіяни), мали винятково розвинене почуття належності до окремої нації. Виглядає, що в німців почуття належності до нації можна також пов'язати з войовничою історією тевтонів і їхнім переможним самоутвердженням у центрі європейського континенту. Однак здається, що чимало програних війн також позитивно впливали на почуття належності до нації. Поляки програвали всі свої війни, починаючи з XVIII століття (за винятком польсько-радянської війни 1920 – 1921 років), але такий неперервний ланцюг національних катастроф не призвів до того, щоб польська нація повернулася назад до етнії. Національну ідентичність українців сильно зміцнило нагадування про організований радянською владою голод 1932 – 1933 років, під час якого померли до десяти мільйонів українців. У вересні 1993 року український уряд організував відзначення річниці голоду для зміцнення духу – що було парадоксальним, оскільки відзначалася поразка. Український набір міфів дуже відрізняється від тих, які переважають у країнах першого світу. Для України він ще тільки формується, тому що українці відновлюють своє самоствердження, якого їх намагалися позбавити їхні російські (а до того польські) колонізатори.

Захисний націоналізм характеризує такі об'єднані спіль-

ною пам'яттю утворення, які відчують небезпеку для свого існування – чи то внаслідок своєї нечисленності (як-от литовці, грузини, чеченці), чи то через загрозу з боку їхніх експансіоністських сусідів. Думки тих спільнот, для яких характерний такий вид націоналізму, звернені радше всередину, ніж назовні, внаслідок чого вони виявляються неспроможними розвинути успішні стосунки із зовнішнім світом. Захисний націоналізм є засобом опору від зазіхань ворожих Інших на їхню ідентичність, але його дуже часто тлумачать як ксенофобію або антисоціальну поведінку. Таке тлумачення саме по собі є виявом колоніальних нахилів, оскільки воно штовхає Інших у прокрустове ложе дискурсивного простору, окресленого медіаторами, котрі представляють головні політичні потуги.

Експансивний націоналізм спрямований радше назовні, ніж усередину, і тому менше усвідомлює власний шовінізм і свої колоніальні устремління. Десь у такому привілейованому просторі, сформованому завдяки усвідомленню своєї нинішньої величі та успішному нав'язуванню Іншим власної думки про себе, лежить прагнення захопити землю Інших, встановити там власні інституції і вести власну діяльність. У різні періоди сучасної історії нації зазнавали суворої критики з боку колонізаторів, що гальмувало їхній розвиток і забирало багато енергії, яку вони в іншому разі могли б спрямувати на розбудову суспільства та індивідуальний розвиток. Колоніалізм може з'являтися і з'являється в різних куточках світу, і його об'єкти не обмежуються тільки небілими не-європейцями.

Швидке зростання населення у XIX і XX століттях збіглося з посиленням націоналізму та додало йому енергії.

Зростання густини населення полегшило поширення найбільш визначальних політичних та інших міфів, необхідних для формування «створених в уяві спільнот». «Нація-як-народ» (на відміну від «нації-як-імперії» та «нації-як-держави») увібрала в себе деякі релігійні ідентичності минулого. За відсутності можливостей, що їх надає підтримка своєї держави, люди, котрі належали до бездержавних націй, яких було чимало в XIX столітті та які продовжували активно звертати на себе увагу на початку XX століття, спрямували свою творчу енергію на плекання та утвердження почуття належності до нації в літературі і дискурсивних працях, а іноді й у війнах.

Розвиток національної ідентичності потребує певної соціокультурної свободи. Тому представники захисного націоналізму витрачають свої ресурси на опір панівній імперській владі, від чого страждають інші види діяльності. Численні національні повстання у XIX столітті в Європі та в царській Росії виснажували ресурси малих націй, тоді як імперії радо користувалися їхніми ресурсами. Це добре виразив Ромуальд Траугутт (Romuald Traugutt), керівник польського повстання проти царизму 1863 р. На запитання, чому він взяв участь у постанні, хоча й був людиною, зануреною в книжки, несміливою та слабкою фізично, Траугутт відповів так: «Бог вимагає від людини доброчесності, а стати доброчесним у рабстві значно складніше, ніж у середовищі свободи». Відповідь Траугутта означає також, що, на його думку, для досягнення свободи спершу треба отримати політичний суверенітет.

Таке розуміння необхідності свободи змушує до критичного погляду на зв'язок між постколоніальною теорією,

побудованою на заглибленні у дискурс Мішеля Фуко (Michel Foucault) та Жака Дерріди (Jacques Derrida), і реальною боротьбою колоніальних периферійних територій за своє самоствердження. Неув'язки особливо ясно видно у дискурсі, який стосується колишнього Радянського Союзу і Російської імперії. Від Чечні до Чехословаччини мобілізуюча сила прагнення до свободи переважила над расовими й економічними міркуваннями та дискурсом. У межах російської колоніальної сфери боротьба велася не з західними підходами до знань або з культурним націоналізмом англійського та французького зразка, а з російськими пріоритетами та російським «малим знанням». Тоді як для постколоніальних теоретиків на кшталт Гаятрі Співак постмодернізм виявився бажаною заміною західної метафізики, він мало що міг запропонувати пригнобленим народам радянського блоку. Співак зауважує:

«Коли я вперше дізналася про це питання – а коли я вперше прочитала Дерріду, я не знала, хто це такий, – мене дуже зацікавило те, що він фактично руйнував філософську традицію зсередини, а не ззовні. Ми, звичайно, виховувалися в такій освітній системі в Індії, в якій героєм її філософської системи була універсальна людина, і нас учили, що ми зможемо стати справжніми людьми тоді, коли розпочнемо рух до інтернаціоналізації такої людини»³¹.

У межах контексту, до якого належить Співак, у її зауваженні відчувається обурення універсалізуючою таксономією епохи Просвітництва, яка накладала на пригноблених людей тавро невідповідності вимогам. Однак у радянській/російській імперії ця ідеологічна причина незгоди

³¹Gayatri Spivak, *The Postcolonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues* (London: Routledge, 1990), 7.

відсутня; західна модель хоч і мала недоліки, але не була ворожою. Загрозу несло радше нав'язування імперією культурної ідентичності, яка не відповідала ідентичностям, – метою яких є самозахист, – властивим колонізованим народам, що й призводило до відчуття ними потреби у «свободі» від тиску імперської могутності.

Андерсон був правий, пов'язуючи націоналізм і письменність, – націоналізм за умов секулярного суспільства і демографічного зростання є побічним продуктом письменності, але водночас він є чимось значно більшим. Поширення письменності зробило аристократичну *етнію* доступною для письменних мас народу. Те, що раніше належало до виключної традиції аристократів, стало надбанням власників магазинчиків, дрібних фермерів і робітників фабрик. Звичайно, в кожному суспільстві відбувається швидке оновлення інтерпретації, але цей процес навряд чи зруйнує міфи, збережені в літературі, суспільних звичаях та інституціях. Реальні чи уявні герої минулого, які колись жили тільки в пам'яті малих еліт, нині живуть у думках людей, для яких зазвичай єдиною суспільною реальністю були сім'я, релігія та політична влада. Відданість героям змішувалися з їхньою відданістю цим цінностям або витісняла її, що формувало ідентичність кожної особи та давало їй змогу прокладати свій шлях крізь хащі постмодернізму.

Як зазначалося, західні вчені-теоретики постколоніальної епохи мають різні погляди на націоналізм. Едвард Саїд наводить аргументи, хоча й дещо суперечливі, проти оманливого зачарування націоналізмом. Проте Франц Фанон у книжці «Найбільш знедолені на Землі» (Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*) розглядає націоналізм як ліки, необхідні

для лікування хвороби колоніалізму. Елліке Бемер (Elleke Boehmer) також визнає роль націоналістів у боротьбі з колоніалізмом³². Лейла Ганді доводить, що націоналізм є «єдиною формою політичної організації, яка відповідає соціальним та інтелектуальним умовам сучасного світу». Вона енергійно переконує, що антинаціоналістські фобії науковців розвинених країн та їхня готовність пояснити шовінізм домаганням державності бездержавними народами та народами, яких придушує імперія, є відлунням гегелівського поняття «неповноцінності», характерного для всіх націоналізмів Європи, крім найсильніших. Гегель вважав пруську державу найвищим проявом тогочасного історичного розвитку, – думка, в якій у зародковому стані містилася колоніальна упередженість, що стала явною в постколоніальній теорії. Ганді каже, що для націй-колонізаторів та націй-імперіалістів характерна власна *універсалізація* і що вони оголошують незаконним будь-який протест проти них (таким протестом є і націоналізм). Чинячи так, вони активізують власні сучасні соціокультурні структури, водночас заявляючи, що протести – це щось відстале, нецивілізоване, сільське. За таких обставин літературне загарбання противника, слабкого з воєнного погляду, є нескладною справою. На думку Ганді, «параноїдальна антипатія» до націоналізму є однією з форм повернення до системи підходів і знань, яка породила, крім іншого, Орієнталізм.

Отже, я хочу довести, що не стоїть питання вибору між *Volkisch* (народною) концепцією нації, на кшталт розвинутої німцями, та концепцією громадянства, яка базується на

³²Elleke Boehmer, *Colonial and Postcolonial Literature* (Oxford and New York: Oxford Univ. Press, 1995).

Просвітництві. Є також інші варіанти вибору. Так, існує теорія (дещо несерйозна), що націоналізм слабких може бути реакцією людської натури на постмодерністську філософську систему, яка заперечує можливість тривалості в часі і схильна вважати минуле та сучасність як фрагментарні та незв'язні. Тоді як постмодернізм тривіалізував історію, а колоніалізм відмовив підлеглим народам у праві на місце в ній, націоналізм доводить, що люди потребують історії і що історію не можна сконструювати з їхньої свідомості. Ігнорування націоналізму не змусить його зникнути, тоді як краще його розуміння, можливо, сприятиме усуненню або послабленню його негативних сторін. Ґрунтовніше дослідження різноманітного досвіду, пов'язаного з націоналізмом, може допомогти викристалізувати та цивілізувати це універсальне устремління до ідентичності та тривалості, обмежуючи водночас його імперіалістичну патологію. Основним змістом цієї книжки якраз і є розгляд такої патології. Разом із тим у ній визнається законність націоналізму як способу ствердження своєї ідентичності та засобу, який забезпечує її формування в епоху модернізму та постмодернізму.

1

ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ

Метою цієї книжки є дослідження масованого впровадження великодержавного статусу Росії в російський культурний дискурс. Це впровадження було нелегко помітити за браком інтелектуальних традицій для його виявлення. Тоді як читачі західної літератури мають підвищену чутливість до присутності в літературі засобів, які замасковано проводять думку влади, для російської літератури така чутливість не характерна. У той час, як антиколоніальна свідомість проявлялася в колоніях західних країн і серед західних інтелектуалів, Росію було вилучено з такого розгляду, тому що вважалося, що російський імперіалізм був питанням її докомуністичного минулого. У центрі уваги постколоніального дискурсу були радше колишні західні колонії та підтримка, яку вони отримували від радянської Росії, а не подібна колоніальна практика царської та радянської влади. Після розпаду Радянського Союзу радість від падіння тиранії переважала над усіма іншими міркуваннями, і тому спадщина російського колоніалізму в російській літературі знову випала з поля зору критиків. Цілі бібліотеки книжок і журналів закарбовували неколоніальний образ російської культури в пам'яті західних читачів. Ця книжка протиставляється істотно домінуючому авторитетові таких текстів і свідчень.

На те, що Росія здебільшого не сприймалася як колоні-

альна держава, впливала також і низка інших чинників. Перший із них – це розташування російських колоній. У постколоніальній теорії та критиці зазвичай вважається, що колонії розташовані далеко від метрополії і що їх завоювання вимагає заморських походів. У випадку ж Росії колонії межували з етнічно російськими землями. Насильницьке перетворення Російської імперії в Радянський Союз ще більше замаскувало колоніальну природу держави, в якій домінували росіяни. Територія цієї держави збільшувалася за рахунок війн, анексій і дипломатичних маневрів, які не дуже відрізнялися від заморських авантур західноєвропейських держав. Однак внаслідок близькості російських колоній до етнічних російських земель лінія кордону між ними спотворила та затемнила в пам'яті росіян та іноземців справжню природу відносин між метрополією та периферією. У 1990-х рр. територія імперії скоротилася до території Російської Федерації, до складу якої входять периферійні території, які прагнуть суверенітету та утвердження власної ідентичності.

З такою територіальною невизначеністю пов'язана і неясність лінгвістична. Англійськими словами «Russia» і «Russian» перекладається більш ніж десяток російських слів і виразів. У російській мові є слово *Россия*, або російський народ чи держава (цьому слову надала ваги «Історія» Карамзіна). У російській мові є також і давніше слово *Русь*, яке позначає державу, що існувала до монгольської навали в XIII столітті і центром якої був Київ. Слово *Русь* іноді використовується в російській мові для поетичності і охоплює всіх східних слов'ян – воно може включати росіян, білорусів та українців; у деяких випадках ним називають ли-

ше українців і білорусів. В останньому разі слово *Русь* відповідає давньому англійському слову «*Ruthenia*» (Рутенія), яке позначає сучасні Білорусь та Україну, взяті разом, але не «*Muscovy*» (Московію), тобто Росію. Отже, переклад слова *Русь* як «*Russia*» (Росія) є неоднозначним, але саме так його здебільшого перекладають американські історики. Крім того, є російський вираз «*московское государство*», який раніше перекладався англійською мовою як «*Muscovy*». Він стосується держави з центром у Москві, яка виникла в XIV ст., після монгольської навали (місто Москва було засноване в XII ст.). Ця держава виявилась захланною до земель (якою ніколи не була Київська Русь) і поглинала землі своїх сусідів доти, поки цієї експансії не було зупинено в 1991 р.; на той час вона називалася СРСР. Важливо пам'ятати, що спершу Московія не називала себе *Россия*; ця назва почала вживатися в XVII ст., а офіційно використовуватися – у XVIII ст. Крім того, слід пам'ятати, що (як недавно вказав Едвард Кінан (Edward Keenan)) у своїй статті, яка започаткувала дослідження цієї теми) в Московії не було усвідомлення того, що вона є продовженням Київської держави¹. Немає жодних ознак того, що Іван Грозний або його попередники будь-коли розглядали Україну або Білорусь (які тоді перебували під польсько-литовським правлінням) як батьківщину московитів. Отже, поняття «возз'єднання» трьох східнослов'янських народів, яке пропагували російські ідеологи XVIII ст., було винайдене наприкінці XVII ст., і воно не було невід'ємною частиною самосприйняття московитів у XV

¹Edward Keenan, «On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors», *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*, edited by S. Frederick Starr, vol. 1 (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1994), 19-40.

і XVI ст. Московія зрештою поглинула Україну та Білорусь не тому, що палко бажала возз'єднання (якого не могло бути, тому що ніколи не було жодного об'єднання), а тому, що вона розширювалася в усіх напрямках.

Відповідно, англієць Джайлз Флетчер (Giles Fletcher), який жив у XVI ст., був послом у Московії, а не в Росії, і так він називає її у своїй книжці, «*Of the Russe Commonwealth*» (1588). Проте для більшості істориків XX ст., які вивчали цей регіон, його Московія та створена пізніше *российская империя* (царська імперія, в якій домінували росіяни) – є «Russia». Використання цієї назви відволікає увагу від колоніальної природи здобуття земель Московією. Тоді як Русь не була колоніальною державою, *московское государство* прагнуло бути колоніальною силою, і Россия за правління царів, іншими словами, *российская империя*, цієї мети досягла. Англійці не називають Індії «Англією»; колонії та домініони мають власні назви, тоді як назва «Об'єднане Королівство» визнає ідентичність колишніх «внутрішніх колоній» англійської корони. На відміну від цього, у міру експансії Московії та держави, яка стала її наступницею – тобто *российской империи* – такі території, як Дагестан, Естонію, Україну або Татарстан почали називати «Росією» всупереч їхнім демографічним та історичним реаліям. Перефразовуючи Кінана, можна сказати, що з погляду культуролога це лінгвістичне придбання належить до найбільших містифікацій європейської історії.

Прикметник *русский* може стосуватися *России*, *Руси* або *московского государства*. У кожному з цих випадків він має інше значення. До ще більшої плутанини призвело те, що у XVIII ст. почав використовуватися прикметник *российский*

– як похідний від слова *Россия*, яка на той час була імперією. *Российский* інколи вживався як синонім слова *русский* в офіційних промовах, однак Катерина II заохочувала до його вживання стосовно неросійських народів імперії. Отже, слово *русский* стосувалося росіян, тоді як *российский* – як росіян, так і інших підданих імперії, – звідси й назва *Российская империя* або, у пострадянський період, *Российская Федерация*. У сучасній російській мові термін *российский*, як і раніше, стосується росіян та тих народів Російської Федерації, які не є росіянами, тоді як термін *русский* – лише росіян. Однак обидва слова перекладаються англійською мовою як «Russian». Оскільки ці слова мають однакову етимологію, може здаватися, що термін *российский* позначає ніби «неповних» росіян; росіян у процесі становлення; осіб, які в певний природний спосіб пов'язані з Росією. Колоніальна природа імперії таким чином маскується лінгвістичною маніпуляцією. У Радянській Росії були спроби злити ці два слова, оголошуючи слово *российский* застарілою формою слова *русский*².

Оповідання Івана Буніна «Аглая» є одним із численних літературних творів, які сприяють злиттю цих близьких слів у свідомості іноземних та російських читачів. Сільська дівчина Катерина пояснює своїй молодшій сестрі складні місця російської історії, яку вона вивчала, коли була в жіночому монастирі. Центральним місцем цієї історії є «сумне оповідання про те, як *Русь* відступила з Києва в непрохідні ліси і болота, у свої маленькі луб'яні містечка, під жорстоке правління московських князів; і що Росія дуже постраждала від бунтів, від усобиць, від диких татарських орд і від інших ви-

²Словарь русского языка (Москва: Академия Наук, 1957-61).

явів кари Божої; від епідемій і голоду, від вогню та небесних знамень»³. У цьому загалом симпатичному оповіданні впадає в око об'єднання понять *Русь* і Московія та гіркі скарги на тяжку долю своєї країни, скарги, які можуть видаватися перебільшеними для такої успішної країни, як Росія, але які, попри це, є невід'ємною частиною російської політичної культури. Слід відзначити також, що на час написання цього оповідання «дикі татарські орди» належали до російської імперії; збереження пам'яті про їхні колишні звірства не сприяло добробутові татар як підданих росіян.

Така неоднозначність у значенні слів, котрі перекладаються англійською мовою як «Russia» і «Russian», призводить до злиття понять імперської зажерливості і національної ідентичності (якщо скористатися висловом письменника Євгенія Анісімова). Анісімов визнав, що для росіян «СРСР», як правило, означає «Росія». Коли віце-президент Академії наук СРСР Євгеній Велихов почув про зміну її назви (замість радянської вона стала називатись російською), то сказав: «По суті, вона завжди була Російською академією наук»⁴. Символічною виглядає титульна сторінка журналу «Наша Россия» (№ 11/35, 1992), на якій написано гасло: «Русь – Россия – СССР – Наша великая Родина» (Русь – Росія – СРСР – Наша велика Батьківщина).

Випуск журналу «Огонёк» за липень 1995 року (№ 29/4408) містить редакційну статтю, написану головним редактором журналу Львом Гуциним, в якій вживається слово *великороссы*, що було впроваджене у XVIII ст. Це слово містить прикметник «великий», як у радянському національному гімні

³И. А. Бунин, *Собрание сочинений*, том 4 (Москва: Художественная литература, 1966), 364.

⁴*New York Times*, 14 December 1991.

– *великая Русь* або Велика Росія. Російською мовою це вказує на географічне розташування, однак основне значення слова «велика» має відтінок важливості, особливо якщо врахувати, що вживається також його антонім – *малороссы* (яким позначають українців). Ці семантично маніпулятивні слова дають підстави для того, щоб думати, що росіяни є справді «великими росіянами», а українці – «малими росіянами».

Чому ці відмінності важливі? Тому що нехтування ними рівнозначне приховуванню того, як сильно російський колоніалізм пов'язаний із позбавленням народів та етнічних груп їхніх назв. Так само, як ірландці не є «англійцями», хоча вони й були частиною Британської імперії, башкири та дагестанці не є «росіянами», незважаючи на те, що вони є частиною Російської Федерації. Жодна з європейських мов, за винятком слов'янських, не розрізняє значень слів *русский* і *российский* та слів *Русь*, *Россия* і *московское государство*. (Щоб уникнути плутанини, яку створюють такі неточні переклади на англійську мову, в англійському оригіналі цієї книжки слово «Russian» береться в лапки, коли воно є перекладом слова *российский*, на відміну від *русский* – наприклад, «Russian» Federation).

Третьою характерною особливістю російського імперіалізму, яка дає йому змогу уникнути постколоніальної таксономії, пов'язана з розподілом влади та знання між метрополією та периферією. Для західного колоніалізму характерним є накопичення метрополією і влади, і знання, і саме на цьому базувалися її претензії щодо панування. На відміну від цього, колоніальне правління Росії базувалося частіше тільки на владі, а не на поєднанні влади та знання. Народи, що жили біля західного та південно-західного кордону

Російської імперії, вважали себе вищими від метрополії в цивілізаційному плані. Їхня психологія як підкорених народів відрізнялася від психології підкорених народів Британії. Хоча індуси могли ставитися до британців як до ворогів, вони хоч і неохоче, але визнавали їхню цивілізаційну компетентність.

Сучасний чеський письменник Мілан Кундера та естонський – Яан Кросе наводять численні докази того, що за російського правління колонізовані народи почували свою вищість порівняно з колонізаторами⁵. У деяких частинах російської та радянської імперії існувала унікальна ситуація, коли на імперіаліста не дивилися знизу вгору ті, на кого була спрямована його влада. Відчуття цивілізаційної нижчості Росії було в XIX ст. настільки поширеним, що навіть такі друзі Росії, як барон Август фон Гакстгаузен (August von Haxthausen), який подорожував по Росії за кошти царя Миколи I, зауважив, що «[Західні] країни, підкорені Росією, мають здебільшого культуру, вищу за культуру їхнього поневолювача». Він мав на увазі Фінляндію, Балтійські провінції, Польщу та Грузію⁶. Другою стороною медалі була озлобленість (*ressentiment*) Росії щодо тих підкорених, які не ставилися до неї з належною пошаною, і це почуття виявлялося в особливо жорсткому поводженні з цими «людьми Заходу». Спроби представити, інтерпретувати, применшити роль та утримати у вуздечці непокірливих «людей Заходу», зроблені в російській літературі, належать до особли-

⁵Milan Kundera, «A Conversation with Philip Roth», Translated by Peter Kussi, in *The Book of Laughter and Forgetting*, переклад: Michael Heim (New York: Penguin, 1980); and Jaan Kross, *The Czar's Madman*, translated by Anselm Hollo (New York: Pantheon, 1993).

⁶August von Haxthausen, *Studies on the interior of Russia (1847-52)*, edited by S. Frederick Starr, translated by Eleanore L. M. Schmidt (Chicago: Chicago Univ. Press, 1972), 310.

вої категорії ворожого ставлення до Інших. Достоевський вивів зневажливі портрети поляків у *Братах Карамазових*, а Пушкін і Тютчев зайняли пози ображеної вищості. Пишменники нижчого рангу завдавали ударів відвертіше. Радянський російський поет Микола Асєєв у своїй поемі, опублікованій у газеті «Правда» 18 вересня 1939 року, тобто невдовзі після вторгнення у Польщу нацистських і радянських військ, зловтішався поразкою Польщі у такий спосіб: «Від Польщі залишилися тільки крихти ... Полякам не подобалися наші манери; / ці пани вельможний кривили рот». І робиться висновок, що тепер вони одержали те, на що заслужили⁷.

Тоді як західний імперіалізм був певною мірою об'єднуючим, російський мав явно виражені відцентрові ознаки. Англійці спершу запровадили свою мову на Британських островах, а тоді зробили її світовою змішаною мовою (*lingua franca*). Москва не досягла успіху в утворенні єдиної життєздатної культурної спільноти на основі окремих територій, народів і родових кланів, про своє панування над якими протягом десятиліть, а то й століть вона оголосила. Зрозуміло, що ці території охоплювали найрізноманітніші землі, що простягалися від Середньої Азії до Центральної Європи і брали участь, за словами Сем'юела Гантінгтона (Samuel Huntington), у конфлікті цивілізацій (*clashes of civilizations*). Однак Британська імперія також не була однорідною. На землях, якими володіли англійці, жили ворожі цивілізації (у тому значенні, в якому Гантінгтон вжив цей термін); однак багато з них зберегли англійську

⁷«От Польши осталась самая малость... / Они не любили повадок наших / Вельможно кривили рот».

мову і в постколоніальний період. Російська мова не мала такої сили. Хоча окремі території перейняли російську мову (але не російську національність), що дає підстави для проведення паралелі з Ірландією, у 1990-х роках швидкими темпами відбувався процес повернення до рідної мови (так само, як і відмови від кирилиці, впровадженої радянською владою). Схоже, що центральній метрополії не вдалося здійснити русифікацію не тільки через розміри імперії і різноманіття її складових, а й через певні риси, властиві російській імперській системі.

Можливо, російський імперіалізм зазнав невдачі тому, що він більшою мірою і протягом тривалішого часу, ніж західні колонізатори, спирався на вояків і гармати, а також тому, що йому не вдалося замінити гармати ідеями. Коли він впроваджував російську культуру, то робив це у спосіб, нестерпний для колонізованих народів, наполягаючи на принизливій для них вищості Великої Росії. Західний імперіалізм давав національним елітам багатство європейської інтелектуальної традиції: так, постколоніальні дослідження з'явилися одночасно в західних університетах і в підлеглих країнах. Принагідно можна зауважити, що залунали голоси остраху перед тим, що метрополія не була захищена від шкідливого впливу культури з власної «периферії»⁸; водночас певні переваги західних епістемологічної та соціальної систем збереглися, незважаючи на розходження між високими ідеалами, проголошуваними вдома, і суворою реальністю колоніального насильства за кордоном. Російський імперіалізм, на відміну від західного, був надто самовпевненим, надто нервовим стосовно себе, надто ма-

⁸ Leela Gandhi, *Postcolonial Theory* (New York: Columbia Univ. Press, 1998), 134.

ніпулятивним у просуванні російської культури і надто бідним епістемологічно, щоб породжувати ідеї та послідовників у культурній сфері. Тоді як Індія зберегла британську систему демократії, британську систему освіти та, значною мірою, англійську мову, неросіяни у межах російської імперії докладали всіх зусиль, щоб усунути зі своїх країн усі сліди російськості, – настільки відразливою вона їм здавалася у своїх шовіністичних намаганнях пропагувати все російське.

Російська мова, якою раніше розмовляли по всій імперії, витісняється рідними мовами у всіх країнах, окрім Білорусі. В Україні, в якій подібність мов призвела до певних ускладнень, у 1990-х роках систематично робилися ідеологічні зусилля звільнитися від російської спадщини, і їх не можна вважати лише проявом українського шовінізму. У Центральній Європі можна спостерігати різке зниження зацікавлення всім російським⁹. На Другому Всесвітньому конгресі татар, що відбувся в 1997 році в Казані, Республіка Татарстан (етнічна республіка у складі Російської Федерації) схвалила латинську абетку для татарської мови¹⁰. Ця квапливість у проголошенні лінгвістичного сепаратизму відображає той факт, що протягом більш ніж чотирьох століть підкорення татарських ханств Росії російська і татарська культурні еліти жили власним окремим життям¹¹. У Се-

⁹У серпні 1995 р. в «Clarinet News» було опубліковано статтю з описом поневірян студентки Софійського університету, спеціальністю якої є російська мова. Вона записалася на інший курс, оскільки попит на вчителів російської мови практично зник. У 1990 р. декан факультету російської мови Варшавського університету, Антоні Семчак, ввів у програму, крім російської мови, ще й англійську, щоб зберегти кількість студентів, які навчаються на цьому факультеті.

¹⁰Rimzil Valiev, Rim Sidikov, and Guelnar Khasanova, «1997 in Review: Tatarstan Faces Challenges», Radio Free Europ/Radio Liberty, 31 December 1997.

¹¹Sabirzyan Badretdinov, «Sincere Soldiers and Naive Servants», *Transitions* 5, no. 12 (December 1998), 98.

редній Азії повернення до тюркських коренів гальмувалося економічними міркуваннями. Кавказ був змушений боротися з російською воєнною силою; однак Грузія та Вірменія зберігали перевагу своїх рідних мов над російською навіть за комуністичного правління і успішно захистили свої некириличні алфавіти. Мабуть, найбільш яскраво звуження сфери використання російської мови проявилось в Литві, де кирилиця практично зникла з публічного вжитку. У Західній Європі та Сполучених Штатах також спостерігається стрімке згортання вивчення російської мови, яке відбувається паралельно зі зменшенням зацікавлення всім російським, і це є додатковим підтвердженням того, що інтерес до російської культури у світі ґрунтувався (принаймні частково) на пошані до радянських збройних сил¹².

Едвард Саїд зауважив, що об'єднуюча сила західної культури спаяла західні країни та їхні колишні колонії в єдину культурну сферу зі спільними прагненнями та позиціями. На пострадянському Сході мали місце протилежні тенденції. Процес розширення НАТО є, мабуть, найбільш промовистим прикладом дезінтеграційної сили російської та радянської імперій. Мало країн так прагнуло приєднатися до НАТО, як народи та держави, що належали до російської сфери впливу. Неросійські радянські республіки так само прагнули показати світу, що вони *не* Росія, що вони відрізняються від Росії. Як відзначив Пол Гобл (Paul Goble), схоже, що кожна наступна криза в Російській Федерації все більше віддаляє від неї колишні російські республіки, так, що

¹²Згідно із заявою Американської асоціації вчителів слов'янських і східноєвропейських мов, зробленою у 1993 році на зібранні в Сан-Франциско, кількість студентів в американських університетах, які вивчають російську мову, у 1990-х роках зменшилася порівняно з 1980-ми роками на 50%.

Співдружність Незалежних Держав стає все менш життєздатною¹³.

Як наслідок, дві моделі розбудови нації, описані Майклом Гехтером (Michael Hechter) щодо внутрішніх колоній Заходу, не можуть застосовуватися до російських домініонів. Перша модель передбачає дифузю влади та знання з метрополії до периферії; відповідно до другої чимале значення у розвитку націй відіграє і явище внутрішнього колоніалізму¹⁴. Модель дифузії припускає, що сильна соціальна група притягає інші за допомогою соціального осмосу, і слабші групи зрештою приймають її мову та культурні традиції. Подібним чином економічні звички сильніших груп поширюються від одного поселення до іншого (хоча Гехтер і визнає, що дія цієї дифузії на практиці залишається «не зовсім ясною»). Зрештою, поділ праці згладжує відмінності між метрополією та периферією, і формується єдина нація. На відміну від цього, згідно з моделлю внутрішнього колоніалізму, культура метрополії не поступається з легкістю своїм панівним статусом, і спостерігається радше її намагання експлуатувати периферію, а не забезпечити рівність. «Суспільство, підпорядковане метрополії, приречене на інструментальну роль»¹⁵.

Жодної з цих моделей не можна повною мірою застосувати до російського колоніалізму. Російські істориографи підтримували модель дифузії, аргументуючи це тим, що народи й держави приєднувалися до Росії добровільно і вступали в *российскую* сім'ю народів. Однак після ретельнішого

¹³Paul Goble, Radio Free Europe/Radio Liberty, 21 September 1998.

¹⁴Michael Hachter, *Internal Colonialism; The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966* (Berkeley: Univ. of California Press, 1975).

¹⁵Hechter, 30.

розгляду видно, що ця модель не точна. Навіть Грузія (яка є улюбленим прикладом російських історіографів) не хотіла приєднуватися до Росії – вона вела переговори про захист від турків, а не про вступ до Російської імперії. Відомий вислів Солженіцина, що [царська] «Росія... не знала жодного збройного сепаратистського руху» та «жодних [трудових] таборів» є вигадкою, не гідною великого письменника¹⁶. Так само, як і у випадку інших імперій, практично всі неросійські території, які стали частиною царської імперії та Радянського Союзу, були приєднані за допомогою військової сили або дипломатичного тиску, який ставив невеликі народи у безвихідне становище. Що ж стосується моделі внутрішнього колоніалізму, то вона ґрунтується на припущенні про вищий економічний і культурний розвиток метрополії порівняно з периферією. Як вказувалося вище, це припущення є неправильним для західних і південно-західних околиць російської імперії.

Вказане загальне правило не-асиміляції та відходу від Росії має кілька винятків. Угро-фінське населення, яке проживало в північно-західній Росії, було значною мірою асимільоване вже наприкінці XIX ст., а певний відсоток тюркського населення на її південних та східних землях також визначає себе в межах російської культурної ідентичності¹⁷. У повісті Андрія Белого «Петербург» (1916) один з її героїв – сенатор Аполлон Аполлонович Аблеухов – є русифікованим і християнізованим нащадком *мірзи* з киргизьких сте-

¹⁶Aleksandr Solzhenitsin, *The Mortal Danger*, переклад: M. Nicholson and A. Klimoff (New York: Harper and Row, 1980), 14-16.

¹⁷Н. Ю. Зограф, *Антропологические исследования мужского великорусского населения Владимирской, Ярославской и Костромской губерний* (Москва, 1890); М. П. Веске, *Славяно-финские культурные отношения по данным языка* (Казань: Общество археологии, истории и этнографии, 1890).

пів, і беззаперечним підтвердженням такого походження є його прізвище і зовнішність. Сенатор – людина російської культури, незважаючи на домішку «азійських рис», які для Андрія Белого були таємничим і потужним складником російської культури. Здебільшого росіяни практикували прихильне ставлення (змішане з поблажливістю стосовно небілих), коли національні еліти погоджувалися на втрату своєї культурної ідентичності та русифікацію. У цьому полягала відмінність становища азійських і африканських інтелектуалів, які усвідомлювали, що їхні колоніальні господарі ставляться до них зверхньо. В російській імперії особливо гаряче приймали мешканців Центральної та Східної Європи, якщо вони обирали лінгвістичну та культурну ідентифікацію з росіянами. Неможливо заперечувати теплі почуття, з якими росіяни ставилися до відступництва від німецької, польської, української, литовської, латиської чи естонської націй і перехід до російської. Цих відступників не лише приймали як росіян (що неможливо собі уявити у випадку англійців та Індії ХІХ ст.), але приймали із вдячністю. Як приклад, можна навести журналіста Фадея Булгаріна, генерала Г. К. фон Штакельберга, державного діяча С. Ю. Вітте, поетів Владислава Ходасевича та Ірину Ратушинську, письменника Миколу Гоголя та політичного оглядача Отто Лациса.

Однак упродовж часу існування імперії частка населення, яке не ідентифікувало себе з російською метрополією, залишалася постійною і трималася на рівні приблизно 50 відсотків. Певна частина решти населення записувала себе до росіян задля власної вигоди; а коли належність до росіян переставала бути перевагою, вони змінювали свою офіцій-

ну національну ідентичність. Гноблені народи були надто численними, щоб русифікуватися швидко; часто вони цього не хотіли; деякі з них були надто віддаленими географічно, щоб піддатися легкій асиміляції. Однією з причин невдач росіян в асиміляції національних меншин був їхній надзвичайний апетит до поглинання територій; ці території виявилися завеликими, щоб відносно слабо розвинена культура змогла їх поглинути і зробити своїми. Більш за все російській культурі бракувало надійної філософської бази, яку мав і яку використовував Захід для виправдання своїх «цивілізаційних» завоювань. Грубо кажучи, росіяни в ХІХ ст. накопичили велику частину того, що можна метафорично описати як мармур Елгіна (колекція античних фігур з Парфенону, вивезена і продана Британському музею лордом Елгіном), і в них з'явилося кілька геніальних письменників, які привели російську літературу до числа найулюбленіших літератур світу; водночас філософія в Росії була і є в зародковій фазі, і цей факт впливає на сприйняття російської культури серед підлеглих народів. У ХХ ст. ситуацію погіршило те, що Лешек Колаковський (Leszek Kolakowski) назвав магічним мисленням радянського марксизму¹⁸. Отже, Росії бракувало авторитету, який може забезпечувати культура, що здобула визнання серед колонізованих народів.

Усі ці заплутані владні зв'язки випали з уваги багатьох західних фахівців з питань Росії. Західні науковці добре обізнані з науковим вченням орієнталізму, котре приписує Заходу позиційну перевагу над периферією, яку вважали нижчою з політичного та культурного погляду. За аналогі-

¹⁸Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. 3, переклад: P. S. Falla (Oxford: Clarendon Press, 1978), 95.

єю, вони поширили таку саму таксономію на Росію та її домініони. Наприклад, Джордж Кеннан (George Kennan) у своїх роздумах на теми геополітики неодноразово давав зрозуміти, що піддані російської імперії були нижчими в політичному та культурному відношенні. Його заперечення проти розширення НАТО в Центральній Європі (правда, його думку поділяла менша частина американських політиків) ґрунтувалися на цих класичних орієнталістських припущеннях¹⁹. Згідно з поглядами Кеннана, Росія мала законне право претендувати на територію Центральної та Східної Європи з міркувань безпеки. Цей аргумент дуже подібний до тих, що їх висували британські та французькі колонізатори, для яких утримання колоній було протягом певного часу необхідною умовою величі Британії чи Франції. У дебатах про розширення НАТО, які відбувалися в 1997 році у США, велику роль відіграли колоніалістські погляди науковців і державних діячів, котрі визнавали право Росії на військове панування над неросійськими територіями та народами. За окремими винятками, думка про провідну роль Росії у політичних і культурних питаннях усе ще переважає в американському академічному дискурсі щодо Східної та Центральної Європи, і вона є одним із чинників, що формують погляди, на яких протягом останніх двох поколінь базувалася політика «Росія на першому місці» значної кількості науковців-славістів у Сполучених Штатах²⁰. І це відбувається незважаючи на той факт, що перелік осіб, які підтриму-

¹⁹Transcript of George Kennan's conversation with David Gergen, *MacNeil-Lehrer NewsHour*, 18 April 1996.

²⁰Найвідомішим з таких захисників Росії є Стівен Коен (Stephen Cohen). 14 вересня 1998 р. (*MacNeil-Lehrer NewsHour*) він закликав допомагати Росії всіма можливими способами, незважаючи на політику її керівництва, і був на сполох, говорячи про рух до незалежності деяких російських «регіонів».

вали розширення НАТО в центрально-східній Європі, читається як «*Who's Who*» американської дипломатії. Прихильне ставлення до Росії в публікаціях і політиці таких організацій, як Американська асоціація підтримки славістичних студій та Американська асоціація викладачів слов'янських і східноєвропейських мов, можна побачити вже у змісті їхніх відповідних журналів і в назвах секцій їхніх конференцій: в обох цих випадках Росія трактується так, ніби вона є єдиним об'єктом, вартим серйозного та виваженого аналізу і коментарів. Периферія сприймається як користувач інтелектуального багатства, накопиченого в Москві та Санкт-Петербурзі. Імперське самосприйняття Росії надалі прихильно зустрічають у наукових колах, незважаючи на те, що постколоніальний дискурс уже істотно змінив самоприйняття західних імперських сил.

Кумулятивний результат утримання застиглого іміджу Росії на його імперіалістичному етапі, характерному для ХІХ ст., призвів до прийняття за чисту монету, без жодних сумнівів, того тону скромної невинності, який пронизує значну частину російської літератури – від Гоголя і Достоєвського до Распутіна та Солженіцина. На відміну від цього, у західному дискурсі зараз є звичним самоусвідомлення колоніальних провин. Таке прихильне ставлення, зумовлене прочитанням російської літератури на Заході і в самій Росії маскує колоніальну експлуатацію і зміцнює в російському культурному дискурсі некритичне самосприйняття, яке іноді помилково мають за психологічну глибину. Хоча бачення національної величі, що ґрунтувалася на колоніальній гегемонії, було сформоване також і у Великій Британії, Франції та США, однак зрештою повітряна кулька захо-

плення собою луснула, і виявився темний бік гноблення та дискримінації Інших. Проте цього не сталося в Росії – ні в культурному, ні в політичному плані. Як висловився Річард Пайпс (Richard Pipes) у 1997 році: «Модифікована доктрина Брежнєва все ще жива. Деколонізація відбувається досить мляво»²¹. Пітер Форд (Peter Ford) зазначив, що «у серцевині ставлення Росії до її колишніх колоній лежить загальне глибоке переконання, що російська імперія мала позитивний вплив, який вітали народи Кавказу, Середньої Азії та Східної Європи»²².

На відміну від колоній Заходу, котрі дедалі гарячіше сперечаються зі своїми колишніми правителями, народи колишніх російських колоній переважно зберігають мовчання. В окремих випадках їм бракує національних еліт із західною освітою і завжди – заохочення з боку західних наукових кіл, які могли б вказати, що питання, пріоритетні для цих народів, заслуговують на розгляд. Їх надалі сприймають у парадигмі, пов'язаній з Росією, радше як об'єкти російського сприйняття, ніж як суб'єкти зі своєю власною історією, позицією та інтересами. Джордж Кеннан, з упертістю, характерною для імперіалістичних вчених, продовжує вживати термін «росіяни», коментуючи радянську політику та прогнозуючи те, що робитиме Російська Федерація в майбутньому. Такий підхід до проблем означає, що не-

²¹Richard Pipes, «Is Russia Still an Enemy?» *Foreign Affairs* 76, no. 5 (September-October 1997), 72.

²²Peter Ford, «The View from the Kremlin: Russia as Eternal Superpower», *Christian Science Monitor Online*, 29 May 1997.

росіяни не лише не беруться до уваги, а й що вони *не повинні* братися до уваги²³.

Народи, над якими було встановлено гегемонію, структурували свій дискурс радше навколо питань іноземного гноблення та боротьби за визволення від нього, ніж навколо досягнення менш явної, але більш певної перемоги, яку могли дати постколоніальні дискурс і перспектива. Не до кінця зрозуміло, чи постколоніальний дискурс був вбитий у зародку цензурою та погрозами (що було, безперечно, потужним чинником у культурній політиці Росії), чи ж перегляд проблем колоніалізму був неможливий через бідність, поширену на територіях, де домінувала Росія. Захід інтерпретував брак такого дискурсу відповідно до правила, яке каже, що коли немає дискурсу, то немає і проблеми. Як виразно показали постколоніальні письменники, на тих, хто представлений у літературі не самостійно, а через когось, неминуче очікує пониження статусу. Тоді як орієнтовані на Захід суб'єкти російської та радянської імперії витрачали свою енергію на опір русифікації та советизації, радянська та російська влада досягли в публікаціях російською мовою помітних результатів у формуванні стереотипних уявлень про такі непокірні суб'єкти своїх імперій. Розміщення цих публікацій на Заході було співмірним із військовим і політичним статусом радянської імперії. Питання побудови стереотипів такого роду ще очікує ретельного вивчення.

У зв'язку з цим, твердження постколоніальних коментаторів про те, що історія є «дискурсом, за допомогою якого

²³ Джордж Кеннан: «Я думаю, що ми маємо бути обережними, осуджуючи їх, тому що нам слід пам'ятати, що російські війська ввійшли до центру Європи за цілковитої нашої згоди». «A Conversation with David Gergen», *MacNeil-Lehrer NewsHour*, 18 April 1996. Див. також George Kennan, «On American Principles», *Foreign Affairs* 74, no. 2 (March-April 1995), 116-26.

Захід утвердив свою гегемонію над рештою світу», некоректне²⁴. Світ ніколи не був поділений на дві рівні частини – Захід і не-Захід. Таке подвійне бачення нехтує тим фактом, що Росія докладає гігантських зусиль для творення історії – історії, яка частково суперечить, з одного боку, історії, складеній Заходом, а з другого – історії, яка підтримується зусиллями тих, кого колонізувала Росія. При цьому Росії вдалося успішно накладати частини свого історичного дискурсу на дискурс, створений Заходом, або змішуючи їх, або включаючи власний голос у формі коментарів чи приміток, котрі подаються як загальновизнані. Вхідження до західного дискурсу, сказати б, через бічні двері, забезпечували невидимість Росії як третьої сторони.

Росію іноді сприймають як «двоюридну сестру» Заходу – цьому допомогли династичні зв'язки між Романовими й Віндзорами, так само, як інші зв'язки давніх російських родів із Заходом. За таких обставин західні письменники такою мірою користуються сукупністю російських тлумачень, посилай і характеристик (і пов'язаних з ними нахилів, симпатій і упереджень), що російське агресивне самоствердження стає майже невидимим. Лише той факт, що у західних університетах практично відсутній дискурс про російський імперіалізм, навіть у постколоніальні часи, свідчить про ступінь успіху в риториці, якого досягла Росія. Отже, Центральна та Східна Європа, Сибір, Середня Азія та землі на берегах Чорного та Каспійського морів є, по суті, білими плямами на постколоніальній карті світу, і їхню географію та культуру відносять до «Російської імперії», «Радянського Союзу», «радянського блоку» або «російської сфери

²⁴Gandhi, 170.

впливу». Провідний американський советолог Стівен Коен (Stephen Cohen) з Принстонського університету відомий своїм висловлюванням про те, що Михайло Горбачов організував зміни в Росії та Східній Європі, і Росія повинна відновити свій вплив у регіонах, які вона була змушена покинути, і що, зрештою, вона це зробить²⁵. Образливі думки про те, що російські домініони залишилися під владою Москви добровільно, проявляються у таких висловлюваннях, як «країни Варшавського договору», «комуністичні країни» і «Росія та її численні національності». Тоді як постколоніальні вчені вказали на суперечності «Британської Співдружності», стосовно Росії такий процес навіть не розпочався. Певну роль відіграла також і наявність часткової згоди колонізованих народів на колоніалізм, так, як це мало місце у колоніях Заходу в ХІХ ст.²⁶

На відміну від колоніальних держав Заходу, які гарантували людям своїх титульних народів політичні та економічні свободи, Росія отримала доступ до кола європейських імперій, зберігаючи в себе суспільну систему, в якій мала привілеї російська культура, але не російські громадяни. За відсутності соціальних свобод у європейському стилі російські інтелектуали постійно нарікали, що їхнє становище в імперії не краще, ніж у підпорядкованих народів. Ця скарга пережила радянську епоху, і її красномовно висловлює Олександр Солженіцин. Це допомагає нації метрополії звільнитися від почуття, що вона робить щось не так сто-

²⁵ Коментар до українського референдуму щодо незалежності, який відбувся 1 грудня 1991 р. *MacNeil-Lehrer NewsHour*, 2 December 1991.

²⁶ S. During, «Post-colonialism», in *Beyond the Disciplines: papers from the Australian Academy of the Humanities Symposium*, edited by K. K. Ruthven, no. 13 (Canberra, Australia: Australian Academy of the Humanities, 1992), 95.

совно периферії. Парадоксально, що спроможність Солженіцина знайти велику й готову слухати аудиторію на Заході ґрунтувалася на військовій і літературній потужності імперії. Багато людей перед ним прагнули привернути увагу Заходу до феномена Гулагу, однак вони не були озброєні імперським авторитетом і їм не вдалося справити належного враження²⁷. Таке особливе ставлення залишилося повністю поза увагою Солженіцина та його інтерпретаторів – і це лише один приклад визнання особливих прав метрополії та применшення прав периферії.

У межах імперської орбіти нервові ретушування картин реальності задля підвищення престижу іноді набуває комічних пропорцій. У журналі «Огонек» від 18 травня 1998 року було надруковано статтю про європейського бізона (зубра); у ній читачам розповідається, що зубри є родичами вимерлих мамонтів і що останнього зубра у знаменитій Біловезькій пущі, яка розташована на польсько-білоруському кордоні, було вбито в 1919 році. Однак, продовжує автор, зовсім інша ситуація спостерігається в лісах Росії, в яких збереглося багато зубрів. Далі детально описується переміщення зубрів з лісів поблизу Оки до лісів у Рязанській області центральної Росії. Те, що такий розрахований на читача середнього інтелектуального рівня журнал, як «Огонёк», вибирає, щоб розважити своїх читачів, історію про зубра, може не видаватись нічим особливим, за винятком того, що в ній відтворюється класична колоніальна ситуація: вищість центру метрополії над периферією доводиться коштом правдивості, і то у сфері, яка, на перший погляд, здається невра-

²⁷Jozef Czapski's *Inhuman Soil* [*Ziemia nieludzka*] вперше було опубліковано 1956 р. в Парижі Інститутом літератури.

зливою до колоніального втручання. Ця стаття вказує на ще одну хибу імперської периферії, а саме: на неспроможність утримувати свої національні парки і на перевагу, нехай навіть у збереженні зубрів, колоніального центру. Однак насправді зубри у Біловезькій пуці живі й здорові – чудово почувуються їх цілі покоління: у 1980 році там було 593 зубри, а в 1994 році – 662²⁸.

Наведемо довідкову інформацію про цю історію. Біловезька національна пуца є одним із небагатьох залишків колись непрохідних європейських лісів. На відміну від лісів у Рязанській області, Біловезька пуца славилася своїми зубрами упродовж століть. Тому, успадкувавши її після Першої світової війни у дуже поганому стані, уряд Другої Речі Посполитої замінив втрачених зубрів тваринами із польських зоопарків, і з того часу зубри стали основною принадою Біловезької пуці. Місцеві лісники доглядають їх дбайливо і віддано²⁹. Стаття в «Огоньку» наводить на думку, що Біловезька пуца, на відміну від Рязанської області, не варта природоохоронних заходів. Як це часто спостерігається для імперій і їх периферійних територій, здатність імперського центру робити все краще, ніж периферія, тут зашифровано в статті, яка без поглибленого вивчення може сприйматися як оповідання для чистої розваги. Як вказує Девід Кеннедайн (David Cannadine), однією з поширених практик імперій було зашифрування імперської вищості у посланнях, які начебто не мають очевидного зв'язку з політичними питаннями і проводять думку про цю вищість у такий спосіб, щоб вона впливала на підсвідомість. Європейські ім-

²⁸ *Maly Rocznik Statystyczny* (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1995), 44.

²⁹ Peter Ford, «Crossing Europe», *Christian Science Monitor Online*, 19 and 31 July 1998.

перії XIX ст. застосовували таку практику в дуже широких масштабах³⁰. У європейському колоніальному дискурсі цілям розбудови престижу імперії слугували не зубри, а прапори, паради, школи, мости, органи влади, філософія та соціальні структури. Значна частина переліченого відсутня в російській традиції, і потрібні були замінники, що могли б представляти Росію, розбудовуючи її репутацію як удома, так і за кордоном. Статтю про зубрів слід розглядати саме в такому контексті. Версія подій, що її подає «Огонек», належить до типових стабілізаційних методів, що мають підтримувати вищість росіян. Натяки й припущення такого роду, вкраплені в популярну культуру, повинні формувати відчуття, що Росія все робить ліпше, водночас прирікаючи сусідів Росії до цивілізаційної невидимості. Тривіальність питання про зубрів особливо яскраво висвічує механізм цієї процедури. У постколоніальних наукових працях це називають *термінологічним присвоєнням* однієї культури іншою.

Західні держави ніколи не присвоювали Росії в такий спосіб. Спроби визначити місце Росії в західному дискурсі робилися в XV і XVI століттях, коли англійські мандрівники та посли в Московії писали про «неосвічене і варварське королівство»³¹. Проте із посиленням Московії і перетворенням її в Російську імперію такі зусилля припинилися, і воєнні перемоги породили відповідну герменевтику. Захід ніколи не завойовував Росії в такий спосіб, як він завойовував більшу частину світу. Росія сама виявилася загарбником, спершу тихим і культурно невпевненим у своїх силах,

³⁰Eric Hobsbawm and Terence Ranger, eds., *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1983).

³¹P. Putnam, ed. *Seven Britons in Imperial Russia, 1698–1812* (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1952).

а потім, у міру стрімкого зростання її території і армії, дедалі впевненішим у собі.

Отож виключна концентрація у рамках постколоніальної теорії на концепціях Орієнту та Оксиденту призвела до замовчування культурних просторів, котрих не зміг присвоїти Оксидент. Московія була на межі такого присвоєння, однак імперія Петра I та Катерини II вислизнула з власницьких визначень, які Захід давав решті світу. Росія наблизилася до Оксиденту після поглинання західних сусідів у 1795 р. Тоді настав час династичних та інших зв'язків і, врешті-решт, задоволення великих колоніальних прагнень, коли нецивілізована Московія перетворилася в сповнену власної гідності та таємничу Росію. Тоді як одруження родичів королеви Вікторії з кимсь з індійської чи африканської сім'ї було б абсолютно неймовірним, російська еліта була із цього погляду цілком прийнятною, оскільки мала білий колір шкіри. Катерина II була етнічною німкенею, народженою в німецькому князівстві, однак прийняла православ'я і навчилася говорити російською мовою (хоча й погано): така метаморфоза була б неможливою, якби колір шкіри був іншим. До кінця XVIII ст. Росія зайняла місце за європейським столом. Династичні зв'язки її правителів і публічні заходи, спрямовані на підвищення їхнього престижу, визначили новий вид їхніх відносин із Заходом. Крок за кроком Росія почала вписуватися у всесвітню історію не як країна третього світу чи частина далекого Сходу, щодо якого можна було напускати на себе зверхне ставлення, а радше як велика й потужна держава з білим населенням, майже рівня західним імперіям; держава, яка володіла власним апаратом для визначення міри «Іншості» її азійських

завоювань з небілим населенням. Російським завоюванням у Європі не присвоювався статус проблем. Їм не дозволялося заплямувати образ Росії, яким він сприймався письменниками Просвітництва, такими як Вольтер, або сама Катерина II. На зламі XVIII і XIX століть образ Росії, закріплений у пам'яті Заходу, був дуже далеким від того образу «темного та варварського королівства», який вважали очевидним британські мандрівники.

Це була дуже серйозна зміна. Коли Росія ввійшла до західного дискурсу як майже рівна, її статус як колоніальної держави ще більше випав з уваги. Перетворення Росії із відсталого «Іншого» в «майже одного з нас» слабо зачепило західну свідомість, зайняту тоді питаннями промислового зростання та власною колоніальною експансією. Однак важливість цієї зміни розуміла російська еліта, яка переживала, що сприйняття Росії в Європі не було стійким і балансувало між старим образом, повертаючись до часів, коли московитів відносили до однієї категорії з варварами, та новим образом, який обіцяв (і частково забезпечував) повну рівність із найкращими і найсвітлішими. Вищі кола в Росії отримували освіту, яка поверхово наслідувала європейську модель, і, хоча кількісно еліта становила менш ніж 1% від усього населення Росії, вона мала вирішальний голос. Як казав Олександр Пушкін, усі вчилися потроху, читали Адама Сміта і вивчили латинську абетку достатньою мірою, щоб могли написати *vale* в кінці листа. Вольовим рішенням у Росії було створено школи, наукові товариства, театри, міністерства та інші культурні і соціальні установи, що імітували західні моделі. Окремі з цих установ, зокрема балет Большого театру та музей «Ермітаж», виявилися дуже кори-

сними для перетворення Росії в «одного з нас» і стирання її образу «незахідної» держави. Чудова література нового часу також відіграла велику роль у зміні іміджу Росії та стиранні з пам'яті її колишнього іміджу неотесаної та неписьменної країни. Голос Росії переважив голос тих, хто був готовий підтримувати на Заході давній образ Росії: ображені підкорені народи, що тулилися на задвірках Європи; політичні дисиденти різного роду, які помирали в сибірських тюрмах після того, як досить потрудилися на користь імперії, та нечисленні мандрівники, як-от маркіз де Кюстін (de Custine) чи Жозеф де Местр (Joseph de Maistre), який під кінець свого перебування в Санкт-Петербурзі змінив свою думку про Росію і зрозумів, що в ній повно потьомкінських сіл. Російські письменники взяли на себе завдання витіснити незгодні голоси, і Захід відповів на це, приймаючи Росію у своє товариство і виключаючи її з кола країн – об'єктів прискіпливого розгляду та переоцінки, якому він піддавав інші колоніальні імперії.

Звичайно, були і винятки. Спогади згаданого вище маркіза де Кюстіна про його подорожі Росією, опубліковані в 1839 р., мали на меті спрямувати на Росію уважний погляд мислячого Заходу. Однак, хоча його книжка і здобула славу свого часу, і робилися спроби знову привернути до неї увагу, їй все-таки не вдалося серйозно вплинути на західний дискурс щодо Росії³². Отож, на відміну від імперій Заходу, Росія не виробила критичного ставлення до створеної нею інтертекстуальності (intertextuality).

Ведучи розмову про російську культуру, російські інтеле-

³²Phyllis Penn Kohler, ред. і переклад, *Journey for Our Time: The Russian Journals of the Marquis de Custine* (Washington, DC: Gateway, 1987).

ктуали йшли звичним шляхом колонізаторів. Вони прирікали на мовчання культури, які були в якомусь сенсі суперниками Росії – її колонізованих сусідів – водночас успішно опираючись зажерливому апетитові Заходу, який хотів би підпорядкувати решту світу власній культурній мові. Росія зберегла певний ступінь незалежності, формуючи свій власний образ на Заході, – привілей, у якому іншим культурам світу було здебільшого відмовлено. Відома ремарка Черчілля про загадкову Росію свідчить про капітуляцію перед культурним текстом, якого Захід не зміг розшифрувати, і є визнанням того, що виявилось неможливим зрозуміти ту дивну абетку, яка приховує історію Росії. Тому Росії було дозволено існувати у сфері, яку «освічений» західний дискурс описує як загадкову. Таке визнання ще раз підтверджує Росії, що Захід не буде втручатися у визначений нею самою культурний простір. Це ознака капітуляції. В абсолютно неімперський спосіб Черчілль віддав Іншому право вирішувати, ким цей Інший має бути. Звичайно, в цьому разі Інший був радше імперією, ніж об'єктом колонізації. Таке добровільне зречення права інтерпретації дало Росії вільну руку для формування власного образу так, як їй це було вигідно. Захід був настільки заляканий таємничою Іншістю Росії, що не насмівся підійти до російської версії її історії з такими самими запитаннями, які він ставив сам собі: якими способами російська імперія утримувала у своєму володінні Інших? Як ця імперія приховувала свої дії щодо Інших? Що в російській історії є насправді історією Інших?

Протягом двох останніх століть російська інтелектуальна еліта допомагала правлячому класові винаходити словесні рішення для подолання слабкостей імперії та приховуван-

ня експансіоністської природи держави з центром у Москві. Російська територія була величезною, але населення – ні. Російська культура була привілейованою, але народи імперії не були повністю русифіковані. Починаючи з XVIII ст., російські еліти шукали спільного ґрунту, на якому могли б порозумітися жителі величезної території. До таких заходів належало, зокрема, впровадження у внутрішньоросійський дискурс словника, який сприяв би розбудові імперії, зокрема, термінів «российский» та «великороссы». Тим часом поза межами імперії західна еліта набула переконання, що російський колоніалізм не становить жодної проблеми. У більшій частині європейських літератур було викрито і піддано критиці приховану тенденцію до погодження з колоніалізмом, що дало додатковий стимул до деколонізації та створення того здорового *дискомфорту*, з яким почали дивитися на себе культури, які хоча б раз були у становищі звинувачених³³. Цього не сталося з Росією.

РОЗПОВІДЬ ІЗ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Вперше думка про дослідження текстуального вираження російського колоніалізму з'явилася в мене тоді, коли я заважила розбіжність між стандартним трактуванням російської літератури, як її викладають на факультетах англійської та слов'янських літератур американських університетів, з одного боку, і в книжці Аллена Чу (Allen F. Chew) «Атлас з російської історії: одинадцять століть змін кордонів»³⁴, з другого. Цей «Атлас» показав політичне утворення, геогра-

³³Diana Brydon and Helen Tiffin, *Decolonizing Cultures* (Sydney, Australia: Dangaroo Press, 1993), 127.

³⁴New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1967.

фічне та адміністративне зростання якого було безпрецедентним у світовій історії. Хоча в XVII ст. Московія була темною й порівняно маловпливовою державою на околицях Європи, Російська імперія, на зміну якій прийшов Радянський Союз, на додаток до проголошення себе найбільшою країною світу стала однією із наймогутніших держав світу. Трагічна історія незліченних війн, окупацій, угод, анексій, декларацій і нечисленних відступів дає основу для захоплюючої літератури, оскільки уява малює картини російських придбань територій – села за селом, міста за містом, річки за річкою, степу за степом. Грандіозні політичні перетворення, що їх започаткували росіяни і при цьому самі зазнали змін, впливали на чоловіків і жінок різних етносів і віросповідань. Думки і вчинки підданих цієї імперії визначалися місцем, яке вони посідали в імперському устрої. Російська література відігравала в цьому процесі роль посередника. Привабливі герої Толстого і Достоевського, Пушкіна і Лермонтова, Тургенева і Чехова, Солженіцина і Рибаківа є частиною російського колоніального проекту.

Історія, що її накреслює в «Атласі» професор Чу, є історією масованої і оплаченої дорогою ціною експансії на Схід і Захід, на Північ і Південь. Між XVII і XIX ст. імперія розширювалась із середньою швидкістю 55 квадратних миль на день. З огляду на таку швидкість розширення приєднані території не могли бути цілком зрусифіковані, внаслідок чого імперія весь час перебувала в нестійкому стані. Понад два століття, до 1914 року, розширення Росії відбувалося за рахунок використання дуже великої частки її валового внутрішнього продукту. У 1720 р. Петро I витратив на армію 96 відсотків державного бюджету. У XVIII ст. кожні сто мешкан-

ців держави, в якій домінували росіяни, утримували трьох вояків, тоді як у Західній Європі приблизно така сама кількість громадян була обтяжена утриманням лише одного вояка³⁵. В ХІХ ст. Росія закріпила свої володіння в колишній Польсько-Литовській державі та на Кавказі, борючись у той же час у «великому змаганні» за багатства Азії. Російські воєнні дії були успішними, але утримання непропорційно великої армії докорінно змінили її суспільне життя й культуру. У повісті «Козаки» (1862) Льва Толстого оповідач згадує мимохідь, що в багатьох випадках цілі козацькі села були переселені на Кавказ, щоб тримати місцеве населення під контролем і забезпечувати бази для подальших завоювань. Схожі переміщення населення відбувалися навколо Чорного моря, в Балтійському регіоні та в Сибіру. Російські колоніальні загарбання супроводжувалися економічними жертвами, що їх понесли росіяни, і вони віддзеркалювалися в тих настроях жертвовності, які так часто з'являються в російській літературі.

Завоювання Росією сусідніх країн було нерозривно пов'язане з жорстокими діями як щодо завойованих, так і завойовників. Ці жорстокості закарбувались в імперській суспільній і політичній пам'яті, а також у російській географічній таксономії. Достатньо згадати, що впродовж століть слово «Сибір» асоціювалось із місцями примусової праці. До того ж російський ненаситний територіальний апетит призвів до надлишків землі в Російській імперії,

³⁵Pipes (1974), 120. Про те, що військові справи є для Росії пріоритетними, свідчить і той факт, що в її державному бюджеті на 1999 р., незважаючи на різке зменшення асигнувань практично за всіма напрямками державних витрат, на армію було виділено достатньо коштів, щоб на 62% підвищити плату для вояків і на 102% – для офіцерів. Michael Gordon, «Russia Offers 1999 Budget», *New York Times*, 11 December 1998.

Радянському Союзу та в пострадянській Росії. Михайло Шолохов у «Піднятій цілині» (1931) відобразив ідеологічні проблеми, пов'язані із надлишком землі, за умов Радянської влади. У царській імперії розміри зайвих територій робили асиміляцію і дотримання норм закону практично неможливими. Усвідомлення цієї надмірності території поступово посилювалося в російській літературі й давало теми для літературних сюжетів та інтерпретацій географії (так, Достоевський трактував Сибір як місце кари, духовного очищення і сприятливих можливостей). Очевидно, саме величезні території були чинником формування тієї частини носіїв російської ідентичності, які бачать *Россию* надто великою і різноманітною, щоб нею можна було управляти в раціональний спосіб. *Россия*, таким чином, стає містичною сутністю, якій призначено долею залишатись *единой и неделимой* (єдиною і неподільною). З іншого боку, величезна територія *России* розглядалась як причина неспроможності імперії забезпечити для своїх громадян життєвий рівень, подібний до того, що його мають громадяни європейських імперій. Протягом тривалого періоду російської історії на території від передмість Москви до Владивостока переважали прикордонні умови.

При стандартному прочитанні великої кількості творів російської літератури ці питання усвідомлюються лише дуже незначною мірою. Життєвий досвід персонажів у цій літературі розглядається з погляду загальнолюдського досвіду, з ретельним приховуванням елементів імперіалізму. Розглядаючи російські літературні тексти як, по суті, незалежні від військової ситуації в Росії, російські та західні оглядачі упіймалися на здатність цих текстів уникати ува-

жного погляду критика, який зміг би висвітлити послуги, які вони надавали імперії. Російська література дуже успішно вела, пропагувала і управляла дискурсом про себе у такий спосіб, щоб уникнути прискіпливого вивчення, якому постколоніальні критики піддавали британську, французьку та інші західні літератури. Я називаю такі прочитання кафкіанськими, тому що вони ігнорують зв'язок між російською літературою та Російською імперією і натомість поселяють персонажів у ніби нічийній землі, подібній до тієї, де живуть герої Кафки. На перший погляд, чисто російське середовище, в якому відбувається дія великих російських романів, робить їх дуже відмінними від безбарвних та безіменних місць дії в романах Кафки. Однак спільними з творами Кафки в них є та екзистенціальна невинність та безпорадність, що притягає головну увагу інтерпретаторів радше до фатуму, ніж до відносин між владою і її непокірливими підданими. Хотілося б дочекатися дискурсу щодо структуризації російськими письменниками своєї згоди з російським імперіалізмом чи протесту проти нього; присвоєння ними у своїх творах земель імперії та приписування ними Іншим характеристик, які відповідають становищу Інших у наявному порядку речей.

На відміну від «Атласу» Чу, російські історики, чиї книжки сформували американський погляд на Росію, зосереджували свій наратив не на проблемах завоювань і агресії, а на ціні, що її звичайні росіяни заплатили за ці завоювання. Декотрі з цих істориків були виразниками думки, що Росія безпрецедентно постраждала від іноземних вторгнень і що ці вторгнення були постійним нещастям у російській історії. Міф про вторгнення формував російський погляд на жи-

ття і російську політичну поведінку, і це також було перенесено в західні інтерпретації³⁶. Образ жертвності став настільки сильно асоціюватися зі сприйняттям Росії в англomовному світі, що його розвінчання здається майже неможливим. Цей образ увічнюється за допомогою книжок і висловлювань, розпорошених у різноманітних дисциплінах і сферах. Тоді як збільшення російської території сприймається як щось очевидне, майже як таке, що обов'язково мало статись, зворотний процес трактується як катастрофа величезного масштабу.

На відміну від образів руйнації і кривди, «Атлас» показує, що центральні землі Росії – тульська та рязанська, костромська й вологодська – не зазнавали нападу з часів раннього Середньовіччя. Навпаки, самі росіяни неодноразово мобілізувалися на завоювання територій, заселених іншими національними групами, засновували військові поселення в регіонах, що їх вони називали «Росією», як тільки там був облаштований перший російський гарнізон. Більш ніж будь-яка інша книжка «Атлас» розвінчує міф про численні вторгнення на російську землю. У ньому вказується, що етнічна Росія залишалась фактично вільною від іноземного поневолення після утворення Московської держави; короткотривалі польське та французьке вторгнення відповідно 1610 і 1812 рр. зводились до вузької колони вояків, що проходили значні відстані на їхньому шляху до Москви, тоді як незліченні російські села та міста провадили свої справи як у давні віки, ніколи не бачивши іноземного вояка в своєму середовищі й ніколи не платячи податків загарбникам. На

³⁶George Vernadsky, *A History of Russia* (New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1961); and N. V. Riasanovsky, *A History of Russia*, 4th ed. (Oxford: Oxford Univ. Press, 1984).

початку ХІХ ст. середня швидкість людини, яка їхала верхи, була приблизно 13 миль за годину³⁷. Польський набіг на Москву та французька спроба окупувати Росію проводились уздовж шляху, ширина якого рідко коли перевищувала 50 миль. Німецьке вторгнення у 1941 р., хоч і було катастрофічним у багатьох аспектах як для росіян, так і неросіян, знищило найбільше радянські республіки Україну та Білорусь. Згідно із відомим зауваженням Нормана Дейвіса (Norman Davies) щодо твердження про начебто 20 мільйонів росіян, які полягли у війні, то, за його словами, вони не були росіянами, не було їх 20 мільйонів і не всі вони загинули саме на війні³⁸.

Це не означає, що Росія не зазнала втрат у Другій світовій війні; вони були, і жахливі. Вона також постраждала від вторгнення Наполеона і меншою мірою під час польського набігу. Але глянемо знову в «Атлас», як там описано Другу світову війну в Радянському Союзі. У порівнянні з іншими народами та етносами, котрі були цілком окуповані під час нацистського «бліцкригу», росіяни в цій війні мали змогу евакуювати велику кількість людей і важливих промислових об'єктів за Урал, де вони пережили війну фактично неушкодженими. Російські вчені не мусли переживати за перебування під ворожою окупацією. У власне Росії німці зупинилися біля Воронежа, віддаленого на 1800 миль від Новосибірська, й ніколи не вступали до Москви. Хоча й блокований аж до повного виснаження Ленінград і його архітектурні та художні багатства також залишались у росіян.

³⁷Jaroslav Czuby, *Rosja i swiat: Wyobraznia polityczna elity wladzy imperium rosyiskiego w poczatkach XIX wieku* (Warszawa: Neriton, 1997), 61.

³⁸Norman Davies, «World War II: Grand Illusions», *New York Review of Books* 42, no. 9, 25 May 1995.

Порівняймо це із загальними руйнуваннями великих і малих міст Східної та Центральної Європи, сплюндрованих іноземними арміями, винищених артилерією, бомбами та стріляниною. Хоча втрати під час блокади Ленінграда були величезними, відсоток втрат етнічного російського населення був значно меншим, ніж у сусідніх етнічних груп. Необхідно також брати до уваги втрати, про які говорив Норман Дейвіс, що їх росіяни завдали самим собі, створивши Гулаг. Багатства ленінградських музеїв не зменшилися за час Другої світової війни, ще й надійшли воєнні трофеї з Німеччини та інших країн, цінності, які залишились у Росії навіть після розпаду Радянського Союзу³⁹. Німеччина окупувала приблизно 5 відсотків території Російської Федерації протягом менше ніж трьох років, тоді як для західних сусідів Росії війна тривала шість років. У «Раковому корпусі» Солженіцина студентка-медик Зоя та її сім'я пережили війну, переміщуючись від Смоленська до Ташкента. Зоя обрала цей однобічний напрям втечі росіян як сам собою зрозумілий, зауважуючи в розмові з Костоглотовим про великі розміри «їхньої» країни⁴⁰. Однак після Другої світової війни російська література наголошувала на думці про безпрецедентні жертви російського народу, і, за рідкісними винятками, західні вчені не піддавали її жодним сумнівам.

ПОСТКОЛОНІАЛЬНІ ПЕРСПЕКТИВИ РОСІЇ

Тоді як інформація, наведена в «Атласі» професора Чу, дала стимул для погляду на російську літературу з позиції росій-

³⁹Judith H. Dobrzynski, «Russia Pledges to Give Back Some of Its Art Looted in War», *New York Times*, 3 December 1998.

⁴⁰Aleksandr Solzhenitsyn, *Cancer Ward*, переклад: Rebecca Frank (New York: Dell, 1968), 34.

ського колоніального досвіду, методологія для здійснення такого дослідження матеріалізувалася лише з розвитком теорії постколоніалізму. Моделі та засоби для глибшого проникнення в суть творів для свого дослідження російської літератури я черпала у здійснюваних на Заході дослідженнях зв'язків між європейськими колоніальними державами та підлеглими їм територіями в Азії та Африці. Найважливіші з таких досліджень викладені в книжках «Орієнталізм» і «Культура та імперіалізм» (1994) Едварда Саїда (Edward Said).

«Орієнталізм» надав теорії і дослідженням постколоніалізму імпульсу і законності, якими вони раніше не могли похвалитися. Спершу Саїд мав труднощі з умовлянням видавця – настільки чужим здавався дискурс цієї книжки для тих, хто був ознайомлений із стандартними підходами західного літературознавства до тем досліджень, які не стосувалися Заходу. Однак коли «Орієнталізм» вийшов друком, більшість оглядачів зустріла його з ентузіазмом, і ця книжка мала численних читачів. Саїд створив модель для дискурсу, на основі якого було написано сотні книжок. Розпад західних імперій і дедалі сильніше усвідомлення неприйнятності накладення свого власного дискурсу на недооцінених та демонізованих Інших привели до того, що праця Саїда опинилася серед найбільш актуальних питань науковців.

«Орієнталізм» по-новому інтерпретує концепцію, розроблену «імперськими» письменниками XIX ст. для текстуальної класифікації «нижчих рас», завойованих силою зброї під час боротьби європейських країн за колонії. У своєму первісному значенні цей термін позначав набір творів про Азію та Африку, написаних етнографами, антропологами, істориками та мандрівниками, котрі колективно аналізува-

ли та «втискували» не-західних людей у рамки того, що було, на їхню думку, західним підходом до знань, або в методологію історичних досліджень, характерну для Просвітництва. Саїд доводив, що орієнталістське бачення було спотворене від самого початку зовнішньою щодо не-західних народів позицією систематиків, і тим, що їхні наукові праці не були нейтральними щодо інтересів імперій, які вони мали право представляти. Їхнє становище як єдиних артикуляторів сенсу не-західних культур – «корінні народи» тоді не мали права відповідати імперіям – дало їм необмежену свободу щодо класифікації інших. Це дало їм також можливість будувати статичні категорії, одним із прикладів яких є «Орієнт».

Згідно зі сприйняттям «орієнталістів», «Орієнт» був незмінною структурою, і її членів можна було оцінювати лише в сукупності; як окремі особи, вони були тільки ілюстрацією до деяких «типово орієнтальних» характеристик. Отож «не-західні» народи стали невольниками оціночних інтерпретацій, які вважалися незмінними за змінних обставин. Вони піддавалися узагальненням, яких вони не могли обговорювати і про які вони навіть не знали: орієнталістський дискурс був дискурсом людей Заходу з людьми Заходу, і орієнталістам не спадало на думку, що «Орієнт» може захотіти скористатися з давньої юридичної настанови *audiatur et altera pars* (вислухаймо також другу сторону). Ніхто не обговорював жодних питань з «Орієнтом»; усі питання обговорювалися тільки у власному колі. Західні антропологія, лінгвістика та дарвінізм посилювали таксономічне охоплення Інших і не давали їм змоги вирватися за межі тюрми орієнталістських категорій. Орієнталістська орієн-

тація сформувала клітку, в якій були ув'язнені (здавалось, назавжди) не-західні народи. Цю клітку добре аргументували, і тези, котрі її цементували, були майже бездоганними. Принципи мислення, корені яких сягали Просвітництва, свідчили на користь їхньої правильності у передбачуваному майбутньому.

Руйнування цієї клітки шляхом праці над окремими книжками замість самої цієї категорії було б колосальним завданням; Саїд був прихильником, сказати б, голістичного (holistic) підходу, орієнтованого на руйнування радше клітки загалом, ніж її численних частин і елементів. Тим самим він розпочав процес руйнування дискурсу сили і влади, який маскується під безсторонній науковий підхід, – дискурсу, породженого Просвітництвом.

До найбільших досягнень Саїда належить те, що він повернув увагу до впливу, який інтерпретатори чинять на об'єкт своєї інтерпретації. Хоча Саїд писав про французьких та англійських орієнталістів, його характерно неемоційні (тобто такі, що мають лише незначну домішку озлоблення (*ressentiment*)) зауваження можна застосовувати й до безлічі інших ситуацій. Як уже зазначалося, на англомовні інтерпретації російської культури впливали імперські симпатії вчених, які висловлювали такі самі компліменти російським колоніальним авантюрам, як орієнталісти колись – західним завойовникам. Якщо сказати прямо, то Саїд розчистив дорогу, яку швидше чи пізніше мусять пройти всі вчені, котрі мають справу з російською історією та літературою, – як на мене, що швидше, то ліпше.

Наступний крок було зроблено в книжці «Культура та ім-

періалізм». У ній Саїд навів визначення імперіалізму, яке постійно повторюють:

«На найбільш базовому рівні імперіалізм означає наміри щодо певної землі, якою ви не володієте, поселитись на ній та встановити контроль над нею, причому ця земля віддалена від вас, заселена та належить іншим...

Я використовуватиму термін «імперіалізм» у значенні практики, теорії і позиції домінуючого центру-метрополії, який керує віддаленою територією; «колоніалізм», який майже завжди є наслідком імперіалізму, означає створення поселень на віддаленій території. Майкл Дойл (Michael Doyle) сформулював це так: «Імперія – це відносини, формальні або неформальні, за яких одна держава контролює фактичний політичний суверенітет іншого політичного суспільства»⁴¹.

Саїд у «Культурі та імперіалізмі» вивчає твори англійських і французьких письменників (яких аж ніяк не можна назвати шовіністами), що сформулювали імперське бачення в усій його вдаваній невинності. Джозеф Конрад пише з певним підтекстом: показуючи Африку та Азію «ззовні», йому вдавалося дистанціюватися від нав'язаної ієрархії імперського правління. Подібним чином Джейн Остін поверхово торкалася реальності заморських володінь, але була непощадною в моральній оцінці поведінки своїх героїв, які поверталися додому. Саїд справедливо визнає іронію та скептицизм Конрада щодо імперських завоювань Англії і «моральну дискримінацію» в творах Остін⁴². Він твердить, що хоча Волтер Ліпман (Walter Lippmann) і Джордж Кеннан виховували глибоке почуття американської вищості, вони обоє зневажали примітивний шовінізм. Однак він показує та-

⁴¹Said (1994), 7, 9.

⁴²Там само.

кож, що вони, озвучуючи призначення Америки, відображають готовність до *накладення певних інтерпретацій на безвладні нації*, що характеризує імперське мислення⁴³. Так само, попри всю свою роздвоєність, Конрад і Остін залишаються речниками імперії. Саїд пропонує радикальне перепрочитання цих (як і багатьох інших) авторів.

Крім дуже нечисленних винятків, російський імперський дискурс не створив настільки ж багатих відтінками і самокритичних текстів. Імперської самосвідомості Росії практично не торкнулося усвідомлення того, що *succes* (якщо не *noblesse*) *oblige* (успіх зобов'язує). Жодний з відомих російських письменників не сумнівався щодо необхідності чи доцільності використання ресурсів нації для підкорення імперією все нових і нових територій та для утримування територій, які не є ні російськими, ні навіть слов'янськими. Ніхто не ставив під сумнів моральних питань, пов'язаних із колоніальним насильством. У західноєвропейських країнах неможливо відшукати аналоги тій легкості, з якою великі російські письменники XIX ст. ковзали над реальністю війн, що їх вели правителі Росії. Ні російські письменники, ні російські інтелектуали ніколи навіть у загальних рисах не описували реальності імперської політики на завойованих територіях. Тема репарацій, якби її навіть наважився заторкнути якийсь російський інтелектуал, імовірно, поставила б під загрозу (щонайменше спершу) його життя. Думка про колоніальну залежність та її ціну для завойованих народів не стала складовою частиною російського національного дискурсу. Тоді як багато російських письменників досягли чудових успіхів у зображенні моральної дискриміна-

⁴³Там само.

ції, вони писали лише зсередини свого імперського дому, подібно до британців, котрі зятято боролися за справедливе витрачання вдома коштів, отриманих від праці рабів у колоніях. Російська література сповнена співчуттям до Акакіїв Акакієвичів або, вже недавнім часом, до Іванів Денисовичів та Андріїв Гуськових, але в ній немає жодних ознак усвідомлення того, що ці нещасні люди все-таки належали до привілейованої частини населення *імперии*, подібно до того, як до привілейованої групи належав і містер Мікоубер⁴⁴. Достоевський ніколи не вбачав іронії в тому, що він пише повісті про моральні дилеми, тоді як його читачі беруть участь у насильстві за кордоном. Навряд чи можна очікувати, що російський дискурс, у якому було повністю відсутнє усвідомлення колоніальних злочинів, виявиться прихильним до «Культури та імперіалізму» або ж без протесту погодиться на його дослідження і підходи.

Є ще одна складність. Категорія орієнталізму, якій Саїд надав нової форми та по-новому інтерпретував, породила різноманітні дослідження, які мають сенс на такому рівні абстрагування, який навряд чи доступний для тих, хто воліє мати свої концепції ясними та зрозумілими. Постколоніальна теорія використовує численні постмодерні філософські та психологічні джерела, і це зумовлює певний опір з боку більш традиційних російських письменників. За винятком нетривалого періоду формалізму і структуралізму (які ніколи не були повністю інтегровані в головну течію критики) літературна критика в Росії рідко користувалася новими ідеями, радше надаючи перевагу вже добре сфор-

⁴⁴Ryszard Kapuscinski, *Imperium* (Warsaw: Czytelnik, 1993).

мованим моделям⁴⁵. До того ж деякі інтелектуали відмовилися вийти за межі думки про те, що тоталітарна система за радянських часів однаково негативно впливала як на росіян, так і на не-росіян. Хоча з радянським тоталітаризмом справді пов'язаний цілий комплекс питань, у літературних дослідженнях його потрібно віднести до ширшої текстуальності, яку відкрила постколоніальна теорія, хоча б тільки тому, що літературні дослідження мають справу радше з текстами, ніж з реальним світом. Відсутність дискурсу, який виявляв би посередницьку роль російської літератури в захисті російських імперських інтересів, нагадує ситуацію із західним дискурсом про «Орієнт» у ХІХ ст.

У цьому зв'язку спадок соціалістичного реалізму є важливим чинником, який підкріплює опір усвідомленню російської колоніальної експансії та насильства. З часу створення Спілки радянських письменників 1932 р. соціалістичний реалізм був обов'язковим методом у художній літературі в Росії для двох поколінь письменників. Винятків було дуже мало, і вони не мали достатніх накладів у «самиздате», щоб впливати на використовувану мову та на способи розуміння, притаманні російській культурі. Як показано в розділі 5, зобов'язуючі норми соціалістичного реалізму негативно вплинули на цілу низку тем, заторкуваних російськими письменниками, та на їхній словник. Вони вплинули також на дискурс, ускладнивши включення до нього постколоніальних критичних категорій. Соціалістичний реалізм, незважаючи на всі відмови від нього та зміни й оновлення, що відбулися з ним після смерті Сталіна, був гальмівною соро-

⁴⁵E. M. Thompson, *Russian Formalism and Anglo-American New Criticism: A Comparative Study* (The Hague: Mouton, 1971). Винятком є також Юрій Лотман.

чкою, в якій тисячі письменників, промовців і журналістів утримували російську мову, – і російський спосіб мислення. За їхнього контролю цілі сфери людського досвіду зникли з мови, а отже, зі свідомості та з культури.

Словник російських письменників і критиків у питаннях, пов'язаних з національною лояльністю та сприйняттям росіян не-росіянами в межах російської імперії є наддивовижу простим, щоб не сказати примітивним. Будь-які критичні роздуми над витокami цих питань – взагалі, будь-які роздуми над утворенням понять – цілковито відсутні. Російські радянські письменники вводили в російську мову вкрай сентиментальне бачення росіян і їхньої лояльності через свої пісні, сценарії кінофільмів, повісті, поеми, п'єси та статті. За дуже нечисленними винятками російські інтелектуали застосовували роз'яснення цього спрощеного варіанта реальності, яке стабілізувало ситуацію. Російські політики постійно говорили про цей варіант реальності у своїх промовах і заявах, тим самим поновлюючи й посилюючи його вагу й значущість. Як наслідок, нині російський читач від народження опиняється в лінгвістичному та літературному середовищі, наповненому міфами, що звеличують державу, а російські письменники і надалі виражають поняття національного обов'язку за допомогою територіальних і колоніальних термінів. Сьогодні російська мова перебуває в такій фазі, коли вона виключає, органічно відштовхує самі концепції та ідеї, несумісні з любов'ю до «*рідини*» та «*отечества*» (батьківщини), яка вважається найвищою цінністю і якій добрий росіянин відданий усією душею.

«Сільська проза» радянської та пострадянської Росії використовувала цей лінгвістичний та концептуальний матері-

ал, створюючи героїв, яких могли б вигадати укладачі моралізаторських байок XVIII ст., які так само звеличували Росію та її надзвичайну притягальну силу. У літературних дискусіях представники російської інтелігенції все ще висловлюють свою відданість ідеї про те, що Росія є країною, в якій свободи можна досягти без мережі розвинених на Заході правових інституцій⁴⁶. Росіяни, зауважив інтелектуал пострадянського періоду С. С Аверинцев, «не вірять у свободу, гарантією якої є інституції»⁴⁷; В. Ушаков запевнив своїх читачів, що Росія не піддається жодним спробам зрозуміти її, застосовуючи раціональний аналіз⁴⁸. Наприкінці 1980-х і на початку 1990-х років «Литературная газета» та «Огонек» (і, на іншому кінці політичного спектра, «Литературная Россия») публікували довгі дискусії про російську ідентичність. З'явилося безліч книжок, присвячених цьому питанню. Всі ці дискусії велися здебільшого в межах термінологічних параметрів, прийнятних для соціалістичного реалізму⁴⁹.

Багато писалося про непослідовність «Орієнталізму» та недотримання (не кажучи вже про створення) всеохопної методології досліджень постколоніалізму⁵⁰. Однак треба пам'ятати, що створення нової ділянки досліджень завжди інтуїтивне і нечітко окреслене; методології з'являються потім. Саїд неодноразово повторював, що він не є прихильником есенціалістського (essentialist) підходу, але у своїй

⁴⁶ А. Филиппов, «Смысл империи: к социологии политического пространства», С. Б. Чернышев, ред., *Иное. Хрестоматия нового российского самосознания*, т. 3 (Москва: Аргус, 1995), 421-76.

⁴⁷ «Умом Россию не понять», *Литературная газета*, 5 апреля 1990; и «Отзвуки Великой французской революции в русской культуре», *Новый мир*, № 7 (июль 1989), 185-87.

⁴⁸ В. Ушаков, «Немыслимая Россия», у книжці: С. Б. Чернышев, ред., *Иное*. т. 3, 393-420.

⁴⁹ О. Н. Трубачев, *В поисках единства* (Москва: Наука, 1992).

⁵⁰ Див. критику книжки Саїда в праці: Bart Moore-Gilbert, *Postcolonial Theory* (London: Verso, 1998), 34-73.

аргументації іноді підходить до нього навдивовижу близько. Він ставиться до французьких орієталістів значно по-блажливіше, ніж до англійських, і в його структуризації категорії орієталізму є відтінок есенціалізму. Можливо, він має на увазі, що в працях, які містять по-справжньому плідні ідеї, не можна уникнути есенціалізму в тій чи іншій формі.

Саїд не обмежується відносинами між національними групами на рівні «влада» та «відсутність влади». У післямові до «Орієталізму», написаного в 1994 р., він запропонував вихід із плутанини цієї парадигми влади, а саме: ми всі маємо боротися за звільнення від тривоги, які сприяють імперіалізму, і структурувати нашу реакцію на інших людей у такий спосіб, щоб елементи раси, національності та соціального становища стали неістотними і щоб водночас відбувався взаємний обмін і збагачення культурами через змішану, складену з різноманітних елементів, освіту, яку забезпечують мігранти-інтелектуали в постіндустріальному світі. Можливо, таке бачення – утопія, але воно заслуговує на обговорення. Як зауважила Маргарет Кенован (Margaret Canovan), західні демократії застосовують недискримінаційні закони у межах своїх кордонів, але закривають кордони для іммігрантів з країн Третього світу. Отже, дотримання недискримінаційних законів щодо етнічних чи расових відмінностей ґрунтується на дискримінації за етнічними чи расовими ознаками⁵¹. У межах замкнених кордонів недискримінація, безперечно, є невід'ємною частиною законодавства західних демократій, але дотримання її на практиці вимагає особистих зусиль. Варте уваги, що в

⁵¹Canovan, *Nationhood and Political Theory*.

«Культурі та імперіалізмі» Саїд використовує середньовічну християнську методологію такої боротьби кожної людини, що знову означає близькість до есенціалізму, від якого він деінде відхрещується. Саїд цитує ченця з XII ст., який радить тим, хто прагне стати досконалим, позбутися самозакоханості, що проявляється як любов до рідної землі. Ті, хто любить свого теперішнього сусіда, перебуває на шляху до досконалості, вказує чернець, але справжньої досконалості досягли ті, для кого батьківщиною є вся земля. При запереченні ментальності Просвітництва, на якій насамперед і будувався орієнталізм, Саїдові більш співзвучний попередній, додекартівський спосіб мислення, що був присутній у західній історії як глибинна течія аж до постмодерних часів.

«Культуру та імперіалізм» написано в провокативному стилі, і його внесок до теорії ще менший, ніж внесок «Орієнталізму». Саїд розширює набір обговорюваних питань за межі літератури, аж до «Аїди» Джузеппе Верді та американських праць про меншини. Він знаходить у них прихований шар колоніальних поглядів і патерналістської зверхності. Він, сам-один, узяв на себе гігантське завдання змінити фундаментальну орієнтацію американської літературної критики, по суті, американського погляду на Інших. Чимало категорій літературної критики, які нині вважаються узвичаєними в постколоніальному дискурсі, були введені Саїдом.

Постколоніальних авторів, які пішли шляхом, що його проклав автор «Орієнталізму», можна поділити на тих, хто враховував чинник національної належності, і тих, хто ним нехтував. Однак міфи та символи, які супроводжують нації,

і агресивні війни, які вели до колоніальних завоювань, згадуються в постколоніальній літературі лише тоді, коли вони допомагають письменнику зробити виразнішою різницю між «нами» й «ними» або між «колонізатором» і «колонізованим». Дуже малий наголос робиться на складових елементах нації, що свідчить про можливе згасання інтересу до національних питань серед націй Західної Європи, які почувають себе в безпеці та серед таких великих за чисельністю націй, як народи Індії чи Пакистану (більшість постколоніальних критиків і теоретиків належать саме до цих двох категорій). Постколоніальних письменників цікавлять радше расові, ніж національні, проблеми – певна форма расизму навпаки (*a rebours*). У цьому полягає відмінність із дослідженням російського колоніалізму, бо саме нація, а не раса відіграє головну роль у формуванні російської колоніальної ментальності. У процесі експансії росіяни здебільшого мали справу зі згуртованими народами, а не з родовими організаціями, і тому антиколоніальна боротьба в Російській імперії часто набувала форми боротьби національно-визвольної. Марксистські антиколоніальні рухи в Азії та Африці не мали чітко вираженої національної згуртованості, оскільки нація не належить до тих категорій, яким марксизм надає важливого значення, а також тому, що в радянську епоху російська держава надавала фінансову та військову підтримку марксистським антиколоніалістам. Через це їм було вигідно не помічати того факту, що Росія як нація була глибоко втягнена в діяльність, яку вона напоказ засуджувала в країнах, що не належали до сфери її впливу.

Той факт, що основними розробниками теорії постколоніалізму (зокрема в американських і британських універси-

татах) є вихідці з Азії, Африки, Вест-Індії та, як у випадку Саїда, араби, до певної міри відповідає ідеальній справедливості. Зокрема, стосовно Індії та Пакистану імперія відрегуувала з такою силою, що це незворотно ввійшло до дискурсу метрополії, змінюючи його до невпізнанності. Потрібно віддати центрові належне, його сприйнятливість до критики вказує на певні сталі риси інтелектуальної парадигми, сформованої в європейській культурі. Надання Гаятрі Співак чи Гомі Бгабга дозволу формувати відповідь західних наукових кіл на західний імперіалізм рівнозначне запрошенню, скажімо, поляків або литовців до читання лекцій студентам російських університетів про російський імперіалізм. Те, що такий проект неможливо навіть уявити, свідчить про різницю між відносною відкритістю західного дискурсу та сталим униканням постколоніального дискурсу самими вченими й інтелектуалами в Російській Федерації. Це дає також підстави зробити висновок про присутність у російській культурі ще не названих чинників, які стають перешкодою при дослідженні такого погляду. Відмова російських інтелектуалів обговорювати питання колоніалізму свідчить про відсутність у російській традиції спроможності експериментувати та толерантно ставитись до інших думок. Посткомуністичні дебати про російську історію, які ведуться в російських літературних журналах, набувають форми радше набридливих уже суперечок між західниками та слов'янофілами, ніж спілкування росіян з Іншими⁵².

Ще одне питання ідеальної справедливості стосується концептуального апарату, виробленого в рамках постколо-

⁵²Типовою з цього погляду є книжка О. Н. Трубачев, *В поісках єдинства*.

ніального дискурсу. Різна культурна історія провідних постколоніальних критиків дала їм змогу створити базу наукових творів, концептуальні корені яких виходять далеко за межі літературної англійської мови. Вони розширили межі англійської мови, а іноді здійснювали мало не насильство щодо неї, нав'язуючи їй концепції, чужі її основоположній структурі. Цей процес започаткував, без усякого сумніву, Жак Дерріда; у своїх цілком свідомих спробах зруйнувати західну онтологію він вдавався до таких стратегій, як, наприклад, викреслювання слів, що їх потрібно було вживати, навіть попри те, що їхнє значення «було визнане недійсним». Постколоніальні літературні критики у подібний спосіб змінювали семантику слів і фраз та синтаксис англійської мови, і всі вони використовували неологізми та каламбури. Фактично вживання каламбурів стало розпізнавальним знаком постмодерної критики. Нині використання в заголовках статей і лекцій незвичних і неочікуваних поєднань слів стало так само прийнятним, як було використання канонічних зворотів 20 – 30 років тому. Схоже, що критиків тішить переміщення слів з їхніх звичних комірок у словнику в інші, раніше не зайняті. Тут можна навести як приклад есе Гомі Бгабга «DissemiNation»; або феміністичне/постколоніальне використання слова «world», як у фразі «worlding the third-world woman»⁵³; або такі назви книжок, як «*Re-Siting Queen's English*»⁵⁴.

Такі стратегії використовуються свідомо, і постколоніальні літературні критики пишуть про це теоретичні до-

⁵³Gandhi, 89.

⁵⁴Homi Bhabha, «DissemiNation» Time, Narrative and the Margins of the Modern Nation», у *The Location of Culture* (London: Routledge, 1994); і Gillian Whitlock and Helen Tiffin, eds., *Re-Siting Queen's English: Text and Tradition in Post-Colonial Literature* (Amsterdam and Atlanta: Rodopi, 1992).

слідження. Автори праці «Імперія дає письмову відповідь» («*The Empire Writes Back*», 1989) називають дві основні стратегії, найважливіші в процесі адаптації англійської мови до досвіду та глибшого розуміння, які впливають із різних культурних традицій: перша з цих стратегій – *відмова*, і друга – *присвоєння*. «Відмова» означає «відмову від категорій імперської культури, її естетики, її ілюзорного стандарту нормативного або «правильного» використання і її припущення про традиційне додаткове значення, яке мають слова». «Присвоєння» – це «процес, за допомогою якого мову беруть і змушують «нести тягар» чийогось культурного досвіду»⁵⁵. У межах колишньої Британської імперії цю постколоніальну мову називають «англійською» з малої літери (*english*) на відміну від літературної англійської мови з великої літери (*queen's English*), якою розмовляли колишні колонізатори. Наслідком стало синкретичне вживання мови з накладанням правил синтаксису і граматики однієї мови або мов на іншу. Деякі критики вважають, що ця синкретична англійська («*english*») раптово з'явилася внаслідок того, що незахідні письменники надають перевагу метонімії, а не метафорі, яка належить до найбільш типового західного тропу. «Якщо прочитувати тропи тексту як метонімії, – пише Білл Ешкрофт (*Bill Ashcroft*), – то легше пристосуватися до соціальних, культурних та політичних сил, які стоять за цим текстом»⁵⁶. Більше того, переплетіння мов, яке має місце в «*english*», саме собою є метонімічним: це *difference* між двома культурними просторами, за термінологією Дерріда.

Нехтуючи поділом дискурсів, властивим західній тради-

⁵⁵Bill Ashcroft et al, *The Empire Writes Back* (London: Routledge, 1989), 38-39.

⁵⁶Там само, с. 52.

ції, постколоніальні критики вільно використовують поетичні засоби при обстоюванні певних філософських поглядів і шокують невтаємничених читачів відверто сексуальною мовою. Постколоніальні романісти не є в цьому першовідкривачами⁵⁷. Вони кажуть, що мають для цього вагомі підстави. Дуже часто колонізатор розглядає колонізованого як слабку, подібну до жінки істоту, і підкорені чоловіки іноді мовчки погоджуються на приписування їм такого образу. У творах, які стосуються орієнталізму, були переплетені сексуальні та постколоніальні впливи⁵⁸. Це одне з тих питань, щодо якого погоджуються як феміністи, так і постколоніальні критики: наклепам про фемінність у колоніальному дискурсі протистояло піднесення феміністичних і гендерних досліджень, які руйнували пиху та самовпевненість колонізаторів.

Схоже, що теоретики, зокрема Гомі Бгабга, дістають особливу радість від влади над мовою, яка є ніби оберненою стороною влади, що її мали колоніальні господарі над пакистанцями. У працях Бгабга заледве можна знайти хоча б одне речення, яке б не спиралося на неординарне вживання слів. Їхня присутність – це болюче (для декого) нагадування про те, що, незважаючи на всю її спроможність передати думку, стандартна англійська мова з труднощами пристосовується до конструкцій, запозичених з інших мов та інших цивілізацій. Як наслідок, носії мови (не кажучи вже про тих, хто не є її носіями), опиняються в незручній ситуації, коли вони знають менше від мешканців імперії, що відповід-

⁵⁷Прозові тексти рясніють такими виразами, як «обмежений простір» («brief space»), «півсвіту» («half world») тощо, які зустрічаються зазвичай у поезії. Edgar Mittelholzer, *My Bones and My Flute* (London, 1955), 43.

⁵⁸Gandhi, 99-100.

ають у такий спосіб центру, і змушені постійно бути в стані готовності, щоб не пропустити чогось важливого. Другим боком медалі є те, що стандартна англійська мова структурувала людський досвід таким чином, щоб усунути істотні зразки такого досвіду. Бгабга так визначає текстуальність (*textuality*) (яка є одним з ключових понять у постколоніальному дискурсі): [текстуальність] – це «продуктивна матриця, яка визначає «соціальне» і вказує на нього як на ціль і як на засіб... [Це] не просто другорядний (*second-order*) ідеологічний вираз чи вербальне позначення раніше заданої політичної теми»⁵⁹. Це вказує на те, що таксономії Просвітництва, які колись здавалися універсальними, в жодному разі такими не є. Повчання центру щодо його найважливішої сфери, тобто мови, можливо, є ознакою гібридної культури, що її Саїд малював у своїй уяві як бажане постколоніальне майбутнє. Носії мови пішли також цим шляхом: вони намагалися достосувати до своїх текстів ці раніше виключені сфери, що їх не-носії мови хотіли окреслити в загальних рисах.

З другого боку, найвизначніші постколоніальні критики родом з Азії добре розуміють роль західних культурних інституцій та теоретичних досліджень, і деякі з них усвідомлюють, що від цих інституцій та досліджень не можна відсторонитися або знехтувати ними. Тому Гаятрі Співак розробила стратегію радше взаємодії із західними лінгвістичними та філософськими підходами, ніж їх відкидання. Вона здатна поєднувати різні епістемологічні системи і не уникає незв'язності. Її чудове володіння англійською мовою (у поєднанні з дивовижною відвертістю) дозволяє їй

⁵⁹Bhabha, *The Location of Culture*, 23.

зауважити, що постколоніальний дискурс [є] «постійною критикою того, чого не можна не хотіти»⁶⁰. Вона має рацію, вважаючи, що постколоніалізм ґрунтується на почутті озлобленості, однак це почуття не є його єдиним ані навіть основним джерелом. Хиби способу мислення, сформованого Просвітництвом, що їх артикулювали постколоніальні критики, реальні, серйозні та варті уваги. Отже, постколоніалізм підживлює ширший потік критики Просвітництва, який характеризує інтелектуальне життя кінця ХХ ст.

Цікаво, що Лейла Ґанді вважає, що джерелами постколоніальної теорії є романтизм і новий критицизм. На її думку, в постколоніалізмі знову проявляється зосередження виразників нового критицизму на текстах, які були повністю відгороджені від впливів «реального життя», і постколоніалізм набуває форми захоплення текстуальністю. Так само відмова романтиків від участі в жахливому індустріальному світі дуже подібна до втечі постструктуралістської критики в текстуальність⁶¹. Тексти стають чимось на зразок анклавів, де можуть гніздитися цінності, вилучені з суспільства. Слід зауважити, проте, що звичка чітко розмежовувати сфери досліджень також є винаходом Просвітництва.

Однак, знову ж таки, такий обмін характерний для Заходу та його колоній. Землі, підкорені росіянами, ще не породили голосів, які б дали відповідь Імперії: справді, політичні умови ще не сприяють тому, щоб зазвучав хор таких голосів. Те, чи розвиватиметься постколоніальний дискурс у Російській Федерації і чи розвиватиметься він найближчим

⁶⁰Gayatri Spivak, «Neocolonialism and the Secret Agent of Knowledge», quoted in Moore-Gilbert, 78.

⁶¹Gandhi, 160.

часом взагалі залежить від бажання чоловіків і жінок у колишніх чи теперішніх колоніях (включаючи громади білих поселенців у межах Федерації) артикулювати свою волю до змін у такий спосіб, що це не буде повторенням застарілих стереотипів іноземного гноблення та опору місцевого населення. Мілітаристській культурі росіян найкраще протистояти не силою зброї, а свідомою відмовою від затягання в пливучі піски міфології «*родины-отечества*».

У цьому контексті варто зауважити, що низка постколоніальних критиків опирається ідеї поширення концепції колоніальності на території, які не належали до тих, що були домініонами Заходу. Чиниться опір визначенню поселенських культур, таких як Австралія та Північна Америка, як колоніальних⁶². Водночас, як зазначила Гелен Тіффін (Helen Tiffin), ідентичності або принаймні відчуття цих спільнот поселенців «частково визначалися зверхньою силою європейського колоніалізму»⁶³. Небажання постколоніальних критиків розглядати Австралію як країну, що має колоніальний досвід, впливає із загального відчуття, поширеного серед небілого населення, що привілейоване становище білих чоловіків і жінок, чие переселення (що є дуже серйозною частиною колоніального досвіду) було певною мірою добровільним, аж ніяк не може порівнюватися з примусовою зміною місця проживання і способу життя чорношкірих рабів або індіанців. Аналогічно вельми різнилися дії військових, які брали участь у підкоренні колоній, щодо поселенців і корінного населення. Можна заперечи-

⁶²Там само, с. 168-169.

⁶³I. Adam and H. Tiffin, eds., *Past the Last Post: Theorizing Postcolonialism and Postmodernism* (Calgary: University of Calgary Press, 1990), VII.

ти, що є різні схеми та ступені колоніальної залежності і що потрібний всебічний розгляд цієї проблеми. Деякі з білих поселенців були каторжниками, засудженими до заслання. Майкл Гехтер (Michael Hechter) у праці «Внутрішній колоніалізм» переконливо доводить, що англійський колоніалізм стосувався не лише заморських територій, а й шотландців, жителів Уельсу та ірландців. Деякі критики зауважували також, що, наприклад, Квебек, або вся Канада загалом, можуть розглядатися з однієї точки зору як постколоніальні, а з іншої – як неокolonіальні утворення. Тоді як канадська ідентичність підпорядковувалася британській, місцеві індіанські народи були колонізовані іншим колонізованим народом чи народами⁶⁴.

Сила опору постколоніального «істеблішменту» постколоніальним вимогам білих австралійців та неанглійських мешканців Британських островів може допомогти пояснити причини ігнорування колонізаторських дій росіян у Східній і Центральній Європі та Азії у дебатах про колоніалізм. Колоніалізм білих щодо білих, який тут мав місце, не вкладався у теорію, сконструйовану такими не-білими теоретиками, як Бгабга чи Співак. Австралійці та білі жителі Північної Америки переселялися напівдобровільно, як функціонери імперії, її в'язні чи вільні поселенці, і витісняли корінні народи з місць їхнього проживання. Однак десятки мільйонів білих не-росіян, які були об'єктом збройного завоювання росіянами, зазнавали такого самого, як і народи Азії та Африки, примусу та гноблення, що характеризує класичний колоніалізм. Часто вони були змушені покидати свою батьківську землю з волі колонізаторів. Керівні посади у ме-

⁶⁴Moore-Gilbert, 10.

жах Російської імперії і, пізніше, у межах радянської сфери впливу були для них недоступними, якщо вони тільки не відмовлялися представляти інтереси власних народів і не починали представляти інтереси Москви⁶⁵.

Парадоксально, але білі європейці, які зазнавали колоніального натиску Росії або Німеччини (або, в попередні століття, імперської Туреччини), – найостанніші з тих, хто починає усвідомлювати той факт, що вони насправді були об'єктами колонізації. Вони дивилися на своїх російських, турецьких чи німецьких окупантів як на переможців у війні проти них, а не як на виконавців довгострокового колоніалістського проекту. Вони ще не розповіли світові своєї історії, хоча їхні національні культури дають змогу артикулювати проблеми у спосіб, сумісний із західними епістемологіями. Їхня мовчанка має наслідки. Колоніальний тиск, якого вони зазнали, повністю випадає з поля зору таких інтерпретаторів колоніалізму, як Лейла Ганді, котра заперечує проти включення до дискурсу постколоніалізму навіть культур поселенців, не кажучи вже про колоніалізм білих щодо білих у сучасних європейських імперіях. Так само ігнорується колонізація Росією Кавказу, регіону Чорного моря та Середньої Азії. Як уже вказувалося, вкрай двозначна роль Радянського Союзу в боротьбі із колоніалізмом Заходу і здатність царської Росії уникати пильної уваги до себе призвели до затримки із усвідомленням того факту, що колоніалізм не обмежувався експансією Заходу в Азії та Африці, а існував також і в Європі.

⁶⁵У романі-епопеї Марії Домбровської «Ночі і дні» (1934) група польських студентів університету збирається, щоб читати заборонені книжки, добре усвідомлюючи, що просування вгору щаблями соціальної драбини для них неможливе, бо вони поляки, а не росіяни. Дія роману відбувається наприкінці XIX і на початку XX ст.

Автори, що торкалися проблем західного імперіалізму і сприяли їх пом'якшенню та трансформації, створили концепцію *колоніальної залежності*⁶⁶. Згідно з цією моделлю, економічна експлуатація периферії не обмежувалася прямими переміщеннями капіталу, а проявлялася також у насильстві, якого зазнавали колонії та домініони при розвитку свого сільського господарства, промисловості, культури, демографічної ситуації та навичок споживання. Формування імперським центром такої колоніальної залежності було визначальною рисою російського імперіалізму, а ідеологічні модифікації, внесені протягом радянського періоду, мали другорядне значення. За хрестоматійний приклад такої колоніальної залежності може правити перетворення московською номенклатурою Узбецької радянської республіки на виробника сировини для російських бавовняних комбінатів, що супроводжувалося руйнуванням традиційного узбецького сільського господарства, забрудненням землі хімікатами та інсектицидами і перетворенням Аральського моря на солону пустелю. Перетворення багатого і різноманітного сільського господарства Узбекистану в систему колгоспів, які вирощують тільки бавовну, розпочалося після придушення в 1922 році повстання Курбаші. Згідно з найкращими традиціями колоніалізму, в цьому росіянам допомагали місцеві комуністи, даючи тим самим метрополії змогу зняти з себе всю відповідальність і показати світові своє незаплямоване обличчя. Плантації фруктових садів в Узбекистані було перетворено на поля бавовни, на поливання яких витрачалися обмежені водні ресурси регіону. Ця схема працювала протягом цілого покоління. Високі врожаї

⁶⁶Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*, переклад: С. Farrington (New York: Grove, 1968), 101.

бавовни дали змогу побудувати величезні бавовняні комбінати в центрі Росії (наприклад, в Іваново), створюючи десятки тисяч робочих місць для росіян і забезпечуючи Червону Армію тканинами. На місці вироблялося лише від 2 до 8% узбецької бавовни. Однак вивіз бавовни до російських фабрик був лише невеликою частиною тієї ціни, яку Узбекистан платив за це виробництво. Серйознішими його результатами були переміщення населення, втрата робочих місць у сільському господарстві, безпрецедентне забруднення землі та повітря – і проблеми, які узбеки матимуть зі здоров'ям у майбутньому. Надмірне та необгрунтоване застосування пестицидів і штучних добрив перетворило оази Узбекистану на забруднену пустелю, непридатну для сільського господарства. Коли масштаби катастрофи стали настільки значними, що ними зацікавилися засоби масової інформації метрополії, з Москви до Узбекистану було направлено спеціальну групу, яка мала вивчити ситуацію, і журналісти детально дослідили те, що сталося. Однак вони не торкалися у своїх звітах імперських методів, які Росія застосовувала для підпорядкування і послаблення своїх домініонів. Російський дискурс надалі опирався впровадженню термінології, пов'язаної з колоніалізмом. Відповідальність за катастрофу було покладено на радянське неефективне управління та на комуністичну систему⁶⁷.

САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ РОСІЇ

Те, що сучасна Росія змогла уникнути термінологічного присвоєння Заходом, дало їй змогу самій чинити тиск на

⁶⁷Георгий Шенгели, «Аральская катастрофа», *Новый мир*, № 5 (май 1989), 176-181.

Захід не лише засобами військової сили, а й за допомогою літератури та мистецтва. Це, звичайно, не означає, що певна абстрактна країна, яка називається Росією, почала працювати над створенням свого образу для іноземців або що Росія розвивалася в повній культурній ізоляції від Заходу, а потім вразила його своїм унікальним дискурсом. Починаючи з епохи романтизму, європейські культурні тенденції XIX ст. проникали до російської культури, що, у свою чергу, посилювало привабливість Росії для європейських споживачів культури. Однак необхідно підкреслити, що західна інтелектуальна генеалогія вельми відрізняється від російської і що західні впливи на російську культуру давали інші результати, ніж на Заході. Траєкторія західної філософії ніколи не повторювалася в Росії і не була засвоєна російською елітою. Хоча Гегель мав великий вплив на Росію, російській еліті бракувало філософської підготовки для його розуміння. До часу появи Гегеля західна ідентичність формувалася двома тисячоліттями філософування, включаючи середньовічні вправи у силогістичному мисленні; підготовка такого роду оминула Росію. Основи раціоналістичної логіки, різноманітні течії Просвітництва та вчення раннього Арістотеля не проникли в російську культуру тією мірою, як у західну та центральноевропейську культури. Зокрема, як я доводила в попередній книжці, російський дискурс слабо засвоїв принципи ідентичності та не-суперечливості. Натомість російська еліта користувалася духовними ресурсами східного християнства, шаманством і власною вродженою інтуїцією, яка мала схильність до мислення парадоксами

та добре узгоджувалася з наступним впливом Гегеля⁶⁸. Ця епістемологічна база зумовила формування власного образу росіян, в якому вразливість поєднується з силою, простота – з високою цивілізованістю і чистота – з жорстокістю⁶⁹. Російський дискурс позиціонував себе значною мірою в межах культурного простору, який визначався концепціями жертвності, творчої сили, відданості батьківщині і блиску монархії. Образ Росії, закарбований у західній пам'яті, – це образ жертви, яка має значний творчий потенціал, величності і географічно безмежної країни, яку постійно мучать нещастя, але населення якої має великий культурний потенціал і відзначається великою любов'ю до своєї батьківщини.

Величезні зусилля у сфері культури, започатковані в Росії за часів Катерини II (котра пересунула кордони імперії на захід настільки, що зробила Росію одним із основних гравців на європейській сцені), знаходили своє відображення в російській літературі у спосіб, порівнянний з тим, в який імперські досягнення Англії відображалися в англійській літературі. Економічні вигоди, які Росія одержала від приєднання сусідніх народів, дали Катерині змогу почати перебудову російської культури, маючи на меті зрівняти її з культурами Європи⁷⁰. Катерина заборонила

⁶⁸Микола Бердяєв був першим, хто це зауважив. Berdiaev, *The Russian Idea*, переклад: R. M. French (New York: Macmillan, 1948); Berdiaev, *The Origin of Russian Communism, Idea*, переклад: R. M. French (London: Geoffrey Bles, 1955) і G. Gorer and J. Rickman, *The People of Great Russia* (1949) (New York: Norton, 1962), 187.

⁶⁹E. M. Thompson, *Understanding Russia: The Holy Fool in Russian Culture* (Lanham, MD: University Press of America, 1987).

⁷⁰Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland*, vol. 2 (New York: Columbia Univ. Press, 1984), 86-90; Tadeusz Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia*, vol. 2 (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979), 223, 441-522; і Pipes (1974), 118-119. Адам Міцкевич описав такі присвоєння у збірці «Відступ від теми» (1832).

греко-католицьку церкву в Україні та Білорусі і віддала російській державі та російській православної церкві майно українських і білоруських католиків. Наступні царі конфіскували майно окремих осіб та інституцій, хоч якось причетних до повстань у західних провінціях імперії. Після повстання 1863 року в Україні та Білорусі були ліквідовані всі римо-католицькі монастирі, більшу частину майна католицької церкви було конфісковано. Десятки тисяч людей було ув'язнено в тюрмах російської імперії, що безповоротно зруйнувало соціальне та культурне життя, знищило тисячі сімей середнього класу, який тільки почав формуватися, та уможливило росіянам підбирання залишків. Останні архівні публікації детально описують переслідування католиків у західних регіонах Російської імперії; у цілих томах перелічуються тисячі архівних документів про пограбування та конфіскацію майна католицьких парафій, чоловічих і жіночих монастирів⁷¹. Як зауважив Г'ю Сітон-Вотсон (Hugh Seton-Watson), перемога над поляками «підвищила престиж Росії в Європі»⁷².

Російські та іноземні читачі дізнавалися про ці події з туманних натяків у російській літературі. Достоевський висміював поляків у «Братах Карамазових», стверджуючи, що після повстання 1863 року поляки переселялися до Сибіру добровільно, як оплачувані державні чиновники, а не як політичні в'язні і засланці. Такі самі неточності знаходимо і в інших письменників. У повісті «Батьки та діти» Івана Тургенева (1862) є сцена, коли Павло Петрович Кірсанов заходить

⁷¹Marian Radwan, ed., *Inwentarz materialow do dziejow Kosciola Katolickiego w Rzeczypospolitej i w Rosji* [Inventory of materials about the history of the Catholic Church in the Polish *Respublika* and in Russia], 3 vols. (Lublin: Instytut Europy Srodkowo-Wschodniej, 1997-98).

⁷²Seton-Watson, 435.

у кімнату Фенічки, коханки свого брата, яка зрештою стане його дружиною. Оповідач зауважує, що «вздовж стін стояли стільці зі спинками у формі ліри, куплені покійним генералом під час його воєнної кампанії в Польщі»⁷³. Покійний генерал разом зі старшим Базаровим брав участь у придушенні польського повстання 1830 року, і російська армія під час цієї кампанії не купувала, а грабувала речі. В іншому місці ми дізнаємося, що старший Базаров був зовсім без грошей, коли вступав до армії як військовий лікар, а після виходу у відставку купив своє невелике помістя. Англійський переклад цієї повісті Тургенєва затуманює це питання, бо в ньому відсутнє хизування походженням речей, привезених з російських воєнних кампаній⁷⁴. Тут спостерігається типова колоніалістська ситуація, коли імперія змушує підкорені народи прийняти свій дискурс та стирає їхню оповідь з історії, що запам'ятовується.

Розглянемо коротко обставини, які дали генералу Кірсанову та доктору Базарову змогу збагатитися в Польщі. 31 жовтня 1831 року, після повного придушення польського повстання, цар Микола I видав «указ про односторонню ліквідацію громадян західних губерній». Цей указ, який дозволяв магнатам зберегти свої землі та кріпаків, позбавив дрібну шляхту їхніх дворів і господарств, перетворив їх у безземельних бідняків⁷⁵. Тому в той час багато стільців «зі спинками у формі ліри» поміняли своїх власників, але не на умовах вільної торгівлі. Опис цих подій у літературі підкорених народів

⁷³ «Вдоль стен стояли стулья с задками в виде лир; они были куплены еще покойником генералом в Польше, во время похода». Иван Тургенев, *Собрание сочинений* (Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1961), 149.

⁷⁴ Ivan Turgenev, *Fathers and Sons*, edited by Ralph E. Matlaw (New York: Norton, 1966), 27.

⁷⁵ Seton-Watson, 280-88; i Andrzej Nowak, ed., *Kronika Polski* (Krakow: Kluszczyński, 1998), 431.

нагадує своєю тональністю книжку Франца Фанона «Найбільш знедолені люди Землі» (Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*)⁷⁶. Те, що ці твори не знайшли відгуку в західних постколоніальних наукових дослідженнях, вказує, що Росія надалі здатна впливати на західний дискурс про неї. Ще раз процитуємо Джорджа Кеннана: «Експансію Росії щодо Західної Європи можна поділити на два великі періоди. Перший почався за Катерини Великої і тривав до Першої світової війни. Однак це була політика династичних союзів, яка особливо не зачіпала простих людей у цих країнах. Єдиним запитанням було те, хто буде їхнім правителем»⁷⁷. Те, що дипломат рівня Кеннана міг відкрито висловлювати такі екстравагантні думки, показує, наскільки ідеологізованими були західні наукові дослідження Росії і наскільки авторитетні вчені ігнорували факти, які надходили не з західних і не з російських джерел. Кеннана можна порівняти з таким британським орієнталістом XIX ст., як лорд Івлін Барінг Кромер (Evelyn Baring Cromer), для котрого жителі Сходу були матеріалом для управління, а не суб'єктами із власними законними правами та устремліннями.

Як буде показано в розділі 4, російська колоніальна присутність на територіях російської імперії з не-білим населенням призвела до подібного викривлення образу небілих «аборигенів» у літературних творах. Сабіржан Бадретдінов виявив, що сліди стереотипів у етнічних питаннях можна

⁷⁶Твір Юліуша Словацького «Ангеллі» є вражаючим вираженням тривоги й гніву пригнобленої людини. У цій поемі, написаній більш ніж за сто років до праці Фанона, використовується інший жанр (поезія в прозі) для висловлення почуття сум'яття пригноблених людей. Juliusz Slowacki, *Dziela wszystkie*, vol. 3 (Wrocław: Ossolineum, 1952), 9-59. Переклад «Ангеллі» англійською мовою: Dorothea Prall Radin (London: Allen & Unwin, 1930).

⁷⁷Інтерв'ю з Девідом Гергеном. Див. п. 19.

знайти в усій російській літературі⁷⁸. Жителі Кавказу у творах Пушкіна та Лермонтова – або безмовні, або злочинці, і цього присуду не пом'якшує жодна іронія, як це має місце у творах Джозефа Конрада. Така ворожість поступово слабшає з приходом нових поколінь, як це видно у прихильному та співчутливому зображенні Достоевським давно переможених мусульман у «Записках з мертвого дому» (1861). Безпроблемне включення у Толстого німців і поляків у російське суспільство в романі «Війна і мир» слугує прикладом готовності росіян поглинути білі народи імперії; однак більшість цих народів зовсім не хотіла бути поглинутою. Солженіцин із теплотою повідомляє в «Раковому корпусі» про те, що доктор Гангарт – росіянка німецького походження⁷⁹. Однак у цій повісті немає жодних ознак розуміння того, що місцеві азійці можуть мати якісь проблеми, які виходять за межі проблем росіян; що їхньою головною проблемою насправді є росіяни. На відміну від цього, таке розуміння пронизує повість Е. М. Форстера «Подорож до Індії». Спосіб представлення не-білих корінних народів у пострадянських російських засобах масової інформації та публічному дискурсі – це широка і практично незорана цілина, хоча великі порції інформації щотижня постачають служби новин «Reuters» і «Associated Press»⁸⁰.

Коли в ХІХ ст. на Заході став звучати дедалі переконли-

⁷⁸Badretdinov, 97-100.

⁷⁹Solzhenitsyn, *Cancer Ward*, 74.

⁸⁰«Вираз «правозахисник» став образою в Росії», – казала в 1995 р. Рейчел Денбер (Rachel Denber) представниця в Москві правозахисної групи «Human Rights Watch / Helsinki». У звіті цієї групи повідомлялося, що в 1995 р. стан з правами людини в Росії значно погіршився порівняно з ситуацією на початку 1990-х років. «Російська влада продовжувала криваву війну у віддаленій республіці Чечні, повністю нехтуючи гуманітарним правом, і призвела до тисяч випадків загибелі цивільного населення». Reuter (Moscow), 8 December 1995.

віший голос Росії, її великі письменники доводили, що вся імперія – це Росія і що народам, які проживають у межах цієї імперії, призначено долею залишатися частиною Росії. Засобами літератури було словесно присвоєно значну частину неросійської території і було придумано традиції, які робили околиці імперії так само беззаперечно російськими, як і Москва. У самій Росії і в інших країнах почала формуватися думка, що Росія – країна без природних кордонів, що вона просувається вперед тільки для того, щоб себе захистити і що її експансія має позитивний цивілізаційний вплив. Починаючи від «Кавказького бранця» Олександра Пушкіна (1822) та «Севастопольських оповідань» Льва Толстого (1855 – 1856) і закінчуючи повістями «Далеко від Москви» Василя Ажаєва (1948) і «Вгамування спраги» («Утоление жажды») Юрія Трифонова (1963), російська культура переконувала російські маси та західні еліти в тому, що Москва на законних підставах управляє територіями від Бреста до Владивостока та від Карелії до Чечні. Русифіковані місцеві еліти, російські колоніальні поселенці, радянські спортивні команди та армійські хори представляли перед іноземцями однорідний російський народ.

Російський колоніальний задум і тривоги та слабкі місця імперії були виразно (якщо не навмисно) зафіксовані в першому куплеті гімну нині неіснуючого Радянського Союзу:

«Союзом незламним республіки вільні
Навіки з'єднала Великая Русь,
Хай квітне народами створений спільно
Єдиний могутній Радянський Союз»⁸¹.

⁸¹Союз нерушимый республик свободных / Навеки сплотила Великая Русь / Да здравствует созданный волей народов / Единый могучий Советский Союз.

Цей текст – класичний зразок «винаходу традиції» – поняття, яке досліджували Девід Кеннедайн (David Cannadine) та інші науковці у Західній Європі. Прикметник «великий» («великая») стосується *Руси*, але не інших етнічних груп. Дасться до розуміння, що принаймні частково велич *Руси* зумовлена тим, що вона об'єднала всі ці окремі народи, які повністю задоволені своєю належністю до СРСР. Це, безперечно, поглиблює рану: *Русь* звеличують за агресію щодо сусідів. Крім того, гімн неправдиво запевнює, що ці сусіди задоволені своєю другорядною роллю в союзі. Як уже вказувалося, термін *Русь* має низку значень і може означати як Росію, так і всіх східних слов'ян. Гімн дозволяє українцям і білорусам бути причетними до величі, проте лише як дрібнішим складовим *Руси*. У гімні наголошується на остаточному характері цього союзу і, неявно, на вічності величі Росії. «Дама протестує надто сильно» («*The lady doth too much*»). Колоніальне виховне значення тексту гімну відповідає завершеності політичної формації, яку він підтримує. Гімн було затверджено в 1944 році, коли Радянський Союз був напередодні перемоги над нацистською Німеччиною і захоплення великих територій у Центральній і Східній Європі. СРСР розпався у 1991 році, але виховне значення гімну все ще актуальне. Пітер Форд (Peter Ford) висловив думку, що «як для лібералів, так і для консерваторів майбутнє [Росії] є центральним і важливішим за майбутнє країн, які з нею ме-

жують і які колись утворювали російську імперію, а пізніше – Радянський Союз»⁸².

Урі Раанан (Uri Ra'anán) зауважив, що російська національна ідентичність була пов'язана з імперією, тоді як ідентичності англійців і французів розвинулися тоді, коли імперії вже були невиразною згадкою⁸³. Коли тодішній прем'єр-міністр Росії Євген Примаков сказав у своєму виступі перед сибірськими губернаторами 15 січня 1999 року, що «ми [росіяни] втратили Радянський Союз», він стисло висловив одну з *idées reçues*⁸⁴ російської історії⁸⁵. Така залежність від імперії допомогла встановити ієрархію цінностей у російській літературі, а літературі дала змогу використати політичну потугу імперії як трамплін для стрибка, що привернув увагу світу. Після Толстого та Достоевського безліч дрібніших письменників і вчених ткали матерію міжтекстуальності (*intertextuality*), зміцнюючи центральні положення російського культурного проекту: її уявного оборонного, а не агресивного характеру, її унікальної глибини та її спро-

⁸²Peter Ford, «The View from the Kremlin: Russia as Eternal Superpower», *Christian Science Monitor Online*, 29 May 1997. Форд вказує також, що в 1997 р. Аман Тулеев, губернатор Кемеровської області, висловився так: «Цей парад суверенітетів [проголошення незалежності колишніми радянськими республіками] вже залишився позаду.... Співдружність має вести її лідер, Росія». Президент Борис Єльцин у передмові до своєї книжки «Боротьба за Росію» писав: «Я завжди дотримувався думки, що Росія повинна залишатися сильною державою в усі часи.... Ми дістали статус великої держави у спадщину, і він є не тільки основою для нашої свідомості і нашої культури, а й кодексом для кожної державної структури Росії». Леонід Фітуні, керівник ліберальної аналітичної установи – Центру стратегічних і глобальних досліджень у Москві – зробив такий прогноз: «Звичайно, коли Росія стане на ноги, залікує свої рани, коли її економіка зростатиме, вона подивиться за свої кордони.... Якщо Росія буде сильною, неминуче відбудуватиметься експансія – спершу економічна, а потім і політична».

⁸³Uri Ra'anán, «Introduction» in Uri Ra'anán, ed., *The Soviet Empire: The Challenge of National and Democratic Movements* (Lexington, MA: D. C Heath, 1990), X.

⁸⁴Тут: стереотип, кліше [упоряд.]

⁸⁵Agence France-Press, 15 January 1999.

можності стійко переносити удари і несправедливість долі, клімат і зло, завдане Іншими.

Після деколонізації і дедалі чіткішого усвідомлення траєкторії імперіалізму потреба в імперському самоствердженні пішла на Заході на спад, але в Росії вона все ще сильна. Росіяни зберегли схильність до історичних розмірковувань, у яких Росія посідає центральне місце⁸⁶. Дискурс сили в Росії постійно сприяв дотриманню правила «першості Росії». Політолог Володимир Пастухов твердить, що розвиток російської імперії весь час відбувався радше революційним, ніж еволюційним шляхом, і що період процвітання починається після глибокої кризи. 1990-ті роки є частиною цього циклу. На думку Пастухова, Росія залишиться імперією, хоча, ймовірно, в дещо зміненому вигляді⁸⁷. Влітку 1998 року в журналі «Огонек» з'явилася стаття про запізнілий похорон царя Миколи II. Журналіст Аркадій Соснов запевняв своїх читачів, що цей похорон був «подією № 1 в усьому християнському світі»⁸⁸. Автора статті дуже засмутив той факт, що росіяни приділили недостатньо уваги події, яка прикувала увагу решти світу. На відміну від редагованих заяв відомих осіб Росії, стаття в «Огоньку» була випадковою і нецензурованою і зверталася до таких особливостей мислення, які, на думку автора, були поширені серед обивателів. Розрахунок був правильний: у наступних номерах журналу не було лавини листів із зауваженнями, що мало хто в неросійському світі звернув велику увагу на останню подорож Мико-

⁸⁶С. Б. Чернышев, ред., *Иное*.

⁸⁷Владимир Пастухов, «Будущее России вырастает из прошлого. Посткоммунизм как логическая фаза развития евразийской цивилизации», *Полмс*, № 5-6 (1992).

⁸⁸«Похороны Николая II – событие номер один во всем крещеном мире». Аркадий Соснов, «Нелюбовь к отечественным гробам», *Огонек*, № 28 (13 июля 1998).

ли II. Саме такі особливості мислення, які виявляють статті на зразок вказаної в «Огоньку», зумовили творення та інтерпретацію російської літератури.

Розгляньмо телевізійне звернення президента Єльцина від 31 серпня 1995 року, присвячене початкові нового навчального року. У ньому було віддано шану жертвам сталінізму у такий спосіб: «Не можна забувати про те, що Комуністична партія зробила Росії, скількох *офіцерів* [курсив автора], учених, інтелектуалів і селян було знищено»⁸⁹. Згадування про «офіцерів» як про головну категорію в переліку тих, хто заслуговує на посмертну шану, фактичне розміщення військових на першому місці свідчить про таксономію, яка відображає типово російське ставлення до військових як до пріоритетної категорії суспільства. З цього можна зробити висновок, що Російська Федерація продовжує бути армією з країною, а не країною з армією. Мимовільно Єльцин висвітлив роль, яку відіграли військові у формуванні російської ідентичності та ідентичності Інших. Присутність військових серед героїв російської літератури належала до тем, яких не торкалася російська літературна критика. Якби з п'єс Чехова та романів і повістей Достоевського і Толстого усунути героїв з військовими титулами, їх сюжет розвалився б.

Близько двох століть тому російський письменник Н. І. Греч писав: «Можна впевнено заявити, що наша мова перевершує всі сучасні європейські мови»⁹⁰. У статті покійного Дмитра Лихачова, опублікованій 1945 року, він закликав до створення цілої бібліотеки досліджень, які за-

⁸⁹ Повідомлення Пенні Морвант (Penny Morvant) у *OMRI Daily Digest*, 1 September 1995.

⁹⁰ Davies, 1984, 89.

свідчували б блискучі початки російської держави⁹¹. Цьому завданню він присвятив значну частину своєї професійної діяльності, спираючись на імперські цінності Росії. Наприкінці ХХ ст. Лихачов міг похвалитися тим, що йому вдалося досягти своєї мети. Нині існує ціла бібліотека праць, які доводять, що Давня Росія, яка перейшла в Московську державу, мала багату культуру, була великою та єдиною країною. Праці, опубліковані Лихачовим і його послідовниками, послаблюють можливості національних меншин довести своє власне окреме походження на територіях, оголошених Російською Федерацією своїми. Подібно до того, як це сталося із західним вченням орієнталізму, внаслідок діяльності Лихачова було створено авторитетний набір академічних книжок і статей, які закарбовують у російській і західній пам'яті велич *Россії*. Такого можуть досягти лише імперії.

Те, що західні вчені здебільшого втратили відчуття колоніалістської спадковості царської та радянської Росії, було значною мірою поступкою тим, хто вбачав у Радянській Росії новий тип політичної структури, сигнали майбутнього, – тим, хто, як Жюль Ромен, покладав свою надію на *cette grande lueur a l'Est*. Ті вчені і політики, які виявляли суперечності західного колоніалізму, часто симпатизували політичній системі радянської Росії⁹². Вони вважали царську Росію відсталою, феодалною, деспотичною та капіталістичною – але не колоніалістською, оскільки вона відкрито не

⁹¹Д. С Лихачов, огляд праці Б. Д. Грекова «Культура Киевской Руси», *Исторический журнал*, т. 1/2 (137/138) (1945), 89-90.

⁹²Неповний перелік включає Розу Люксембург, Дж. А. Гобсона, Габрієля Колко, Дж. А. Шумпетера, Ганну Арендт, Пола Кеннеді, Вільяма Еплмена Вільямса, Ноама Хомскі (Chomsky), Говарда Зінна, Валтера Лефебра. Said, *Culture and Imperialism*, 5.

домагалася заморських колоній. Фінансові, військові та дипломатичні засоби, задіяні Радянським Союзом у «боротьбі з імперіалізмом» в країнах третього світу, ускладнювали поширення думки, що Росія веде діяльність, яку вона так активно засуджувала поза сферою свого впливу. Валерія Новодворська висловила це такими словами: «Коли радянські дисиденти з метрополії зруйнували (назавжди чи, можливо, тільки на деякий час) комуністичну систему... вони вирішили більшу частину своїх проблем. За незначними винятками, вони вважали божевільням, щоб дисиденти з російських колоній розпочали вирішувати свої власні проблеми»⁹³.

Ймовірно, у сліпоті західних вчених щодо російського колоніалізму певною мірою був чинник зверхності, і не лише в літературі, а й у політиці. Росію, з її погано розвиненою економікою товарів споживання і неясним статусом великої держави на задвірках Європи, можна було вважати не здатною на добре організовані і пам'ятні зусилля, необхідні для участі у змаганні військових сил і культур за контроль над менш войовничими народами світу. Не розглядаючи Росію, як одного з найсерйозніших гравців у колоніальній грі, антиімперські письменники Заходу демонстрували свій скептицизм стосовно того, що ця слов'янська країна змогла би брати участь у колоніальних перегонах. Росія виглядала такою далекою від країн, які вели боротьбу за колонії, що не було необхідності застосувати до її літератури методики, які давали б змогу виявляти протиріччя найвідомо-

⁹³ Валерія Новодворская, «Бросайте за борт все, что пахнет кровью», *Новое время* (сентябрь 1996). Переклад: «Steven Clancy, «Throw Everything Overboard That Smells of Blood.» *Sarmatian Review* 17, no. 3 (1997), 482.

міших західних текстів. Значно легше було вірити, як це, здається, робив Гобсбаун, що сучасна Росія завдячує своєму існуванню тому, що її складові хотіли становити частину «святої російської землі»⁹⁴. Якби науковці трактували Росію так само, як Велику Британію, потрібно було б відмовитися від твердження, що лише західна цивілізація була спроможною на колоніальні устремління та змушення Інших до прийняття їхнього текстуального образу світу. Визнання того факту, що російська політика містить постійну колоніальну складову, применшила б значення Заходу і виявила б його сліпоту щодо інших, ніж його власні, колоніальних структур і методів завоювання⁹⁵.

Представлення Заходом російської реальності у 1945 – 1989 роках тісно наближалася до риторики творців соціальних утопій, відповідей їм і розвитку їхніх ідей. Російські інтелектуали – такі, якими вони могли бути за комунізму – заохочували до такого помилкового зображення, бо він підвищував їхній статус як усередині, так і за межами Росії. Відчуття незв'язності та виявлення того, що в дискурсі, який стосується Росії, існує невідповідність між західними інтелектуальними категоріями та російськими реаліями, часто відзначаються, але рідко коли ними активно займаються⁹⁶.

Період після Другої світової війни поклав кінець захі-

⁹⁴E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, 2d rev. ed. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1990), 65.

⁹⁵Американський економіст Пол Марер (Paul Marer) доводив, що Росія підтримувала економічно нежиттєздатні центральноєвропейські країни. Paul Marer, *Dollar GNPs of the USSR and Eastern Europe* (Washington, DC: Johns Hopkins Univ. Press, 1985); Paul Marer, ed., *East European Integration and East-West Trade* (Bloomington, Indiana Univ. Press, 1980); і Paul Marer, *Soviet and East European Foreign Trade* (Bloomington, Indiana Univ. Press, 1972).

⁹⁶William C Fuller Jr., *Strategy and Power in Russia, 1600–1914* (New York: Free Press, 1992).

дним імперіям, однак для дестабілізації імперії росіян знадобилося ще 50 років. Східна імперія продовжувала своє практично нічим не потривожене існування доти, поки «Солідарність» у Польщі не показала її фальшу і поки її власна неефективність в економічній і міжнаціональній сферах не змусили її відмовитися від комуністичної системи. У 1990-х роках імперія почала руйнуватися, але остаточно не зникла⁹⁷. У пострадянський період, коли радянські республіки відділилися від Російської Федерації, процес часткової деколонізації загалом сприймався як декомунізація, і цей погляд сприяв тому, що колоніальна природа метропольного центру змогла випасти з уваги. І все-таки Російська Федерація з центром у Москві залишається імперським утворенням, і російські тексти надалі переконують місцевих і закордонних читачів у тому, що все в порядку. Однак подібно до того, як білі колонії Англії зрештою проголосили свою незалежність, і автономні республіки та регіони Російської Федерації можуть почати вимагати більшої частки автономії⁹⁸.

Після призначення Євгена Примакова на прем'єрську посаду у вересні 1998 року один із міжнародних оглядачів зауважив: «Чи Примаков є людиною, яка може управляти Росією, – це одне питання. Ще одним питанням є, чи Росією ще можна управляти взагалі. Неспроможність Москви впоратися з дедалі глибшою економічною кризою посилила се-

⁹⁷У 1995 р. було створено дев'яносту «автономну» провінцію навколо аеродрому Байконур і міста Ленінська, орендованих у Казахстану на 20 років. З другого боку, Чечня прагне стати незалежною, що знову зменшує кількість провінцій до 89.

⁹⁸Збігнев Бжезинський в своєму інтерв'ю Радіо Вільна Європа / Радіо Свобода, яке він дав у 15 вересня 1998 року, висловив припущення, що Російську Федерацію буде реорганізовано в конфедерацію, до складу якої входитимуть власне російські землі, розташовані в європейській частині Росії, центральний регіон Сибіру та Далекий Схід.

паратистські тенденції у провінціях, а це породжує страх, що з Росією... може статися те саме, що сталося з Радянським Союзом у 1991 році»⁹⁹. Коментуючи пропозицію Примакова про те, що Москва може очолити створення нової міжнародної коаліції, яка виступатиме проти принципу самовизначення націй, ще один оглядач вказав, що, «визнаючи істотні труднощі, з якими зараз стикається Росія, Примаков долучається до дедалі чисельнішої групи російських політиків, котрі побоюються, що майбутнє їхньої країни в її нинішніх кордонах може бути сумнівним»¹⁰⁰. Імперії, яка об'єднала різні народи, прагнучи досягти могутності, загрожує небезпека остаточного розпаду. У наступних главах розглядається роль, яку відіграли письменники у створенні цієї імперії, її утриманні, приховуванні різноманітних тріщин у її конструкції, протестах проти її розпаду та, врешті-решт, у визнанні її краху.

⁹⁹Christian Caryl, «Russia's Tough Guy», *U. S. News and World Report Online*, 21 September 1998.

¹⁰⁰Paul Goble, «Can Russian Diplomacy Hold Russia Together?» *Radio Free Europe / Radio Liberty*, 23 September 1998.

2

НАРОДЖЕННЯ ІМПЕРІЇ

Перший архів культурних описів, що починають визначати росіян як успішних засновників імперії, складається з російських романтичних літературних творів про Кавказ. Літературні образи мешканців Кавказу, що містились у цих творах, сприяли встановленню основних правил російської літератури і формуванню російського самовідчуття та вплинули на ставлення до кавказців. Романтизація колоніалізму в творах Пушкіна й Лермонтова мала свої паралелі в орієнталістській літературі Західної Європи. Однак, якщо для західного орієнталізму визначальними були переважно твори описово-роз'яснювального змісту, то в Росії головну роль відігравали поети і прозаїки. Описові твори на кшталт орієнталістських обмежувалися секретними документами та меморандумами, підготовленими російськими дипломатами для царської влади¹.

Те, що цей літературний архів був створений відносно пізно в російській імперській історії, зумовлене специфікою російського культурного розвитку, що запізнювався у порівнянні з процесом територіального розширення. Перед тим, як Пушкін і Лермонтов з'явилися на літературній сцені, Росія не була достатньо освіченою, щоб трансформова-

¹Т. С. Киняпина и др., *Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России: Вторая половина XVIII – 80-е годы XIX в.* (Москва, 1984).

ти імперський досвід в авторитетні тексти. У Московії XVI і XVII століть світська література була бідною, і культурні записи були значною мірою релігійними, писаними мовою і абеткою, що їх розуміли лише декілька сотень осіб у державі. Одна з кількох світських праць цього періоду, книжка з правил домашнього господарства під назвою «Домострой», зосереджена на індивідуальних домашніх справах, а не на суспільстві чи політиці². Перша частина «Домострою» поважає читача, як вірити в Бога та шанувати царя, а решта присвячена сімейним стосункам і домашнім повсякденним справам, як-от маринування огірків на зиму³. Однак паралельно з таким, позбавленим гегемонізму, баченням світу існувала секретність, яку оберігали кілька царів, стосовно завоювання Сибіру – голландський мандрівник Ісаак Масса (Isaak Massa) розповідає про це в своїй книжці про Росію⁴. Частково через цю секретність завоювання Сибіру в XVII столітті не мало великого літературного розголосу, і письменницьке бачення своєї країни далі було ізоляціоністським, замкнутим на собі і стриманим.

У середині XVII століття відбувся значний вплив у Москову письменників із Київської Академії, які знали польську, російську та рутенську (українську) мови й представляли в Росії західноєвропейські літературні жанри. До цьо-

²Як це не парадоксально, п'єси та оповідання Людмили Петрушевської, дія яких відбувається у тісному просторі густонаселених квартир у радянських багатоповерхівках, йдуть за «Домостроем» у цьому питанні і дають підстави вважати, що Росія в майбутньому може відмовитися від своїх імперських претензій і зосередитися на побудові держави, орієнтованої на інтереси своїх громадян.

³*Домострой: по списку императорского общества истории и древностей российских* (Москва: Университетская типография М. Каткова 1881), с. 1-17. Цитується за виданням: Bradda Books, edited by W. F. Ryan (Letchworth and Hertfordshire, England: Bradda Books Ltd., 1971).

⁴Isaac Massa de Harlem, *Breve Description des chemins qui menent et des fleuves qui passent de la Moscovie vers le septentrion et l'Orient dans la Siberie* (1613), in M. Obolensky, ed., *Histoire des Guerres de la Moscovie* (Brussels: Fr. I. Olivier, 1866).

го часу польська мова та латина були єдиними «західними» мовами, відомими московитам. Ідея домагання панівного становища поміж східними слов'янами, не кажучи вже про всіх слов'ян, здавалась чужою для менталітету московитів⁵. Лазар Баранович, який здобув київську освіту, в 1672 р. присвятив дві свої праці польською мовою синам царя Олексія Михайловича. В листі до царя він писав: «Я написав ці праці польською мовою, тому що знаю, що Ваш син Федір Олексійович може читати не тільки нашою мовою, але й польською... Я присвятив [мою іншу книжку] Вашому синові Івану Олексійовичу, тому що знаю, що члени Вашої Державної ради також читають польські книги із задоволенням»⁶. У той час польська світська література була багатогою і витонченою порівняно з російською, хоча й не такою розвинутою, як західноєвропейські літератури; вона сформувала перший і значний міст між літературами Московії і Західної Європи. У намаганні стерти з пам'яті цю залежність російської літератури історики пізніше по-новому інтерпретували перехідний період XVII століття, підкреслюючи контакти із Західною Європою XVIII століття і замовчуючи українсько-московські та польсько-московські контакти, що мали місце раніше⁷.

Петро I і його війни сприяли виникненню імперської літератури, але в Росії було мало часу для інтелектуальних занять, оскільки її сили витрачалися на здобуття доступу до

⁵Edward L. Keenan, «Muscovite Perceptions of Other East Slaves before 1654: An Agenda for Historians», *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*, edited by P. J. Potichnyi et al. (Edmonton, Alberta: CIUS Press, 1992), 20-38.

⁶Сергей Соловьев, *История России с древнейших времен (1851–1879)*, т. 5 (Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1961), с. 182.

⁷Праці Д. С. Лихачева про російську літературу XVII ст. ігнорують її зв'язки з польською літературою. Див. розділ 6.

Балтики та на послаблення Швеції та Польщі. За Катерини II, коли мала місце наступна хвиля експансії Росії на Захід, непереконливі голоси виразників російської ідеї утверджували імперський статус держави із далеко меншим тактом, ніж цього потребувала справа успішного державного будівництва. Саме за правління Катерини II та її наступників почалася артикуляція імперії у різних звітах і меморандумах, написаних її міністрами й послами⁸. Це супроводжувалось явними ознаками успішної політики. Багатства, награтовані на недавно приєднаних західних територіях і видобуті з сибірських копалень, допомогли перетворити Санкт-Петербург у «Північну Венецію». В 1760-х – 1770-х рр. Катерина II почала збирати перші колекції європейських малюнків і картин, які пізніше стали основою для Ермітажу. Тисячі європейських творів мистецтва отримали дах у Росії (перша колекція, куплена Катериною II у графа Кобленца (Count Coblenz), мала понад 4 тисячі високохудожніх картин західноєвропейських митців)⁹, архітектура Петербурга набула рис, характерних для європейського стилю. Придворні письменники також шукали нову ідентичність, навіть незважаючи на те, що ні російська мова, ні атмосфера імперського двору не були особливо сприятливими для таких змін – Катерина якось саркастично зауважила, що половина достойників її двору не вміють читати й дві третини не може писати. Імперські успіхи створили атмосферу, за якої придворні поети намагалися набутти то-ну, незвичного для російського дискурсу.

⁸ Детальний розгляд меморандуму міністрів іноземних справ Росії наведено в праці: Jaroslaw Czuby, *Rosja i swiat* (Warsaw: Neriton, 1997).

⁹ John Russell, «Catherine, Also Great as a Collector», *New York Times*, 1 October 1998.

Як культура, що витворила «Домострой» і запозичила перших своїх авторів і експертів з письма – з єзуїтських польських шкіл в Україні та з грецької православної ієрархії, усвідомила власне буття як імперське протягом часу життя лише кількох поколінь? Між культурними подіями Московії і авторитетною, хоча й далекою від реальності «Історією держави Російської» [Історія государства російского] (1818 – 1828) Миколи Карамзіна стоять версифікатори і трунівники XVIII століття, яким віддають належну шану в історіях російської літератури, але які внаслідок своєї невиробленої мови і інтелектуального наслідування не стали явищем у літературі. Однак у своїх спробах пересадити західноєвропейські літературні жанри в російську мову вони взяли абсолютно нову ноту так, ніби колишніх московитів не існувало, й російська література шукала свій власний голос, ніби одна із законних спадкоємиць давніх європейських традицій, що породили французький класицизм і німецький романтизм. Елегії Сумарокова, епічні поеми Хераскова та оди Державіна відійшли б у забуття як твори містецтва, але вони піднялися на хвилі успіху, що підіймає всі імперські кораблі. В той час у російській літературі почало проявлятися намагання замовчувати звичаї старої Московії та українсько-московські контакти. Релігійна та народна поезія московитів вийшла з моди і з'явилися до того не вживані форми виразу. Все ж таки державінська грубувата улесливість стосовно Катерини II в оді «Феліца» відображала московитське вшанування деспота; пізніше вона резонувала в обожнюванні імператора Петею Ростовим у «Війні і мирі» та в рабському становищі нижчих класів у «Петербурзі» Андрія Белого. Однак ці окремі вияви давніх традицій тор-

калися радше змісту, а не форми літературних текстів. Відсутність у творах XVIII і XIX століть формальних зв'язків із літературною традицією Московії впадає в очі, і це вказує на свідоме прагнення творити нову літературу. Саме звідси почалась артикуляція імперії: у сміливому намаганні відшукати новий тон, який відповідав би новій величній столиці Росії та її величезним територіальним володінням.

«Історія» Миколи Карамзіна була першим значним кроком у напрямку, який можна назвати текстуальною імперією. Його головною турботою було видатне призначення Росії. Ця праця виконувалася за дорученням царя Олександра I. По завершенні перших восьми книг Карамзін одержав від царя титул статського радника, медаль і шістьдесят тисяч рублів для покриття витрат на видання¹⁰. Цареві твір сподобався настільки, що Карамзіна звільнили від обов'язку подання його «Історії» на розгляд державному цензоріві – рідкісний виняток у російській політичній системі, де навіть Пушкін мусив підкорятись цензурі.

На відміну від другорядних поетів, пов'язаних із Катериною II, що, подібно до тогочасних нуворишів, підкреслювали свій зв'язок із європейською літературою, а не з літературним стилем, витвореним власною культурою, Карамзін впевнено взявся за завдання поєднання Московії з російською імперією. Насправді його «Історія» не пішла далі за період смуту на початку XVII століття і тому не могла пояснити гігантський стрибок Московії до імперії. Карамзін осипав похвалами царів, які розширювали межі держави будь-якими можливими способами, що вказує на те, що

¹⁰Ludwik Bazylow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986), 196.

він добре розумів зв'язок між воєнними перемогами імперії та зростанням її престижу в Європі. Він був першим російським інтелектуалом, який цілковито поклав свій немалий талант на олтар держави, артикулюючи російські територіальні устремління і пропонуючи свій проект виправдання російської захланності. З цього погляду він відіграв роль, яку його сучасник Г. В. Ф. Гегель відігравав у прусській державі. Першу спробу звеличення російської історії Карамзін зробив у двотижневику «Вісник Європи», що його він заснував ще перед тим, як узявся до написання своєї «Історії». У 1802 р. він писав: «На відміну від греків і римлян, ми [росіяни] не потребували вигадувати оповідки та байки для звеличення нашої історії. Слава була началом російської нації і перемога стала її вісником. Римська імперія дізналася про нашу слов'янську могутність, коли ми ходили там і знищували римські легіони. Візантійські історики зображують наших предків як надзвичайних людей, яким усі піддавалися і які були мужніми лицарями з благородними серцями»¹¹.

Перше видання «Історії» Карамзіна було опубліковане в трьох тисячах примірників. Їх читали придворні Олександра I і декілька тисяч російських землевласників, які могли собі це дозволити й зацікавилися багатотомною працею. Карамзіна читало також іншомовне дворянство з підкорених народів, і певна кількість примірників надсилалась як подарунки для іноземних вельможних осіб. Його праця з'явилась у дуже важливий момент російської історії: за його життя вперше в історії Росія допускалася до союзу з могутніми європейськими державами. Її статус як

¹¹Н. Карамзін, «О любви к отечеству и народной гордости», *Собрание сочинений*, т. 2 (Москва: Художественная литература, 1964), с. 283.

важливого гравця підтвердився протягом наполеонівських війн. Можливо, більше, ніж будь-яка інша європейська імперія, Росія грілася в променях слави Віденського конгресу. Дружнє ставлення царя та авторитет російських досягнень сприяли впевненості тону, якої Карамзін допускався у своїй праці і, відповідно, до появи русоцентризму, що її характеризує. Всупереч наявним фактам Карамзін проголосив існування спільної культури в межах імперії. Інші історики брали з нього приклад і забезпечили вирішальну ідеологічну підтримку, насичуючи літературний ринок переважно однобічним дискурсом, що не залишало місця для невизначеності, не кажучи вже про інакодумство. Микола Полевой опублікував «Історію російського народу» в 1829 – 1833 рр., а «Російська історія» Миколи Устрялова з'явилась у 1837 – 1840 рр. Михайло Погодін видав як додаток до свого щомісячника «Московитянин» серію праць із російської історії та літератури (1841 – 1856). Праця Устрялова з часом стала підручником із російської історії, офіційно схваленим урядом, і витримала багато видань¹². З роками винахід істориками єдиної імперської культури взяли на віру інші письменники, і це зіграло роль у поширенні так званого слов'янофільського (насправді русофільського) руху. Ці погляди розповсюджувалися через шкільну систему й літературні твори, і вони все ще живуть у підручниках з історії та інших політичних працях пострадянського періоду, навіть незважаючи на те, що художня література підтримує їх уже значно меншою мірою. Основою для безлічі закликів до об'єднання інтересів жителів колишньої імперії, які виходили від московських політиків на рубежі ХХ століття, як

¹²Bazylow, 198.

і для намагання зберегти Співдружність Незалежних Держав діючою, є імперське бачення, вперше чітко сформульоване у праці Карамзіна. Використовуючи термін Гобсбавна, він був справжнім творцем традиції.

Заклики до імперської величі, які наводить Карамзін, можуть бути класифіковані як пряме текстуальне вираження агресивного націоналізму. Як зазначалося у вступі, пріоритети цього виду націоналізму різняться від пріоритетів, характерних для захисного різновиду націоналізму. Агресивний націоналізм пишається не демократичними інституціями держави, а її призначенням. Його основний акцент робиться на величезній площі держави, різноманітності її географії та історії, її прагненні освоювати території, які раніше були невідомими, незайнятими та непродуктивними. Слова на кшталт «багатонаціональний» належать до найулюбленіших слів агресивного націоналізму, оскільки вони підкреслюють масштаб колоніальної діяльності держави і водночас навіюють думку про широту поглядів завойовника, який дає змогу всім цим різним володінням існувати у межах імперії. Однак навіть такі гарячі вияви відданості державі, як у Карамзіна, видавались недостатніми окремим росіянам його покоління. Перебуваючи у відставці, генерал Олексій Єрмолов займався пошуками «палкого пера, щоб описати перехід російського народу від нікчемності до слави; на його погляд, «Історія» Карамзіна не була достатньо патріотичною»¹³. Пошук Єрмоловим творців ще грандіозніших традицій ілюструє постійну потребу в нових проектах,

¹³ «Он недоволен Историей Карамзина; он желал бы, чтобы пламенное перо изобразило переход русского народа из ничтожества к славе и могуществу». А. С. Пушкин, *Полное собрание сочинений*, т. 6 (Москва: Наука, 1966), с. 642.

що забезпечили б згуртованість суспільства в межах держави, де Росія та росіяни становили територіальну меншість, але були демографічно численними.

Однак «Історія» Карамзіна та твори його послідовників мали б обмежений вплив, якби тема російської величі не набувала поширення у художній літературі. Саме тут відбувалась вирішальна битва за імперію. На початку ХІХ століття появилася велика кількість описів воєнної доблесті, небезпек і пригод в екзотичних місцевостях, що їх пізніше «об'єднала» Росія. Завоювання Кавказу з його численним мусульманським населенням і відносною близькістю до центру імперії породили велику кількість творів і, разом із ними, стереотипів щодо підкореного населення та стосовно того, що означало бути росіянином: подорожувати до диких земель і сприяти їх прилученню до «освіченої» російської держави. Так, ніби компенсуючи запізнення, з яким російська імперська свідомість проявилася у літературі, культурне освоєння Кавказу супроводжувалось частими спалахами гордовитого роздратування тими, хто ставив під сумнів цивілізаційні переваги російської експансії. Моральну оцінку переможених було підсумовано в лермонтовському описі чеченців як «зла» та в зверхньому тоні Пушкіна, коли він писав про «переможену стихію». Моральний осуд тих, хто програв, є частим у літературах імперій на етапі їх формування, і російська література не була винятком.

КАВКАЗЬКИЙ НАРАТИВ

Російські літературні твори про чужу географію Кавказу доповнювали і посилювали одне одного і з часом породили

інші тексти, в яких певні таксономії Кавказу вже вважались очевидними. В. Г. Кірнан (V. G. Kiernan) зауважив, що всі імперії нового часу наслідували одна одну¹⁴; серед росіян Олександр Пушкін особливо старанно навчався орієнталістських методів підходу до Іншого. Подібно до французьких та британських імперських учасників експедицій, які описували подорожі до далеких частин світу, йому був властивий зверхній підхід цивілізованого європейського спостерігача, який відвідує дикі землі, що ніколи не долучалися до писемної культури і не мали національної свідомості. Він вибрав позицію представника вселюдської цивілізації, і його опис побаченого міг би створити уявлення про безмовну Азію, яка ніколи не досягала рівня самопізнання (хоча Кавказ відділяє Азію від Європи, Пушкін ніколи не зважав на географічні назви, для нього Кавказ був Азією, та й край). Ні він, ні Михайло Лермонтов не мали жодних сумнівів щодо справедливості своєї справи, навіть якщо іноді вони поділяли персонажів-росіян на достойних (Максим Максимович, Сухоруков, Бурцов) та негативних (Печорін). Вони не мали жодних сумнівів, що землі, на яких вони бували, були б багатшими як частина цивілізації, вдягненої в однострої російських козаків. Вони апелювали до авторитету французьких та англійських письменників, цитуючи їхні зауваження та засвоюючи літературну техніку.

У російській романтичній літературі Кавказ розглядається з погляду російського солдата чи офіцера, який терпить труднощі поїздки в небезпечну та невдячну землю. Строго воєнна ціль цих подорожей відрізняє їх від творів західних орієнталістів, які здебільшого їздили на Схід як учені чи під-

¹⁴V. G. Kiernan, *Marxism and Imperialism* (New York: St. Martin's, 1974), III.

приємці. З погляду цієї воєнної перспективи тубільці неодмінно примітивні, навіть коли, як у випадку з вірменами та грузинами, будь-який пересічний студент-історик міг би замислитися над величезним обсягом їх увічненої історичної пам'яті. Кавказькі жінки зображуються як покірні та чуттєві, тоді як у чоловіків поєднується лють із боягузством. У російських текстах неможливо знайти визнання політичних і економічних набутків Росії, отриманих внаслідок завоювань, натомість постійно присутнє відчуття російської цивілізаційної місії.

Російські описи Кавказу мали форму книжок про подорожі, поем, коротких оповідань, повістей та історій. Ці тексти переповнені намаганнями «втиснути» тубільців у межі категорій дискурсу, створеного вищою людиною ззовні. Коментарі про дику та екзотичну землю видавалися серйозними, особливо в прозових оповідях. Серед «диких» пейзажів, природно, живуть «дикі» люди: письменники ставили на передній план ті елементи чужої дійсності, що їх вони хотіли закріпити в пам'яті читачів, зовсім не знайомих із цим середовищем. Вони смакували історії про брак гігієни у тубільців і про їхній дитячий спосіб мислення. Точно так само, як Джайлз Флетчер зображував голих і божевільних на вигляд жебраків на московських вулицях XVI століття, як істот глибоко чужих і нижчих, так і Пушкін подає своїм читачам із жахливими деталями опис жебраків на відкритих базарах у Тифлісі (Тбілісі). Перший опис датований 1588 р., другий – 1835 р.; упродовж двох з половиною століть Росія трансформувалася з об'єкта протоорієнталістського опису в суб'єкта, що продукує орієнталістські описи.

Перед тим, як росіяни зібрали достатньо сил, щоб роз-

почати завоювання Кавказу, ця територія була заселена людьми переважно тюркського походження. У Середні віки на цій території виникали й руйнувалися царства, багато правителів обох статей залишилися у пам'яті народів і племен, підтримуючи усвідомлення їхньої давньої історії та прагнення до незалежної держави. Цій меті упродовж тривалого часу перешкождали релігійні та мовні відмінності, типові для гірських та ізольованих місцевостей. Суворі вершини Кавказу, які важко долати навіть улітку, не сприяють спілкуванню та добросусідству.

Російські дії на Кавказі розпочалися за Петра I, який скористався змішаним християнсько-мусульманським складом населення. Він та його наступники уклали союзи з іншими християнськими правителями в регіоні лише для того, щоб, зрадивши, віддавати їх на поталу мусульманам у будь-який зручний момент. Підбадьорений перемогою, здобутою у війні зі шведами та поляками, Петро I вирішив випробувати своє щастя на Півдні й заволодів Персією, яка тоді перебувала в занепаді. У 1722 р. він розгорнув південну кампанію, захопивши цього ж року місто Дербент і 1723 р. – Баку. Протягом кампанії один із християнських володарів регіону, Вахтанг VI, підтримав Петра I, але той не надав йому допомоги, коли в його царство вдерлися турки. Перемир'я, укладене з Туреччиною 1724 р., залишило Баку в руках росіян, тоді як царство Вахтанга VI було віддане Туреччині.

Подібно розвивалися події і за часів Катерини II, яка використала Іраклія II, правителя Грузії, як союзника у війні з Туреччиною 1768 – 1774 рр. і відступилася від нього, коли новий могутній перський володар Ага Могомед Шах напав на

Грузію, яка тоді перебувала під протекторатом Росії, вирізав жителів Тифлісу і повторно завоював країну для Персії. Грузини опинились у безвихідній ситуації. Їхніми південними сусідами були мусульмани, а північним сусідом – Росія, яка зраджувала їх у минулому. Залишатись самим для маленького народу означало надто сильно ризикувати. Наприкінці XVIII століття грузини вирішили укласти ще один союз із Росією. Цього разу вони прагнули домогтись від росіян гарантій того, що грузинська царська сім'я збереже трон. Але Павло I тимчасово покинув Кавказ і знову віддав Грузію на поталу Персії. Олександр I запропонував Грузії входу до Російської імперії замість стану протекторату, як цього хотіли грузини. Грузія погодилась на це як на менше зло й проголосила об'єднання в маніфесті, виданому 1801 р. Грузинський правитель зрікся трону, але права на нього заявив його суперник, що, в поєднанні з сильним національним самоусвідомленням, робило необхідними часті пацифікації (умиротворення) населення російськими військами. В 1802 р. «заспокоїти» грузинів послали генерала Тіціанова. Його було вбито 1806 р.¹⁵.

Анексія Грузії ознаменувала початок тридцятирічної війни, розпочатої великою імперією проти малих гірських князівств. Цю війну імперія була зобов'язана виграти. Військові дії Росії на Кавказі не були перервані вторгненням Наполеона – обставина, яка вказує на те, наскільки невелика шкода була завдана Наполеоном російській державі. У той час, як одна група російських генералів проводила оборонну війну вздовж усього шляху Наполеона до Москви й потім переслідувала його на шляху назад до Франції, ін-

¹⁵Seton-Watson.

ша група проводила наступ на півдні й підписала Гулістанський договір (1813). За цим договором до імперії переходила більша частина сучасного Азербайджану, вся територія до перського кордону¹⁶. Поступово, договір за договором, Росія приєднала протягом наступних тридцяти років весь кавказький регіон і значну частину Закавказзя.

Найбільш спустошливим для гірських мешканців був похід генерала Олексія Єрмолова¹⁷. Він розпочався 1816 р., продовжувався до 1827 р. і призвів до геноциду – різанини кількох етнічних груп. Єрмолов відомий винищенням продуктів харчування, зерна, корму для тварин, а також лісів¹⁸. Він поневолив аварів та чеченців і забезпечив для Росії територію вздовж усієї ріки Терек. Похід п'ятдесятитисячної армії Єрмолова зберігся в пам'яті росіян (не обтяженій рефлексивними знаннями та спробами переоцінки ситуації) як такий, що навіює страх, але водночас і як велике досягнення. На відміну від завоювання Сибіру чи винищення близько двадцяти тисяч цивільного населення варшавського передмістя Праги в 1794 р. (одне з діянь генерала Олександра Суворова), кавказькі походи широко популяризувались у літературі.

У листі, пронизаному не властивою йому догідливістю, Олександр Пушкін висловив готовність стати секретарем, редактором і видавцем генерала Єрмолова. Він розповів генералу, що в той час, як кампанія Наполеона в Росії привер-

¹⁶Allen F. Chew. «The Caucasus and Transcaucasia, 1763 – 1914», *Atlas of Russian History*, 72-3

¹⁷Там само, 183.

¹⁸Алексей Петрович, «Казачи и северный Кавказ», *Независимая газета*, 4 июня 1994 г. Захист кампанії генерала Єрмолова з'явився у пресі під час наступу в Чечні у жовтні 1999 р., і виправдання непропорційно значного використання сили подавалося в такий спосіб: «Принцип «око за око» має тверду моральну базу... Неможливо довести протилежне». Александр Пронин, «Трагедия генерала Ермолова», *Независимое военное обозрение*, № 40 (15–21 октября 1999 г.), 5.

нула значну увагу письменників, навіть незважаючи на те, що вона закінчилася поразкою, явно успішна кампанія генерала Єрмолова на Кавказі не була достатньо визнана. Далі Пушкін просить генерала дозволити йому видати його мемуари про перемогу на Кавказі: «Ваша слава належить усій Росії, і ви не маєте права приховати це»¹⁹. Комплімент пізніше був повернутий назад Пушкіну наступником Єрмолова на Кавказі, фельдмаршалом І. Ф. Паскевичем. Дозволивши поету дістати задоволення від короткої участі у війні проти гірських народів, Паскевич задля добра батьківщини заборонив Пушкіну залишатись на дійсній службі. «Пане Пушкін, – сказав він, – ваше життя дороге для Росії й вам тут нема місця; тому раджу вам негайно покинути армію»²⁰. Пушкін залишив армію, але він був уже достатньо збагачений враженнями, щоб висловити своє авторитетне бачення подій на Кавказі, яке закріпилося у російському (а потім і в західному – оскільки західні коментарі російської романтичної літератури йшли слідом за підказками, наданими російськими письменниками і критиками) літературному образі Кавказу.

Від своєї ранньої поеми «Кавказький бранець» до зрілої «Подорожі до Арзрума під час походу 1829 р.» Пушкін творив образ мовчазного та інтелектуально недорозвинутого Кавказу, нерозсудливо хороброго в його позбавленій сенсу боротьбі і дозрілого до правління Росії²¹. Пушкін і Лермонтов створили для російської текстуальної пам'яті образ Росії як суворого, але справедливого власника регіону. Насамперед Пушкіна можна вважати автором першого повністю успі-

¹⁹Пушкин, *Полное собрание сочинений*, т. 10, 430.

²⁰Henri Troyat, *Pushkin*, переклад: Nancy Amphous (New York: Minerva Press, 1975), 367.

²¹*Journey to Arzrum*, переклад: Birgitta Ingemanson. (Ann Arbor, MI: Ardis, 1974).

шного художнього формулювання російської імперської самосвідомості. Він висловив почуття тих, хто зазнавав піднесення від російських воєнних подвигів. Завдяки поезії і прозі Пушкіна швидко стало зрозумілим, що російський імперіалізм не потребував грубого та брутального обличчя, що росіяни – це не монголи і що вони могли перетворити на красу те, що знищили їхні рушниці та шаблі. Вишуканість, із якою Пушкін створював консолідуючий образ російського імперіалізму, добре послужила нації. Він створив в уяві образ, який до цього ніколи не існував у російській літературі: горда Росія призначена керувати «бідними фінами» та іншими підкореними нею народами; у Росії повно скромних патріотів, які чесно виконали свій обов'язок на далекому Кавказі і викликають захоплення; Росія, аристократія якої не поступається вишуканістю та освіченістю найбільш рафінованим колам Заходу.

«Подорож до Арзрума» Пушкіна зображує воєнний похід фельдмаршала Паскевича як різновид радісного та нескінченного полювання, де дичини завжди вдосталь і де «ворог» («l'ennemi» у франкомовній бесіді між Пушкіним і Паскевичем) завжди переслідується з легкою душею. Природність цього переслідування, подібна прокиданню, ранковій ванні та сніданню, особливо впадає в очі у коментарях до книжок про подорожі. Інший є звичним, частиною нашого життя, але він чи вона мусить бути переслідуваним, скаліченим, взятим у полон, убитим. Очевидна подібність до полювання і атмосфера розваг чоловіків в оцінці Пушкіна – тобто повна відсутність тверджень про людські якості «ворога» і навіть сумнівне виправдання щодо застосування

«полювання» як тла для коментарів зверхнього спостерігача – задає тон для пізніших писань про завойовницькі війни²².

Єдиний доступний англійський переклад зміщує значення подорожі Пушкіна із воєнного походу до екзотичної подорожі; це робиться шляхом послаблення войовничого тону тексту і неповним, хибним перекладом назви твору. Російською мовою до заголовка «Подорож до Арзрума» додані слова «під час походу 1829 р.», що чітко визначає місце цього твору в межах традицій воєнних мемуарів епохи. На відміну від П'єра Безухова у «Війні та мирі», який губиться в думках, дезорієнтований щодо бою на полі Бородіно, Пушкін був не спостерігачем, а учасником війни, і свій відпочинок в Арзрумі він явно сприймав із задоволенням. Автопортрет, виконаний вугіллям, який він намалював у цей час, зображає його верхом із списом [!] напоготові²³. Але переклад дотримується традиційного *прочитання* російської літератури, яке відсуває у тінь воєнний аспект російських текстів.

Реальність тотальної війни проявляється через образи, з прихильністю виписані Пушкіним. За часів Пушкіна на Кавказі практично не було цивільної російської громади. У таких містах як П'ятигорськ, Кисловодськ і Тифліс проживали, звичайно, російські колоніальні адміністратори зі своїми дружинами та сім'ями, які утворювали місцеве «товариство», але в зібраннях брала участь переважно найбільша та найпомітніша група росіян у цьому місці: молодші лейтенанти, лейтенанти, капітани та полковники, а час від часу й генерали, які потрапляли в центр уваги. Ці громад-

²²Таким самим легковажним тоном характеризується ранне оповідання Льва Толстого «Козаки», в якому описується пізніший етап завоювання Кавказу.

²³Пушкін, *Полное собрание сочинений*, т. 6, 685.

ські зібрання були частиною російського воєнного життя – факт, на який читачі російської літератури дружно не звертали уваги, як і читачі англійської літератури ігнорували значення плантації сера Томаса Бертрама у Вест-Індії чи багатства панів Мікоубера та Пеготті в Австралії. У той час як російські вечірки та розмови є, таким чином, на передньому плані, непроникна тиша оточує життя місцевих мешканців. Мабуть, дуже мало читачів, зачарованих пушкінським описом подорожі до Тифлісу, зауважили, що масова присутність жебраків на вулицях цього міста могла бути пов'язана із постійним станом війни, що тривала на Кавказі з того часу, як Російська імперія вирішила, що в її інтересах завоювати цю територію.

«Подорож...» Пушкіна сповнена імперською дидактикою, яка переконує, що Росія є доброзичливою силою, яка забезпечує порядок та ідентичність у первісному хаосі. У певний момент загін солдатів іде до лісу «прочистити його»²⁴. Метафора очищення неодноразово застосовується в орієнталістичній літературі стосовно колоній; можна згадати поему Редьярда Кіплінга «Пісня білої людини» (1899), де ця людина «йде чистити землю». (Якби Пушкін був сучасником Кіплінга, він, безперечно, міг би повторити за ним: «О, добре для світу, коли Білі Люди йдуть / Прямим своїм шляхом пліч-о-пліч»²⁵). Приблизно п'ятсот «турецьких» в'язнів чекають поблизу, не виявляючи ознак страху, навіть якщо в них на очах козаки добивають когось із поранених: однак висловлюється думка, що тут не стільки сміливості, як мовчазної байдужості. Тіла черкесів лежать усюди. Бравий російський

²⁴Там само, т. 4, с. 684.

²⁵Rudyard Kipling, *Verse* (Garden City, NJ: Doubleday, 1940), 280.

полковник «по-дружньому» курить «їхню» люльку. Погана натура «турків» підкреслюється згадкою про «гермафродита» поміж ними: нам кажуть, що такі ж монстри часто трапляються серед кочівників. Перед від'їздом до Росії поет відвідує східний базар і натикається на «жахливого жебрака. Він був такий блідий, як смерть; з його червоних гнійних очей текли сльози». Поет «відштовхує жебрака геть із почуттям відрази, яку неможливо описати» і повертається додому. Це нагадує яскраві Флоберові описи відразливих санітарних умов, свідком яких він був на Близькому Сході²⁶.

Ця неприваблива картина контрастує зі здоровими й веселими козаками, які, просуваючись уперед після бою, бачать села, в яких зовсім немає турків, котрі, скажемо так, зникли. Ті турки, які з'являються в оповіді, є або покірними слугами росіян, або переможеними, що похмуро чекають на неминуче. Декілька недоумкуватих парубків стріляють по росіянах, не завдаючи їм, втім, значних втрат, їхня негідна й боягузлива поведінка на вулицях контрастує із «розважливістю і щирістю» (Сухоруков) чи «сміливістю» (Бурцов) поведінки переможців²⁷. Пушкін цитує турецьку поему, яка порівнює побожний (і тому, ймовірно, непереможний) Арзрум із Стамбулом, який приречений на падіння тому, що не дотримується застережень Корану. Автор цієї поеми, виявляється, помилився: Арзрум упав перед росіянами. Майбутній наступ на Арзрум оголошується головнокомандувачем російської армії, генералом Паскевичем, під час обіду для своїх старших офіцерів. Мусульманська фортеця взята

²⁶*Flaubert in Egypt: A Sensibility on Tour*, переклад і редагування: Francis Steegmuller (Boston: Little, Brown, 1973), 65.

²⁷Там само, 695.

майже випадково, без серйозного планування і з малими військовими втратами. Ярлик непереможності, випадково знайдений Пушкіним у цитаті з ворожої поеми, повертається до колоніальної потуги у всій величі її слави.

Після завоювання Арзрум став мовчазним; у цьому місті зі ста тисяч мешканців ніхто не скаржить на десять тисяч козаків, які в ньому зараз панують. Палац паші пограбований повністю: дивани подерті, не стало килимів. Пушкін припускає, що цю шкоду зробили, втікаючи, самі турки. Жінки з гарему хвалять поведження росіян, діставши наказ зустрітися з ними особисто. Цей пасторальний образ псується новинами, що в Арзрумі з'явилася чума.

На своєму зворотному шляху до власне Росії Пушкін зустрів друзів, які використовували місцеві гарячі джерела для лікування ран, отриманих під час кампанії; вони мають із собою деякі російські журнали з недолугими статтями про поезію Пушкіна. Останньою подією, описаною в «Подорожі», є вибух сміху з цих убогих зразків літературної критики. У цьому закінченні опису подорожі Пушкіна є основні елементи колоніальної зверхності: висока грамотність, огида при погляді на примітивних людей, чий звички є гіршими, здатність використовувати ресурси завойованих територій для добрих цілей (лікування хвороб, будівництво нових осель і парків), спроможність творити тексти, що збережуть пам'ять про Арзрумську кампанію для нащадків тих, хто завоював його, та, зрештою, здатність до відчуття радості життя, як і личить молодим російським офіцерам у відпустці.

Переважання точки зору імперського спостерігача – це загальна стратегія текстуального імперіалізму: перо пере-

можця описує звичаї та манери мовчазних підкорених тубільців. Навіть коли представник народу-завойовника стає бранцем «примітивів», ситуація не змінюється. У «Кавказькому бранці» безіменний росіянин, названий тут «європейцем», став полоненим, що його захопили черкеси. Він «спостерігає за їх віруваннями та звичаями» дуже ретельно, як це міг би робити орієталіст, зайнятий справою поповнення багажу знань Заходу²⁸. Йому подобаються їхня простота, гостинність і спритні рухи, навіть їхня схильність до сварок і психологічна сила. Його увагу привабить їхній яскравий одяг. Черкеси «народжені для війни» і під час схожих на війну розваг вони часто відтинають голови бранцям, на превелику радість черкеських немовлят [!]. Росіянин дивиться на ці заняття з гідністю вищої людини – позиція, що викликає сповнене страху захоплення його тюремників.

Характерною особливістю російської колоніальної літератури є підкреслення справжніх чи приписуваних жорстокостей, колись виявлених щодо росіян. Опис колишніх кривд вельми поширений у літературних та інших текстах, які дають змогу виправдати подібну поведінку росіян. «Кавказький бранець» Пушкіна нагадує читачеві, що непокірні народи Кавказу становили серйозну небезпеку для імперії і що багато росіян гинуло від їхніх нападів на територію імперії. У вересні 1998 р., через три роки після закінчення війни, яка зрівняла із землею малу республіку Чечню та знищила десятки тисяч чеченців, російська президентська комісія щодо військовополонених опублікувала в пресі повідомлення, що 794 росіян, які брали участь у цій війні, були все ще у становищі зниклих безвісти; вона вимагала звіту

²⁸Пушкін, *Полное собрание сочинений*, т. 4, 114.

від спустошеної республіки. Невдовзі після цього російське Міністерство закордонних справ заявило, що Росія ніколи не дозволить Чечні від'єднатися від Російської Федерації²⁹.

Пушкінські вузько сфокусовані та повні осуду твори докорінно відрізняються від поліфонічних описів чорної Африки у Джозефа Конрада і послідовної критики колоніальних завоювань у творах Джейн Остін³⁰. На відміну від британців, Пушкін не має жодних сумнівів. Він говорить від імені імперії, яка перебуває у процесі становлення, покладаючись на козацькі шаблі, а не на текстуальну перевагу; імперії, яка все ще боїться бути частиною дискурсу Іншого. За часів Пушкіна ще не було напевно відомо, що Росія успішно подолає західний оцінювальний погляд. Впливові голоси, як-от Жюль Мішле (Jules Michelet), були все ще готові трактувати Росію у спосіб, що не дуже відрізнявся від застосованого Пушкіним щодо Кавказу. Така небезпека була реальною: через багато років після смерті Пушкіна Іван Тургенев не міг уникнути зверхнього тону братів Гонкурів, які згадали про нього у своєму «Щоденнику» як про екзотичного і старомодного слов'янина. Акцентування нижчого становища Кавказу в «Подорожі до Арзрума», різкі декларування переваги російських козаків і приниження «турків» як таких, що відступають без боротьби за найменшого виклику, було способом Пушкіна реагувати на зверхність, із якою в ті часи ставилися до росіян окремі європейські інтелектуали.

Декількома поколіннями пізніше «Хаджі-Мурат» (1904) Льва Толстого, написаний за ситуації, коли Російська держава почувалася значно безпечнішою, руйнував імперську

²⁹ Agence France-Presse (Moscow), 21 September and 2 October 1998.

³⁰ Пушкін, *Путешествие в Арзрум*, Полное собрание сочинений, т. 6, 683.

романтичну пропаганду. Толстой вперше критично оцінив політику, яка була підґрунтям успіхів Єрмолова та Паскевича. Хоча «Хаджі-Мурат» написаний тоді, коли Кавказ був уже міцно прив'язаний до імперії, твір Толстого опублікували лише посмертно. Толстой був надто антиколоніальним письменником, щоб не становити небезпеки для російських правлячих кіл. Його ставлення до царя Миколи I, за правління якого завоювання Кавказу було завершено, настільки викривальне, що його не можна порівняти із жодним іншим твором російської літератури, написаним до чи після нього. Повість «Хаджі-Мурат» містить жахливі сцени завойовницької війни. Оповідач так описує знищення чеченського села:

«Садо знайшов свою саклю в руїнах – покрівля провалена, двері та стовпи для підтримання надбудови спалені, внутрішня частина брудна.... Дві скирти сіна згоріли, абрикосові та вишневі дерева, які він посадив та вирощував, поламані й обгорілі, й на додачу всі вулики та бджоли спалені... Фонтан забруднений, очевидно, навмисно, так що воду не можна використовувати. Мечеть також осквернена»³¹.

Перекладач Толстого, Ейлмер Мод (Aylmer Maude), описав дії Єрмолова такими словами: «Кампанія «умиротворення» Чечні і Дагестану... полягала у руйнуванні сіл, викраденні худоби та майна, цілковитому вирубуванні лісів і переселенні людей»³². Такі оцінки дуже контрастують із безтурботним тоном «Подорожі до Арзрума» і навіть із сумнішими розповідями Михайла Лермонтова. Пушкін, звичайно, знав

³¹«Hadji Murad», *Great Short Works of Leo Tolstoy*, translated by Louise and Aylmer Maude (New York: Harper & Row, 1967), 629.

³²Leo Tolstoy, *The Kreutzer Sonata and Other Stories*, translated by Louise and Aylmer Maude (Oxford and New York: Oxford Univ. Press, 1997), 472ю

справжній стан справ упродовж своєї арзрумської подорожі. «Черкеси нас ненавидять», – визнавав він, «Ми примусили їх залишити їхні широкі пасовища; їхні аули в руїнах, цілі племена винищені»³³. Однак, на відміну від Толстого, він не співчував черкесам, а радше застерігав росіян від черкеської небезпеки. Подібно до дуже багатьох колоніалістів, Пушкін ставився до Іншого, як до чужого роду, чиї потреби і права суттєво відрізнялись від тих, що належать племені-завойовнику.

Найголовнішим із методів підкорення і «обтесування» є створення дихотомії між грубою та незагнужданою дикістю Кавказу перед його завоюванням і поліпшеним соціальним і матеріальним становищем після нього. Пушкін намалював рожеву картину вигід, якими російська цивілізація наділила Кавказ за якихось кілька років. Порівнюючи гарячі джерела біля Георгіївська з тим, що він бачив кількома роками раніше, Пушкін відзначив вражаючі зміни на краще:

«За моїх часів купальнями були будь-як побудовані халупи... Тепер споруджені розкішні купальні й будівлі. Бульвар, засаджений у лінію молодими липами, простягається вздовж схилу гори Машук. Всюди акуратно доглянуті стежки, зелені лавки, прямокутні клумби, малі місточки, павільйони. Джерела очищені й викладені камінням; до стін купалень прикріплені аркуші з інструкціями від поліції; все впорядковане, охайне, прикрашене»³⁴.

«Турки» не здатні забезпечити людські вигоди; це росіяни їх облаштували. «Азійська бідність», відповідно, стала уста-

³³ «Черкесы нас ненавидят. Мы вытеснили их из привольных пастбищ; аулы их разорены, целые племена уничтожены». Англійський переклад, *Journey to Arzrum*, 23; оригінал: Пушкин, *Полное собрание сочинений*, т. 6, 647.

³⁴ Пушкин, *Полное собрание сочинений*, т. 6, 644.

леним виразом, зазначає Пушкін³⁵. У Михайла Лермонтова, молодшого від Пушкіна на 15 років, який був знавцем Кавказу, російські характери у «Герої нашого часу» (1840), називають «азіатів» «бестіями», «надзвичайно дурними», «жалюгідними», «шахраями» і створіннями, які не здатні піклуватися про себе³⁶. Вони також віроломні та скупі: брат Бели зраджує її заради коня (якого Печорін викрав у Казбича – вчинок, зображений як такий, що непокоїть, але водночас свідчить про мужність і відвагу Печоріна). Бідність місцевого населення описана в такий спосіб, що навіює думку про неспроможність тубільців коли-небудь підняти свій життєвий рівень вище від рівня виживання: вони полюють, трохи займаються землеробством, сваряться між собою і викрадають коней. Характерно, що Максим Максимович, який сам не є великим інтелектуалом, особливо різко висловлюється про розумову обмеженість «тубільців».

Місцеве населення у Пушкіна та Лермонтова розсіяне навколо подібно до надокучливих мавп серед ландшафту, що навіює жах. Вони там перебувають для того, щоб дати російським солдатам заняття і зміцнити читацьку солідарність із «Русью». На відміну від пушкінських, у коментарях Лермонтова є певна іронія, і цим вони дещо подібні до стилю Джозефа Конрада. Лермонтов народився в імперії, яка вже могла дозволити собі трохи великодушності. Однак ціла низка зневажливих характеристик, які дають місцевим жителям герої його творів, навіює російським читачам думку, що ці примітивні істоти потребують панування над со-

³⁵Там само, 693.

³⁶М. Ю. Лермонтов, *Герой нашего времени*, під редакцією Б. М. Ейхенбаума (Москва: Акад. наук, 1962), 8, 10.

бою і просять про нього. Все це зв'язують до купи культура і війна, моралізування і поради: «Там, де похмурий паша мовчки куриє серед своїх дружин та безчесних підлітків, там його переможець отримував повідомлення про перемоги своїх генералів, роздавав пашалики, розмовляв про нові романи»³⁷.

Подібно до творів західних колоніалістів, «Подорож до Арзрума» виявляє нездатність збудити думку, що місцеве населення не обов'язково було злочинним, відмовляючись підкоритися завойовникам. Пушкін зауважує, що кілька разів він вимагав ночівлі й коней у місцевих мешканців, абсолютно не сумніваючись, що вони повинні його обслуговувати саме тому, що російська армія перебуває там, щоб їх підтримати. Він поширив ці вимоги на чиновників і цивільних осіб у містах і селищах, які відвідував, і їх завжди задовольняли. Що місцеве населення могло думати про нього – залишається не сказаним і, найімовірніше, не замислювались над цим і читачі. У класичному імперському описі завойованих земель Пушкін так характеризував Грузію та її народ: «Грузія увійшла під скіпетр імператора Олександра у 1792 р. Грузини – войовничий народ. Вони довели свою сміливість під нашими стягами. Їхні розумові здібності очікують більшої освіченості. Загалом вони веселі та товариські»³⁸.

Недавно підкорене місто Арзрум не забезпечує достатнього комфорту, щоб задовольнити потреби Пушкіна. Те, що він бажав отримати, не було легко доступним у крамницях. Це стало приводом для хвастоців: «Не знаю безглузді-

³⁷*Journey to Arzrum*, 83.

³⁸Там само, 40.

шого виразу, ніж слова: азійська розкіш... Нині можна сказати: азійська бідність, азійське свинство та ін., але розкіш – це, звичайно, приналежність Європи. В Арзрумі ні за які гроші не можна купити того, що ви знайдете в крамниці з дрібним товаром у першому-ліпшому повітовому містечку Псковської губернії»³⁹.

Псков був свідомо обраний як приклад; він достатньо близький до імперського Балтійського узбережжя, яке належало до найзаможніших російських ближніх колоній. Приклад Пушкіна приховує стан справ у центрі Росії (так виразно описаний Гоголем приблизно в цей самий час), принагідно подаючи образ Росії як ще однієї рафінованої європейської країни. Такі тексти закарбували в російській пам'яті образ Кавказу як землі, що потребує опіки, а також настроїли росіян так, щоб вони не могли почувати симпатії до цих народів і розуміти їх. Читачі російської літератури були байдужі до проблем, пов'язаних із витратами сил малих народів на захист від російських нападів, сил, які натомість могли б бути використані для розбудови суспільства. Тексти, подібні до «Подорожі...» Пушкіна, зробили свій внесок у формування такої ж байдужості і ворожої зверхності, з якими росіяни в пострадянський період ставилися до смаглявого населення південних регіонів колишнього СРСР, котрі прибували до Москви. Опитування громадської думки, проведені у 1990-х рр., виявили таку ворожість і показали поширеність судження про те, що «чеченська мафія»

³⁹Там само, 80.

позбавляє росіян їхньої заслуженої вотчини безпеки⁴⁰. Підстави для такого сприймання були закладені зображенням «тубільців» у російській романтичній літературі.

До написання «Подорожі до Арзрума» Пушкіна спонукав французький звіт про іншу колоніальну подорож. Російського письменника підштовхнуло твердження у французькій книзі про подорожі, що він, Пушкін, сатирично зобразив у своїх творах Арзрумський похід. Ніщо не могло бути таким далеким від істини, стверджував поет, і справді, його праця сповнена намаганнями надати позитивного значення російському воєнному насильству. Схоже, що Пушкін не сумнівався щодо моральної законності позбавлення землі тих, хто був слабшим, чи то були кавказці, чи мешканці Центральної Європи, коли територія переходила до росіян чи їхніх союзників (він був проти турецького імперіалізму, писав пристрасні поеми на захист сербів, які були жертвами жадання територій з боку Оттоманської імперії). З усіх знаменитих російських поетів Пушкін був, мабуть, найбільшим шовіністом.

У своїх ранніх повістях Лев Толстой доповнив пушкінську візію сміливих козаків, що воюють за імперію, але згодом його дуже покарало власне життя, і його пізніші твори відображають нове розуміння російського експансіонізму. Оповідач у «Хаджі-Мураті» так описує становище в чеченському селі після російського набігу:

«Про ненависть до росіян ніхто не говорив. Почуття, що

⁴⁰У рамках опитування, проведеного Інститутом психології Російської академії наук у московських школах дітей просили намалювати, як вони бачать своє майбутнє. Один хлопчик намалював себе серед закривавлених частин тіла із таким заголовком: «Якби навколо було менше грузинів і негрів, то Москва була б чистішою». За словами організаторів опитування, ця відповідь не була нетиповою. Vitali Vitaliev, «Projections: Remembering Galina Starovoitova», *Transitions* 6, no. 1 (January 1999), 22.

ними палали всі чеченці, від наймолодшого до найстаршого, було сильніше від ненависті. Це не була ненависть, оскільки вони не визнавали цих російських псів за людей, однак це була така антипатія, відраза та розгубленість у відповідь на безглузду жорстокість цих істот, що бажання знищити їх – подібне до бажання знищення щурів, отруйних павуків і вовків – було таким самим природним інстинктом, як інстинкт самозбереження»⁴¹.

Однак не Толстой, а німецький аристократ барон Август фон Гакстгаузен (August von Haxthausen), подорожуючи Росією коштом царя Миколи I, склав ніби чернетку для сприйняття іноземцями російської реальності:

«Стверджуючи, що російська політика стосовно Азії була радше мирною, ніж агресивною, ми хотіли б аргументувати це детально. Почнемо з території, де Росія безперервно вела війну, а саме з кавказьких околиць. Кавказький гірський хребет вздовж усієї своєї лінії облямовує російські рівнини. Войовничі та зажерливі гірці завжди нападали на незахищені рівнини, грабували та спустошували сільську місцевість, а потім відходили назад безкарними до своїх безпечних гірських фортець. Було майже неможливо розпочати фронтальний наступ проти них, оскільки вони мали за собою всю Азію. Тоді Росія заволоділа Грузією. Це було важкою ношею і втягувало Росію у криваві війни із Персією і Туреччиною, і ці війни привели до російського завоювання всього регіону півдня Кавказу між Чорним і Каспійським морями»⁴².

Далі Гакстгаузен додає, як оборонець царя: «Це завоювання сталося перед вступом на престол теперішнього імперато-

⁴¹ *Great Short Works of Leo Tolstoy*, translated by Louise and Aylmer Maude (New York: Harper & Row, 1967), 629.

⁴² August von Haxthausen, *Studies on the Interior of Russia*, edited by S. Frederick Starr (Chicago: Univ. Chicago Press, 1972), 320.

ра. Він мусив приймати спадщину». Гакстгаузен послідовно підтримує ідею «цивілізаційної місії» Росії і апелює до розвинутого читацького почуття міжнародного закону та порядку.

Чи ж можлива якась корекція після такого авторитету, підсиленого іншими авторитетними текстами й журналістськими висловлюваннями? Якщо вірити Анджелі Стент, Деніелу Єрґіну і Сейн Ґустафсон (Angela Stent, Daniel Yergin, Thane Gustafson), авторам «Росії 2010» (1995), то ймовірно, що ні. У розділі під назвою «Повернення великої сили» автори визнають імперську невдачу лише стосовно Афганістану; вони передбачають, що «Північний Кавказ буде кривавою раною впродовж найближчих років, поки центральний уряд у Москві залишатиметься слабким, але в подальшому майбутньому цей край, імовірно, залишиться за росіянами»⁴³.

Протягом цих завойовницьких війн територіальний економічний потенціал проявлявся загадковими вогнями, що спалахували вночі навколо міста Баку. Вони були спричинені газом із нафтових і газоносних полів навколо міста, і цей газ витікав і потім загорявся. Раннє усвідомлення можливості використання цих ресурсів сприяло експансії в напрямку цього гірського краю, мешканці якого, розділені між собою на релігійному та етнічному ґрунті, не становили серйозної небезпеки для імперії. Рішення щодо експансії було вельми передбачливим. На початку ХХ століття вся видобута російська нафта надходила з двох кавказьких колоній – Азербайджану і Чечні. В 1913 р. Російська ім-

⁴³Angela Stent, Daniel Yergin and Thane Gustafson, *Russia 2010 and What It Means for the World* (New York: Vintage, 1995), 250.

перія виробила 561 млн. пудів (10 млн. тонн) нафти, 4/5 якої надійшло з родовищ поблизу Баку і 1/5 з родовищ біля чеченського міста Грозний⁴⁴.

На Кавказ, «умиротворений» Єрмоловим, за царським наказом у 1837 р. був відісланий юний російський поет Лермонтов. Помилуваний 1838 р., він був заарештований знову за дуель із сином іноземного дипломата й відправлений знову на Кавказ. Імперська адміністративно-господарська система забезпечувала корисні заняття для своїх синів, які порушували царську волю. Завданням Лермонтова було допомогти у ще одному «умиротворенні».

«Герой нашого часу» (1840) був наслідком двох примусових подорожей Лермонтова до цього регіону. Завдяки цим обставинам і своїй романтичній антипатії до царської тиранії Лермонтов якоюсь мірою вийшов за межі пушкінського тлумачення поведінки росіян, хоч і залишався байдужим до проблеми завоювань. Центральними героями його повісті стали меланхолійний російський офіцер на прізвище Печорін, нещаслива жертва власних садомазохістських звичок, і його старший друг офіцер Максим Максимович, який присвятив своє життя імперії. Місцеві мешканці становлять тло, яке відзначається жадібністю і віроломством (Азамат), дурістю (старий черкеський князь) і неохайністю (Казбич). Їхні жінки, на думку Печоріна, далеко не красуні; єдиним винятком була Бела. Княжна за походженням, однак її ніколи так не називав добрий Максим Максимович. В ув'язненні її гідність і неприступність зникли дуже швидко. Оповідач зображає її як неосвічену черкеську дівчину, котра мало що не прагне бути полоненою, зґвалтова-

⁴⁴Seton-Watson, 658.

ною, утримуваною для розваги її зверхнім власником Печоріним, а потім відкиненою ним. Проте риторика оповідача не заслоняє низки сумних подій, і читачі здатні дійти власних висновків щодо чеснот «героя нашого часу». Хоча багато російських читачів висловлювали скепсис, їхнє несхвалення Печоріна пояснювалося відсутністю у нього мети в житті, а не більш конкретним злочином – викраденням неповнолітньої неросійської дівчини і зруйнуванням її сім'ї. Як висловився Лермонтов, його метою було написати «історію людської душі». Його цікавила не моральність викрадення і підкорення, а місце, яке посідали в російських подіях Печорін і подібні до нього.

Черкеська спільнота в оповіданні розпорошена внаслідок поразки, але авторитетний голос стороннього спостерігача наводить на думку, що місцеве населення потерпає від нещасливої долі, частково через те, що воно нездатне формувати важливі суспільні зв'язки, які давали б їм змогу краще захищатися. Вони не можуть порозумітися одне з одним. Казбич вбиває старого князя через помилкове переконання, що він продав Печоріну свою доньку Белу. Змушеному провадити життя вигнанця Казбичу не вдається одружитися, утворити сім'ю та здобути престижне місце в черкеській громаді – місце, на яке давали б право його здібності, якби росіяни не задумали знищити його народ. Бела помирає через непорозуміння і мстиві дії Казбича.

Думки місцевого населення безпосередньо не висловлені, але завжди пояснюються із російської точки зору. Позиція Лермонтова щодо цього така сама, як у Пушкіна. Повернімось на мить до «Подорожі до Арзрума». Тут є епізод, у якому перед російськими генералами стоять чотири захо-

плени паші (мусульманські князі), один із яких вважає себе поетом. Як зауважив російський спостерігач, поетичний паша балакучий і позбавлений почуття власної гідності – тобто характеризується такими рисами, котрі ставлять його на кілька щаблів нижче від «справжнього романтичного поета», такого, як сам Пушкін. Поет, як ми дізнаємося, старий чоловік (і його життя, хоча про це не говориться, висить на ниточці й залежить від примх присутніх офіцерів), виголошує трагікомічну промову: «Благословенна година, коли ми зустрічаємо поета. Поет – брат дервіша. Він не має ні батьківщини, ні благ земних; і тоді як ми, бідні, дбаємо про славу, про владу, про скарби, він стоїть нарівні з володарями землі і йому поклоняються»⁴⁵. Добірне товариство розважалось. Азіатам дозволено бути поетичними (звичайно, вони – не «справжні поети», а просто паяци), оскільки це утримує їх від злочину, яким є активна боротьба проти Росії. Але, звичайно, їм не можна дозволити надмірних веселощів. Задовольнивши потребу товариства у розвагах, вони мусять щезнути. Дервіш, який з'явився після промови паші, був брутально виштовханий, і про долю паші ми більше не чуємо.

Разюча відмінність між серйозним ставленням, з яким зображуються росіяни, і вражаючою зверхністю, якою характеризуються описи місцевого населення, робить художні твори Лермонтова і Пушкіна зразками колоніальної мудрості. Росіяни тямущі й дуже людяні, тоді як вороги-черкеси нагадують чаклунського змія на уславленому порт-

⁴⁵ *Journey to Arzrum*, 76. Пушкін, *Полное собрание сочинений*, т. 6, 691. «Благословен час, когда мы встречаем поэта. Поэт брат дервиша. Он не имеет ни отечества, ни благ земных; и между тем как мы, бедные, заботимся о славе, о власти, о сокровищах, он стоит наравне с властелинами земли и ему поклоняются».

реті Жана Леона Жерома, зображеного на обкладинці першого видання «Орієнталізму» Едварда Саїда. Такий підхід принижує переможених. Хитромудра балаканина старого паші сприймається як прояв дикості, а не як продуманий намір збити з пантелику поневолювачів, а поведінка Бели після викрадення відповідає стереотипові жінки з племені дикунів, яку можна вмовляти за допомогою кольорових кораликів і солодких слів.

У своєму нарисі «Інше питання» Гомі Бгабга порівнює прив'язаність колонізаторів до стереотипів щодо тубільців із концепцією Фройда про роль, яку відіграє фетиш для фетишиста⁴⁶. Колонізатор визначає себе «як протилежність» «дикунів» і тому він у певний спосіб «залежить» від них. Він визначає себе таким, яким він насправді не є. Таким чином, його ідентичність виявляється більш вразливою, ніж можна було припустити. Повторювані зіставлення тубільців і росіян у «кавказьких» творах Пушкіна й Лермонтова навіюють думку про наявність невпевненості й тривоги в колоніалістському дискурсі. Російські письменники, зовсім не переконані у надійності своєї позиції щодо підкорених, виказують гостру необхідність у постійному підтверженні своєї російської ідентичності і, таким чином, своєї влади над Іншим. Однак ця ідентичність стає слабкою, якщо й коли Інше відсутнє, і це руйнує вдавану самовпевненість завойовника. Вітольд Гомбрович (Witold Gombrowicz) описує подібний взаємозв'язок у своїй повісті «Фердидурке» («Ferdydurke», 1937), де він згадує господарів, які скрупульозно дотримуються манер за столом, бо там присутні слуги, – обідаючи, по суті, *разом* зі слугами, задля того, щоб

⁴⁶Bhabha, *Location of Culture*, 69. Також Moore-Gilbert, 117-118.

показати їм, що вони, вельможні землевласники, кращі й культурніші, ніж селяни⁴⁷. Однак, зауважує Гомбрович, сам факт, що вони залежні від слуг у творенні своєї ідентичності, підриває ту ідентичність, якої вони шукали. Це робило зв'язок між хазяйською зверхністю і нижчістю слуг нестійким, корисливим, і його було дуже легко зруйнувати. Виявляється, що такий нестійкий взаємозв'язок відіграє дуже важливу роль і в колоніальних відносинах, незалежно від того, чи місцем дії є британська Індія, чи російський Кавказ.

Символом тривіалізації Кавказу в російській літературі є поверховість зв'язків з ним літературних героїв-росіян. Кавказ не породжує сильних почуттів прив'язаності і відданості, якщо йдеться про росіян. Він слугує лише тлом, подібним до традиційних пейзажів, де художники Ренесансу вміщали свої жіночі моделі. Кавказ є чимось, чим можна недовгий час покористуватися, як зарубіжними курортами. Для психологічного зображення двох російських героїв у повісті Лермонтова можна було б використати як тло Санкт-Петербург чи Москву; ніщо у їхньому внутрішньому розвитку не пов'язане тісно з місцевістю, де вони проживають. Повість написано так, ніби місцеві люди та минуле не існували чи існували тільки для того, щоб росіяни мали ким керувати. Що дійсно має значення, – то це російські землі, до яких повертаються оповідачі Лермонтова і Пушкіна; вони є об'єктом приємних мрій Максима Максимовича. Звички й погляди Печоріна сформувалися міським вихованням і не пов'язані із черкесами та їхніми справами. Він нічого у

⁴⁷*Ferdydurke* (Warszawa: Roj, 1937); англійською мовою *Ferdydurke*, переклад Eric Mosbacher (New York: Grove, 1968).

них не навчається. Не дивно, що історики літератури розглядають Печоріна разом із іншими міськими російськими літературними героями – Євгенієм Онегіним і Олександром Чацьким, які обоє не пов'язані з Кавказом і належать до тієї малої частини російського чоловіцтва, яка не брала участі у війні. Як і в інших колоніальних літературних творах, російські герої на Кавказі розмовляють один з одним, але не з місцевими мешканцями; вони говорять *про* тубільців, але не провадять бесід із ними, як могла б зауважити Гаятрі Співак⁴⁸.

Повість Лермонтова викликала багато коментарів, і це дало змогу зробити певні узагальнення щодо стану російської літератури, проте не започаткувало жодної важливої дискусії з історії Кавказу та проблем його корінних мешканців. За декількома винятками, цей стан уникання неприємних питань зберігся до нашого часу. Не тільки Печоріна й Максима Максимовича, але й Грушницького, княжну Мері та інших росіян, що тимчасово перебували на Кавказі, аналізували й інтерпретували у безліч способів – здебільшого, як представників однієї з двох супротивних позицій: відчуження (безрідний Печорін) і самопосягання Батьківщині. Це почалося з огляду «Героя нашого часу», написаного Віссаріоном Белінським у той самий рік, коли було опубліковано повість Лермонтова⁴⁹. Белінський започаткував традицію усунення «тубільців» із того екзистенціального й літературного простору, який цікавить критиків. Ось що він писав про смерть Бели:

⁴⁸Gayatri Spivak, «The Problem of Cultural Self-Representation», in *The Post-Colonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues*, edited by S. Harasym (New York: Routledge, 1990), 55-7.

⁴⁹В. Г. Белинский, «Герой нашего времени» – сочинение М. Лермонтова». *Собрание сочинений*, т. 1 (Москва, Государственное издательство художественной литературы, 1948), 551-629.

«[Розділ під назвою] «Бела» залишає після себе глибоке враження: вам сумно, але ваш сум легкий, світлий і солодкий; ви линете мрією на могилу прекрасної, але ця могила не страшна: її осяває сонце, омиває прудкий ручай, чие дзюрчання разом із шелестінням вітру в листі бузини та білої акації мовить вам про щось таємниче і нескінченне, і над нею, у світлих високостях, літає і лине якесь прекрасне видиво, з блідими щоками, з виразом докору і вибачення в чорних очах, із сумною усмішкою»⁵⁰.

Белінському смерть Бели дає привід писати про почуття російських читачів, підготовлених до філософських роздумів про знаки, подані росіянам природою та перебігом подій. Місцева жінка трактується як засіб; її смерть бачиться радше як пляма на російському тлі, ніж як велика прогалина в громадському устрої, часткою якого вона була. Вона, звичайно, вибачає своїм російським поневолювачам, незважаючи на те, що є мусульманкою і не має релігійного обов'язку вибачати. Щодо самого Лермонтова, Белінський називає його бунтівником без причини, таким чином і далі відвертаючи увагу читачів Лермонтова від Кавказу і спрямовуючи її до проблем освіченої і вихованої в західному дусі російської еліти. Той факт, що Лермонтов брав участь в агресивній війні, не є проблемою для російського критика, в інших випадках чутливого до соціальної та політичної несправедливості. Один із послідовників Белінського, М. А. Добролюбов, написав уславлений нарис про російські літературні

⁵⁰ «Глубокое впечатление оставляет после себя [Бела]: вам грустно, но грусть ваша легка, светла и сладостна; вы летите мечтою на могилу прекрасной, но эта могила не страшна: ее освещает солнце, омывает быстрый ручей, которого ропот, вместе с шелестом ветра в листьях бузины и белой акации, говорит вам о чом-то таинственном и бесконечном, и над нею, в светлой вышине, летает и носится какое-то прекрасное виденье, с бледными ланитами, с выраженьем укора и прощенья в черных очах, с грустной улыбкой». Там само, 578.

типи, які він назвав «зайвими людьми», за заголовком повісті Тургенева – на початку цього ряду стоять Печорін і Онегін. Два сучасні американські видання з історії російської літератури повністю розривають і так нетривкий зв'язок між твором Лермонтова і кривавим завоюванням Кавказу, таким чином підтверджуючи імунітет російської літератури до постколоніальної критики⁵¹.

Розглядаючи низку питань, із котрих були вилучені місцеві проблеми, Лермонтов розповідає нам, що на Кавказі були добрі та злі росіяни. Похмурий Печорін контрастує із безликим, але добрим Максимом Максимовичем, чоловіком, який може відчувати потреби інших ще до того, як вони їх висловлюють. Максим Максимович – попередник усіх люблячих батьків і старших у російській літературі, від Базарова в «Батьках і дітях» до старця Зосими у «Братах Карамазових». Але, звичайно, його вміння зрозуміти іншого другорядне у порівнянні з його вірністю військовому обов'язку: він відданий імперії і ніколи не замислюється, чому підкорення Кавказу стало для росіян першочерговим завданням. Печорін замкнутий, Максимович відкритий і балакучий; тоді як Печорін шукає розради від своєї туги в обіймах черкеських жінок, Максимович роздумує з певним жалем про втрачену можливість мати добру дружину-росіянку. Печорін молодий і витончений, а Максимович старий і простий – характерна риса, яка зазвичай є позитивною в російській літературі. Печорін підштовхує нерозумного черкеського підлітка до вчинення злочину; він викрадає Белу і несвідомо спричинює її смерть, до то-

⁵¹Victor Terras, *A History of Russian Literature* (New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1991); Charles A Moser, ed. *The Cambridge History of Russian Literature* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1989).

го ж призводить до руйнування родини підкореного і вже приборканого вождя. Максимович не схвалює цього всього; однак чи повинні ми вважати його взірцем «доброго» колонізатора? Зрештою, він – бідний старий чоловік, і його відданість Печоріну та Белі не взаємна. Можливо, ми й повинні так вважати; для читача, не при звичаєного до уважного постколоніального погляду, може здатись виявом грубого й поганого смаку підкреслення того, що Максимович присвятив своє життя винищенню мешканців Кавказу. Він був професійним вояком, найнятим імперією для винищення людей при перебуванні на чужій землі. Незважаючи на всю свою відчуженість від російського самодержавного ладу, Лермонтов перебував у межах російського морального ідеалу, характерною рисою, якого була сліпота до проблеми російського імперіалізму; його критики й читачі брали з нього приклад.

Російські критики висловлювались про Максима Максимовича у високому стилі. Цю традицію започаткував, знову ж таки, Віссаріон Белінський, який оголосив Максимовича великим російським героєм. Максимович таким і залишався і за царів, і за комісарів. Стереотипні зображення бідних і страждених росіян так наполегливо і часто подавалися російською літературою і акцентувалися російською літературною критикою, що затінювали проблеми незрівнянно бідніших і страждених поневолених народів. Можливо, готовність західних критиків іти в цьому за російськими підказками зумовлена не лише гуманними почуттями, які пробуджували картини бідних сіл Тютчева, заселених російським людом, а й імперською величчю, з якою асоціювалися ці селяни.

Подальшому виштовхуванню російської колоніальної історії зі сфери літературної критики сприяло впровадження стереотипу «зайвої людини»⁵². Концепція зайвості накладалася на літературних героїв дуже різного соціального походження. Вона часто застосовувалась і до цивільного Обломова, який провів більшу частину свого життя, не виходячи з дому, і до Печоріна, який мав чималу «колекцію скальпів». Таке змішування абсолютно різних постатей мало свою власну динаміку, що затінювала колоніальний процес. Російська літературна критика залишалась несприйнятливою до російської експансії, і це призвело до формування дискурсу, в межах якого порушити це питання дуже складно. У багатьох авторитетних працях у неявній формі стверджується, що до російської літератури застосувати постколоніальну перспективу неможливо.

Повернімось, однак, до Лермонтова: Бела приваблює читача завдяки підкресленню екзотики її походження – прийом, що часто зустрічається в колоніальній літературі про подорожі. Жертва викрадення і згвалтування Печоріним, вона переживає також смерть свого батька і зникнення брата. Але Бела – це не Юдиф і не Яіль. Під пером Лермонтова вона закохується у свого спокусника і помирає від руки свого одноплемінника. Стереотип чеченців як убивць висвітлюється на прикладі Казбича як убивці Бели. Тут пригадується, що в «Ідіоті» Достоевського спокушена російська жінка Настасія Пилипівна ненавидить свого спокусника і належно відплачує йому за своє приниження. Одним із зручних міфів завойовників про підкорених є те, що місцеві жінки, на відміну від росіянок, смиренні, покірні й неро-

⁵²Эйхенбаум, *Герой нашего времени*, с. 125 і наступні сторінки.

зумні. Бела представлена як простодушна, наївна, чарівна і, після певного початкового невдоволення, повністю віддана Печоріну. Згідно зі стереотипом мислення насильників, їй подобається бути звабленою. Крім цього, вона дика, що часто демонструє Лермонтов, і тому не може не захоплюватися своїм витонченим російським володарем. Цікаво знати, чи оповідання Людмили Петрушевської про «татарську» жінку, яку гвалтував кожний російський чоловік, з яким вона будь-коли стикалась, і яка була цим незворотно травмована, було в певному розумінні іронічним відлунням чоловічої фантазії, яка змусила Белу брати участь у процесі її приниження і знищення?

Чи був Печорін так чи інакше характерним представником російського суспільства того часу, чи ж завдячував своїй літературній появі обізнаності автора із романтичними творами літератур Заходу, насамперед із поемами лорда Байрона? В російській системі освіти за царів Олександра I і Миколи I було небагато (якщо взагалі були) навчальних закладів, у яких люди типу Печоріна могли б знайти підтримку. Ліцей у Царському Селі, заснований 1811 р. і відомий вихованням витончених манер у своїх учнів, за всіх часів налічував лише 50 учнів⁵³. Два російські університети випускали небагато гуманітаріїв, і вони переважно обирали цивільну, а не військову службу. Також російські військові школи, які величиною і рівнем значно перевищували університети, не мали середовища, відповідного для майбутніх офіцерів, схожих на Печоріна – індивідуаліста, схильного до літератури, витонченого й погано пристосованого до реальностей тривалих військових кампаній (білосніжні

⁵³Bazylow, 191.

ляні сорочки Печоріна існували радше у мріях Лермонтова, ніж у реальних кавказьких війнах). Лермонтов упродовж свого перебування в Петербурзькій військовій академії на-вряд чи поводився так, як Печорін. Він писав грубуваті еротичні поезії і не мав снобістської печорінської нудьги. В Росії часів Лермонтова, де невійськові вищі навчальні заклади закінчували декілька тисяч випускників і де в суспільну структуру була впроваджена система чотирнадцяти розрядів, людям, подібним до Печоріна, не було місця. У провінціях і, звичайно, при виконанні військового обов'язку бру-тальність життя була такою, що коли на Кавказі опинялась будь-яка людина, подібна до Печоріна, то, щоб вижити, вона була змушена дуже швидко змінюватись. Отже, здається, Печорін був справді «зайвою» людиною, але не в тому розу-мінні, в якому Добролюбов бачив цю зайвість. Здається, пи-сьменницький інстинкт Лермонтова наділив Печоріна ра-фінованістю, яка мало відповідала його становищу, лише для того, щоб краще пояснити зваблення Бели. Вищість Пе-чоріна полегшує нав'язування стереотипного трактування місцевого народу, як такого, що стоїть на низькому щаблі розвитку і поступається благородному панові. Крім того, ге-рой Печоріна втілював небажання Лермонтова бачити ро-сійське суспільство як керовану своїми правителями орду кочівників у поході, ресурси яких витрачаються на війну, а не на культурні потреби. Росіяни пішли на Кавказ заво-йовувати, а не віддаватись рефлексіям, і боротьба була над-то запеклою, щоб особистість печорінського типу могла ви-жити в середовищі, де панував принцип: коли не вб'єш ти, то вб'ють тебе. Печорін з цього погляду не є вірогідним лі-тературним героєм, однак він, так само, як і деякі інші ге-

рої, породжені уявою російських письменників того часу, закарбувався в «історії». Пам'ять росіян та іноземців зберігає бачення Кавказу 1820-х і 1830-х рр. очима Пушкіна та Лермонтова, а не очима чеченців, лезгинів, балкарів чи ногайців. Про те, наскільки таке бачення історії не збігається з пам'яттю і міфами місцевого населення, може свідчити кількість повстань, на які підіймалися кавказькі народи з часів Лермонтова⁵⁴.

ПОНЕВОЛЕННЯ ПОЛЬЩІ У ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

На відміну від Кавказьких походів, надбання Росією території Польсько-Литовської держави в 1772, 1793 і 1795 рр. не породило видатних творів художньої літератури. Для цього були свої підстави. Війни з Польщею відбувались тоді, коли ще тільки починалася трансформація російської літератури. В Росії XVIII століття не було примітних періодичних видань і геніальних письменників. Цензура Катерини II була примхливою і мало нагадувала терор колишньої Московії, спрямований проти писань, які вважались шкідливими для держави; незважаючи на це, вона була достатньо всепроникна, щоб відбивати охоту до будь-якої самобутності, як це відчув, на свій превеликий жаль, Олександр Радіщев. Іншою причиною була сама природа набуття західних територій. Роман Шпорлюк твердив, що з українського погляду на частині території Польсько-Литовської держави один імперіаліст, Польща, змінювався іншим, Росією. Українськими, литовськими та білоруськими територі-

⁵⁴Alexandre Bennigsen, «Soviet Minority Nationalism in Historical Perspective», in Robert Conquest, ed. *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future* (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1986), 131-150.

ями володіли польські землевласники, єврейські підприємці та «корінні» селяни. Однак з погляду Росії ці території були законною власністю Росії, оскільки селяни, які проживали тут, були східними слов'янами, які використовували кириличну абетку й дотримувались візантійського обряду (балтійські області були винятком). Після анексії Росією так звані католики східного обряду (переважно русини (тобто українці)), котрі приєдналися до католицької церкви 1596 р., але зберігали візантійську літургію та інші релігійні звичаї, мали бути навернені до православ'я переконанням чи примусом. Тому здобуття українських і білоруських земель не розглядалось як завоювання, а просто як повернення давно втрачених земель. З такої точки зору було б недоречно розглядати білоруських селян так само, як Лермонтов і Пушкін розглядали мешканців Кавказу. До речі, необхідно підкреслити, що Україна та Білорусія ніколи не були частиною старої Московії, а тому не могли бути повернені до Російської держави. Східнослов'янські землі на захід від Московії були відібрані у монголів литовцями і стали частиною Польсько-Литовської держави, коли литовський князь Ягайло (Ягелло) одружився з польською королевою Ядвігою. За польського правління Литва, Західна Білорусія і Західна Україна втратили свої вищі верстви через полонізацію, і в цьому розумінні їхня національна ідентичність була послаблена; разом із тим, вони отримали шанс зберегти свою ідентичність, відмінну від росіян.

400-річний зв'язок цих земель із Польщею був наслідком польського колоніалізму, проте він водночас підживлював свідомість, що Україна не була ні польською, ні російською. Отже, аргумент, висунутий державними мужами Катери-

ни II, що поділ Польщі був не завоюванням, а просто династичним перевпорядкуванням, був слабкий⁵⁵. Через хисткість цього офіційного пояснення держава не мала достатнього ентузіазму, щоб гучно святкувати це перепідпорядкування; так само влада розуміла, що не варто було голосно говорити про позбавлення майна польських землевласників і примусовий перехід до російського православ'я⁵⁶. Це й було причиною того, що для відзначення поділу Польсько-Литовської держави не було написано практично жодного літературного твору (за винятком деяких поезій з приводу капітуляції польських міст).

Лише коли зникнення Польщі з карти Європи закріпилось у загальноприйнятній політичній реальності, почала з'являтися антипольська література, здебільшого як наслідок польських повстань чи інших проявів польської ідентичності. Повстання у листопаді 1830 р. породило хвилю симпатій у Європі, і тому йому мали бути протиставлені російські голоси, які заявляли б про незаконність повстання і правоту імперії. Найкращі представники російської літератури гнівно реагували на польські прагнення незалежності, а також на висловлену такими польськими письменниками як Адам Міцкевич і Ципріян Каміль Норвід думку, що Росія мала більше спільного зі своїми колишніми монгольськими поневолювачами, ніж з європейськими партнерами по імперських загарбаннях. Отже, польські повстання зміцнили

⁵⁵Недавно це твердження ще раз з'явилося у висловлюваннях Джорджа Кеннана (George Kennan) про Східну Європу. Див. інтерв'ю з Девідом Герґеном (David Gergen) у розділі 1.

⁵⁶Норман Дейвіс (Norman Davies) детально розглядає окремі випадки такої примусової передачі майна; так, одного дня Катерина II розділила між своїми вельможами і придворними півмільйона селян, які раніше належали польським землевласникам. Про долю цих землевласників нічого не відомо. Norman Davies, *God's Playground*, vol. 2 (New York: Columbia Univ. Press, 1984), 86-90.

російську імперську свідомість і дали російським письменникам можливість удосконалювати своє полемічне вміння. У 1830-х рр. з'явилися літературні твори, що поєднували високу художню якість із імперською пихою, яка в інших колоніальних суспільствах проявляла себе менш демонстративно, роздумами про «тягар, покладений на білу людину». У Росії це було переважно як «*poli me tangere*» – «не зачіпай мене».

Багато брамінів Індії могли відчувати неприязнь чи навіть ненависть до британців, однак вони не зневажали їх; російські колонізатори, навпаки, потрапляли у незвичайну ситуацію, оскільки в деяких частинах імперії до них було зверхне ставлення. Звичайно, частково це пояснювалося почуттям ненависті переможених, але масштаб і розповсюдженість такого явища вказує, що там було щось більше, ніж психологічна компенсація⁵⁷. Усвідомлення цих дивних відносин між колонізаторами і колонізованими було сильним у ХІХ столітті; такі письменники, як Пушкін і Достоевський, вважали своїм обов'язком таврувати тих, хто не виявляв достатньої пошани до російської імперії. Цей гнів і пиху відчували на Заході, однак їх головні причини тлумачилися здебільшого помилково. Коментар Ернеста Сіммонса до поеми «Наклепникам Росії» [«Клеветникам России»] задав тон наступним двом поколінням інтерпретаторів. Сіммонс побачив у пушкінському гніві як «реакційні тенден-

⁵⁷У польській літературі така позиція особливо яскраво виявляється у творах Стефана Жеромського. У романі «Провесна» («*Przedwiosnie*», 1925) вже на перших сторінках таке ставлення до росіян відчувається у зверхньому тоні оповідача та в наріканнях пані Барикової на російські дороги.

ції», так і «гарячий патріотизм»⁵⁸. Зазначимо цілковите відвернення уваги від можливого комплексу неповноцінності.

Тоді як зверхнє ставлення до росіян, що його виявляли балтійська та польська еліти, пройшло повз увагу Заходу, оскільки здавалося надто абсурдним, щоб сприймати його серйозно (чи, можливо, тому, що цей феномен був надто чужий для західного сприйняття), росіяни звернули на нього увагу й застосували особливо суворі заходи проти переможених, але зухвалих підлеглих. Для колонізаторів мусило бути емоційним випробуванням – терпіти прояви презирства з боку окупованої Росією Варшави, де найвідоміші польські сім'ї уникали суспільних контактів, не кажучи вже про одруження, із росіянами. Коли Пушкін докоряв «наклепникам Росії» за висловлення сумнівів щодо цивілізаційної місії імперії, він виявив імперську зверхність, яку трохи послаблювала нездатність нувориша спокійно ставитися до критики.

Гнівний тон Пушкіна у таких віршах, як «Наклепникам Росії», «Бородінська річниця» та в поемі «Мідний вершник» був, отже, спричинений низкою обставин, які не мають аналогій у західному колоніалізмі. Там не спостерігалась у великому масштабі критика імперської влади з позицій культурної переваги переможених. У ХІХ столітті Захід усвідомлював свій культурний і технологічний потенціал і був впевнений у ньому. Практично неможливо було уявити напрямки, звідки могли б постати загрози для досягнень західних імперій. У Росії склалася інша ситуація, коли, незважаючи на безпрецедентну військову силу та дипломати-

⁵⁸ Ernest Simmons, *Pushkin* (New York: Vintage, 1964), 342.

чні й культурні успіхи, образ імперії був усе ще вразливим і хистким.

Таким було тло. На передньому ж плані демонструвалися гордість і впевненість у своїх силах, а також надихаюче красномовство, часто зумовлене цими почуттями. У своїх «колоніалістських» віршах розгніваний Пушкін твердив, що Росії призначено долею панувати над слабшими народами і племенами. Він добре розумів, що, зокрема, поляки дістали користь від підтримки Заходу після повстання 1830 р., і його чутливий імперський нерв відреагував спалахом творчості. Його антипольські вірші вперше з'явилися у брошурі під назвою «На взяття Варшави», опублікованій у вересні 1831 р., одразу після того, як Варшава впала перед армією фельдмаршала Паскевича. Це був той самий Паскевич, який став наступником Єрмолова на Кавказі.

Завданням вірша «Наклепникам Росії» було – дати відповідь західним прихильникам польського відродження, таким, як популярний французький поет Казимир Делавінь (Casimir Delavigne) і автори «Polenlieder» у Німеччині⁵⁹. Їм зверхньо повідомляється, що змагання між двома народами закінчилося і що Литва програла (відзначимо небажання поета згадувати Польщу). Ті, які намагалися змінити вердикт історії, повинні бути зметені геть. Тонем, що нагадує передмову до «Мідного вершника», Пушкін відроджує в уяві імперську велич. Він повідомляє читачам, що росіяни «здобули власною кров'ю свободу, честь і мир Європі» («Чи треба нам знову сперечатися з Європою? Чи росіянин відвик від

⁵⁹*Oeuvres completes de Casimir Delavigne* (Paris: F. Didot, 1880), vol. 4; St. Leonhard, *Der Novemberaufstand in den Polenliedern deutscher Dichter* (Krakau: W. Poturalski, 1911); також Davies, vol. 2, 328-30.

перемог? Чи, можливо, нас надто мало?... Чи від холодних фінських скель до полум'яної Колхиди, від враженого Кремля до стін недвижного Китаю не встане російська земля, виблискуючи сталевую зброєю?»). Заслуговує на увагу плутина між етнічною Росією і її колоніями: Пушкін у вірші погрожує Заходові в тій манері, що нагадує «Скіфів» Олександра Блока, написаних майже сторіччям пізніше. Порівняно з такими віршами самовпевнена поезія Кіплінга здається взірцем стриманості. Пушкін глузливо закликає Європу напасті на Росію, і її армії можуть знайти свою загибель на східних просторах, як загинули вояки Наполеона («серед не чужих їм гробів»). Російська література зазнавала царського гніву раніше, починаючи із «Листів» Івана Грозного до князя Курбського (їхня автентичність, однак, сумнівна), й улесливі звертання до Росії та її царів і цариць з'явилися у творах Дениса Фонвізіна, Гаврила Державіна та інших письменників XVIII століття. Однак тон розгніваного російського пана, який погрожує європейським супротивникам російської експансії, раніше не був чутний.

Захоплення Пушкіна імперією схоже на таке саме захоплення в його сучасника Михайла Глінки, опера якого «Життя за царя» трактує минуле як змову Польщі та інших держав Заходу проти Московської Росії⁶⁰. У лібрето (написаному братом М. Глінки) завойований народ звинувачується у снуванні інтриги проти Росії ще тоді, коли він був вільним. Можливо, такий задум використано з метою виправдання масових убивств представників цього народу під час і після його завоювання. Кажучи словами Шекспіра: «Як ревна заздрість злочином стає, / Страх викриття злочинця видає».

⁶⁰ За радянської влади цю назву було змінено на «Іван Сусанін».

Оперу Глінки було вперше поставлено 1836 р., через чотири роки після придушення польського повстання, а в період радянсько-нацистської дружби про неї знову згадали. Тютчев написав свою антипольську поезію у зв'язку з повстанням 1863 р. Схожі тенденції помітні й стосовно інших колонізованих народів. У 1939 – 1941 рр. кампанія дискредитації балтійських народів і румунів розпочалася в радянській російській пресі якраз перед і протягом часу, коли НКВД проводив арешти і депортацію цих народів⁶¹.

Усі імперії схожі одна на одну: У «Бородінській річниці» відображено радість з нагоди «солодкої години» перемоги над Європою і висміюється гіпотетичне бажання Варшави диктувати «свій гордий закон». Але «доля Польщі вирішена», – запевняє Пушкін. У цьому вірші Польща невизначено прирівняна до всієї Європи («Чи не вся Європа тут була», – безпідставно твердить Пушкін у першій строфі вірша.). Так, як Глінка допомагав формуванню в думках росіян міфу про могутній і жорстокий польський напад, так само й Пушкін запропонував інтерпретацію, яка згодом стала безсумнівним фактом у російській народній свідомості – що французька агресія 1812 р. ледве не знищила європейську цивілізацію і що цьому запобігла Росія. Таке перебільшене уявлення про роль Росії в європейських справах було побічним продуктом імперської свідомості, яка посилилася упродовж життя Пушкіна. Це уявлення виявилось дуже живучим⁶². Московський історик П. М. Мілюков придумав саркастичний неологізм «Азіопа», глузуючи з таких хвастощів у порівнян-

⁶¹Davies, vol. 2, 328-30.

⁶²У «Пособии по истории отечества для поступающих в вузы» (Москва: Простор, 1994), 337, автори пишуть про «визволення країн Європи», вказуючи, що Радянська Армія сама взяла Берлін, а також відіграла вирішальну роль у поразці Японії. Див. розділ 6.

ні з дійсним станом справ у Російській імперії. Відсутність чітких відмінностей між етнічною Росією та імперією завдала шкоди російській літературі та самосприйняттю росіян з часу введення Пушкіним семантичних свобод, тоді як страх, що «вся Європа» має намір зруйнувати Росію, став тим, що в комп'ютерній техніці називається «default mode», тобто «станом, який зберігається за замовчуванням», і саме в такому стані функціонує під час кризи російська політична свідомість⁶³.

Найяскравішим проявом російської імперської пихи є пролог до «Мідного вершника» (1833). Поема настільки художньо вдала, що її колоніалістський характер і прикращення історії значною мірою залишились поза увагою: критики, можливо, вважали нетактовним чіплятися до фактичних неточностей поеми, зважаючи на її художню цінність. Це справді одна з найкращих поем, написаних російською мовою. Але вона має і менш привабливий вимір. Воєнна доблесть Петра I і вміння планувати наперед («*і вдаль зорив*») тут контрастують із «бідними чухонцями», які виявили нездатність укладати далекосяжні плани щодо чужих територій і які ниділи у своїх «хатках», поки могутня російська рука не змела їх геть. Фінські хатки присадкуваті, тоді як Петро залишається випростаним; їхні «човни» – «самотні», тоді як Петро мав уже створене Морське міністерство (Адміралтейство). Що тут справді можна зіставляти, то це спосіб життя, коли дбають про свої власні справи, споруджують «хатки» й поводять себе певною мірою пасивно, із таким способом життя, коли незадоволені тим, що є, та тим, чим уже воло-

⁶³Roman Szporluk, «The Ukraine and Russia», in Robert Conquest, editor, *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future* (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1986), 151-182.

діють, і намагаються здобути більше коштом інших. Як міг би сказати Едвард Саїд, це імперіалізм у чистому вигляді: право Петра руйнувати фінський спосіб життя вважається очевидним. Після фінів Петро забажав напасти на шведів. У зображенні Пушкіна Петро не хоче «будувати» вікно у Європу, він прагне його «прорубати»: російське дієслово «*прорубить*» означає насильницьку дію.

Пролог – це ніцшеанська «*avant la lettre*» (дія заздалегідь). Відкидається поступова копітка праця над побудовою цивілізації гуманним суспільством, натомість схвалюються різкі зміни, спричинені волею вищих осіб:

Люблю тебе, дитя Петрове,
Люблю твій гордий, строгий взір,

.....

Красуйся, городе Петрів,
Будь непоборний, як Росія,
Хай стихне на віки віків
Тобі підборкана стихія,
Хай фінських вод злоба стара
В своїй замовкне ворожнечі,
І не стривожать марні печі
У сні довічному Петра!⁶⁴

(Переклад М. Рильського)

Сама поема пропагує поклоніння героям у карлайлівському (*Carlylean*) розумінні, а також показує, що основною метою Петра I була не його власна слава, а слава Росії. Слава

⁶⁴«Люблю тебя, Петра творенье, / Люблю твой строгий, стройный вид... Красуйся, град Петров, и стой / Неколебимо, как Россия! Да умирится же с тобой / И побежденная стихия». Переклад на англійську мову у книжці: Dimitry Obolensky, ed., *The Penguin Book of Russian Verse* (1962), 113.

країни тут розуміється виключно як здатність затьмарити й підкорити інших. Ленінське «хто кого» небезпечно близьке до пушкінського захоплення могутністю Петра. Сила є основною темою цієї поеми, вона тут прославлена заради себе самої.

Серед приміток до поеми, зроблених Пушкіним, є одне посилання на опис Санкт-Петербурга, зроблений Адамом Міцкевичем, що був свого часу знайомий із Пушкіним. Мабуть, розуміючи, що небагато читачів мали б змогу прочитати цього польського поета, Пушкін довірчо повідомляє, що Міцкевич також описував це місто в поемі «Олешкевич», що він подавав подробиці, опущені Пушкіним, і що Міцкевич, у свою чергу, запозичив свій опис у другорядного поета XVIII століття В. Г. Рубана⁶⁵.

Пушкін тут несвідомо чи зумисне вводить своїх читачів в оману. «Олешкевич» – це фрагмент циклу пристрасних віршів про Санкт-Петербург, який Міцкевич написав 1832 р. й озаглавив «Uster» («Відступ від теми»). Тут не згадується Рубан, але є дружні слова про К. Ф. Рилєєва, одного з керівників декабристів, страченого за наказом царя Миколи I після їх невдалого повстання. У цих віршах, чи, точніше, гірких наріканнях, Міцкевич зображує гнітючу картину Санкт-Петербурга та життя його мешканців. Він порівнює це місто із звіринцем і пише, що воно заповнене зразками архітектури, чужими культурі, яка їх перейняла. Усе в цьому місті запозичене чи куплене за гроші росіян, які змогли вкрасти їх в інших народів, – нарікає Міцкевич, і місто занурене в жахливу атмосферу самодержавства і страху. Петро I

⁶⁵Пушкін, *Полное собрание сочинений*, т. 4, 398.

На ланцюги замкнув усі порти,
Понаганяв сторожі до кордонів,
Завів сенат, сановників, шпіонів,
Горілки відкуп, ранги, паспорти,
Побрив, умив, одяг свого холопа,
У руки зброї, грошей надавав,
І раптом здивувалася Європа:
«Петро Росію цивілізував!»
Опісля нього мусив кожен цар
Брехнею заливати кабінети,
Давать на поміч деспотам багнети,
Громить народи, сіяти пожар,
Загарбувать собі чужі держави,
Чужим платить, своїх же обкрадять,
Щоб і француз, і німець міг сказать:
«Бач, уряд сильний, мудрий і ласкавий!»⁶⁶

(Переклад О. Жолдака)

Щодо пам'ятника Петрові I, то Міцкевич порівнює його із монументами іншим видатним проводирям народів, і Петро не так уже й добре виглядає в такому порівнянні. На відміну від імператора Марка Аврелія, що простягнув руку до допомоги людям, якими він правив і коні якого стоять спокійно на землі, Петро готовий нападати далі, його кінь ошалів від болю, завданого вершником; він готовий топтати все, що є попереду нього. Народ, яким править такий імператор, заляканий ним; він, а не чужоземний ворог, становить небезпеку – він може потоптати їхнє життя і майно. Міркування Міцкевича тут ніби передбачають Ходинку – поле, де кілька тисяч людей були розтоптані до смерті під час святку-

⁶⁶George R. Noyes, ed., *Poems by Adam Mickiewicz* (New York: Polish Institute of Arts and Sciences in America, 1944), 356. Оригінал наведено в книжці: Adam Mickiewicz, *Poezje*, vol. 3 (Lwow: Gubrynowicz i Syn, 1929), 146.

вання на честь коронації царя Миколи II. Один вірш у «Відступі» закінчується вражаючою метафорою воріт, глибокого рову й мосту, що веде до Санкт-Петербурзької «тюрми». Здатність поляків давати відповіді такого роду будили глибоку неприязнь до цього народу серед російської імперської еліти.

Стереотип Віссаріона Белінського щодо «зайвої людини» виявився стійким і витіснив інші можливі тлумачення образів, створених Пушкіним і Лермонтовим, зокрема тих, що розглянуті в цьому розділі. Тему людини, відчуженої від суспільства й озлобленої у своєму розчаруванні, вивчали Добролюбов, Чернишевський, Гончаров і, врешті, російські радянські критики. Зв'язок між «зайвою людиною» та імперією поступово зникає з поля зору. Відхід у формалізм, який радянська літературна критика зробила у 1920-х рр., не змінив центру уваги в цьому питанні. Дослідження творчості Лермонтова, здійснене Б. М. Ейхенбаумом показало, що формалізм не вніс жодних корекцій до інтерпретації, приязної до імперії⁶⁷. Черкеси та їхня доля, заслонені темою «зайвої людини», якою був Печорін, залишились невидимі навіть для радикальних формалістських критиків. Так само випали з поля зору і поляки, увагу до яких, як до ворогів держави, було відроджено на час радянсько-нацистської дружби. Щодо колоніалістського аспекту насильства росіян стосовно інших народів стався провал у пам'яті. До того ж, хоча Кавказ розглядається в російській історії літератури з часів Пушкіна як «наш», зв'язок між цією землею і її завойовниками був і за радянських часів досить слабким. У

⁶⁷Б. М. Эйхенбаум, «Роман М. Ю. Лермонтова *«Герой нашего времени»*, у «М. Ю. Лермонтов, *Герой нашего времени»*, ред. Б. М. Эйхенбаум (Москва: Акад. наук, 1962),

російській політиці та культурі Кавказ залишився чужорідним тілом, місцем, куди можна було висилати непокірних підданих імперії, предметом хвалькуватих заяв про «безкраю» Росію, місцем, де Росія могла добувати нафту і виробляти шампанське, але не місцем, яке мало б власний голос чи ідентичність, відмінні від голосу й ідентичності імперії. Виконане недавно в США дослідження, присвячене «зайвій людині» в російській літературі, підтверджує ці стереотипи⁶⁸. Аналогічно, в російських і західних наукових працях ніколи не переглядалося ставлення до зображення в російській літературі Польщі і поляків. У пострадянський період спорадичні російські публікації зі звинуваченнями жителів Кавказу і поляків у страшних злочинах проти Росії свідчать про те, що в російському дискурсі практично не відбулося переоцінки позиції росіян щодо колишніх колоніальних об'єктів⁶⁹.

Розпад Радянського Союзу та проголошення «нових» держав на Кавказі дає підстави сподіватися на зміни. Примітно, що коли впав радянський колос, то навіть проросійські вірмени не прагнули союзу з Росією. Росія явно захопила зайве на Кавказі та в західних регіонах колишньої імперії. Хоча російські військові ресурси та розумна дипломатія дали змогу підкорити ці землі і встановити їхню колоніальну залежність, довгострокові прогнози, включаючи демографічні, вказують на різке послаблення ролі Росії в XXI столітті в цих та інших регіонах⁷⁰. Так само, як і у випадку інших

⁶⁸ Jesse and Betty Clardy, *The Superfluous Man in Russian Letters* (Lanham, MD: Univ. Press of America, 1980).

⁶⁹ Восени 1998 р. російський уряд надіслав уряду Польщі ноту про вбивство 80 000 радянських солдатів, взятих у полон під час польсько-радянської війни 1919–1920 рр.

⁷⁰ R. Conquest, ed., 314–68; Robert Lyle, «World: Populations Shrinking in Eastern Europe, Russia», Radio Free Europe / Radio Liberty, 12 March 1999.

імперій, росіяни можуть стати жертвами своїх надмірних імперських апетитів: перефразовуючи Сталіна, можна сказати, що російськість так пасує Кавказу, як корові сідло. У 1990-і рр. корова, хоча й дуже виснажена, скинула це сідло. Однак постколоніальна спадщина на Кавказі проявляється у формі всеохоплюючої корупції, насильства та інших хвороб, які важко піддаються лікуванню⁷¹.

У праці «Традиція та індивідуальний талант» Т. С. Еліот зауважує, що жоден текст не існує сам по собі, а завжди сприймається на тлі інших текстів, які походять з тієї самої традиції. Здатність відповідати традиції (навіть, на перший погляд, ідучи проти неї) – це добре мірило таланту поета. Твори Пушкіна і Лермонтова резонували із загальними поглядами та настроями, і наступні письменники використовували їх у своїх текстах, вважаючи очевидним, що ці настрої є невід'ємною частиною російської історії та культури. До таких загальних настроїв належала імперська агресивність, яка настільки глибоко проникла в пізніші літературні твори, що стала невидимою для російських очей. Росіяни почали думати про себе, як про імперську націю, тільки тоді, коли кавказькі війни стали для їхньої національної свідомості внутрішньою справою. Завоювання Кавказу дало їм змогу відшліфувати свою колоніальну риторичку і свідомість.

Колоніальний дискурс, як зазначав Саїд, – це культурний привілей представляти підкорених Інших. В міру того, як цей привілей опанував іноземні та російські коментарі до російської літератури (так само, як і саму літературу), з пам'яті науковців і звичайних людей поступово стиралася

⁷¹Jeffrey Goldberg, «Getting Crude in Baku», *New York Times Magazine*, 5 October 1998.

правдива історія Кавказу та інших завойованих земель. Тоді як Польща та інші західні провінції імперії частково відновили свій голос у світовому дискурсі, Кавказ цього зробити не зміг. Нині для цілих поколінь спільними силами видатної поезії та спотворюючого втручання колоніалізму було сформовано образ Кавказу як невідпорядкованого, роздробленого, криміналізованого та бідного регіону – одного з незрозумілих і небезпечних регіонів на периферії Російської Федерації⁷². Таке сприйняття нерідко підштовхує до висновку, що росіяни могли б утримати його в своєму складі.

⁷²У пострадянський період населення Кавказу складалося в основному з вірменів і грузинів, які є християнами, та мусульман-азербайджанців. За радянської влади ці народи утворювали три «союзні республіки», до складу яких входили (на додаток до колонізаторської російської присутності) титульний та кілька менших народів. Нині на північних схилах Кавказьких гір у межах Російської Федерації надалі проживає велика кількість народів і етнічних утворень. Щонайменше кілька з цих тюркських народів (переважно мусульманських) прагне мати власну державу.

3

КОНСОЛІДУЮЧИЙ ПІДХІД: «Війна і мир» як новий основоположний міф російської національної ідентичності

Вже зазначалося, що сила імперської системи країни, як правило, втілюється і в потужній художній літературі у цій країні. Британські романи переважали у XVIII і XIX ст., коли Велика Британія була світовою імперією. Так само французька колоніальна імперія стимулювала появу найвидатніших французьких романістів. На відміну від цього, Німеччини не було серед головних переможців боротьби за заморські колонії, і її романи XIX ст. не досягають рівня романів, створених в інших європейських державах; коли ж Німеччина знову зміцніла після франкопрусської війни, стали значнішими й успіхи німецьких письменників-романістів. Автор дійшла висновку, що агресивні настрої у війсьній і політичній сферах проявлялися також і в романах, починаючи від описів спроб зваблювання у Річардсона і закінчуючи настирливою винахідливістю заморських бізнесменів у Діккенса і Теккерея¹.

У Росії імперські завоювання так само мали своє місцецьке вираження. Російська культурна пам'ять позначена пам'ятниками воїнам, які боролися за славу Росії, і написи, викарбувані на постаментах цих пам'ятників, складені пи-

¹Said, *Culture and Imperialism*, XIV.

сьменниками. Особливо значну роль відіграли твори Льва Толстого, які виражали імперську могутність у такий спосіб, що це справляло величезний вплив на формування у росіян їхнього власного образу. Такі твори ще більше посилили маскулінний аспект цього образу та його зв'язок із колишніми воєнними перемогами Росії.

«Війну і мир» було написано і опубліковано в найоптимістичніші роки зміцнення Російської імперії. До 1860 р. Росія заволоділа останньою незалежною гірською територією на Кавказі – князівством Сванетією, розташованим у північно-західній Грузії, і готувалася до великої кампанії в Середній Азії, яка також виявилася успішною для імперії. За роки життя Льва Толстого Російська імперія приєднала до себе Казахстан, Узбекистан і Туркменістан. Влада імперії над західними провінціями залишалася непохитною, незважаючи на низку повстань та ірредентизм. Повстання 1863 р. фактично ще раз підтвердило могутність імперії та зміцнило її економічно, оскільки було конфісковано кілька тисяч маєтків польських, українських і литовських поміщиків. Ліквідація католицької церкви східного обряду і передача її майна державі та російській православній церкві також мали значні економічні та політичні наслідки. Ці успіхи Росії допомогли досить легко притлумити пам'ять про безславну Кримську війну. У 1860-х роках у Росії було скасовано кріпацтво. Населення імперії зростало швидкими темпами і протягом періоду між 1850 і 1897 роками збільшилось удвічі². Суспільний попит на літературу, яка відображала б цю переможну дійсність, був величезним. Протягом правління Олександра II (1855 – 1881) російська еліта була го-

²Richard Pipes, *Russia under the Old Regime* (New York: Scribners, 1974), 13.

това до появи творів літератури, які представляли б упевнену в собі, європеїзовану Росію, яка чітко формулювала свої погляди і мала серйозні цілі, але вони ще не були повною мірою озвучені; – ця Росія вже переросла погляди, висловлені в політичних памфлетах Карамзіна та більш переконливих віршах Пушкіна. Як міг би сказати Ентоні Сміт, обставини були сприятливими для консолідації власного національного образу.

Роман «Війна і мир» задовольнив попит Росії на імперський епічний твір. Він допоміг по-новому сформулювати головний імперський політичний міф, викликати в уяві образ, який відповідав імперським успіхам, і це зробило дуже складним, якщо не неможливим, літературний опір імперії в межах російського культурного дискурсу. Цей роман створив настільки привабливий образ Росії як країни, де відсутні серйозні правопорушення, і з такою кількістю видатних громадян, які діяли в «реальній» історії, що, по суті, не можна було навіть думати про якусь його серйозну критику. Щоб поставити під сумнів ті основні принципи імперіалізму, на які спирається «Війна і мир», потрібно було б вийти за межі прийнятного дискурсу. Можна було сперечатися чи навіть боротися з формами управління імперією, але ставити під загрозу міфічну абстракцію під назвою Росія або *Российская империя*, так красномовно описану в цьому романі, означало вийти за межі дозволеного. У «Війні і мирі» велич Росії описано в такий спосіб, щоб відбити охоту до будь-якого радикалізму, який міг завдати удару цій величі. У романі Російська держава поставала настільки впевненою в собі, такою непорушною як суспільство громадян, з такими чіткими формулюваннями в діалозі із зовнішнім світом,

що засумніватись у законності імперії чи етнічних кордонів Росії видавалося так само неможливим, як, наприклад, порушити питання про існування Бога у розпалі пристрасної релігійної відправи³.

«Війна і мир» дала російським та іноземним читачам полум'яне та драматичне уславлення російської нації. Такі різні вчені як Ентоні Сміт, Адріан Гастінгс, Девід Міллер і Маргарет Конован доводили, що концепція нації відіграє значно серйознішу роль і від значно давніших часів, ніж це загалом вважається у наукових працях ХХ ст. Як зазначалося у Вступі, нації зазвичай консолідуються навколо важливих подій у спільній історії, таких як народження і смерть великих лідерів або поворотні моменти у відносинах з іншими групами. Серед цих подій величезне значення мають війни і їхні наслідки, пов'язані чи то зі здобутками, чи з утратами. Мало що настільки зміцнює почуття національної ідентичності, як вторгнення колишнього союзника великої країни, для якої звичною справою було завоювання інших країн. «Війна і мир» повною мірою скористалася цими ресурсами. Драма зміни союзів, здивування, гнів, гіркота та мобілізація суспільства, пов'язана з цим вторгненням, дали чудовий матеріал для підтвердження національної ідентичності. Крім того, це вторгнення здійснила славетна особа, яка підкорила всю Європу і про яку склали легенди; постраждати від неї і зрештою її перемогти – це

³Це може бути однією з причин того, що дискурс, критичний до основних принципів Російської держави, так швидко став радикальним і призвів до жорстокої революції. У Росії, щоб критикувати, потрібно було вийти за межі прийнятого дискурсу і, отже, за межі всього дозволеного. Тоді як на Заході політичний і економічний радикалізм став одним із другорядних елементів основної політичної думки, в Росії розрив між ними був настільки значним, що радикали не відчували свого зв'язку з жодною суспільною установою в Росії; тому вони відкинули всі ці установи і поставили за мету знищити їх всі і почати з абсолютного нуля.

був чудовий матеріал для національної саги. Суміш авторитетності і правдоподібності створили образ батьківщини, якою росіяни могли обґрунтовано пишатися. Боротьба з найбільшою європейською потугою і перемога над нею були досягненням, яке можна було вивчати, не червоніючи від сорому, досягненням, яке підтвердило європейський статус Росії. Вторгнення Наполеона дало можливість оновити політичне самосприйняття Росії, додаючи до нього відтінки впевненої у своїй правоті легітимності, який здебільшого має переможна війна з агресором. Вираження цього у формі видатного роману, який міфологізував ці події, було саме тим, чого потребувала динамічна нація. Перетворення у Толстого історії на міф про «велику патріотичну війну» додало нового блиску тому, що Ентоні Сміт назвав «основоположним політичним міфом» нації. Описуючи картину іноземної агресії і засуджуючи агресора, Толстой, крім того, змалював панораму кількох сотень характерів, які жили далі своїм життям, незважаючи на перерви та втрати, спричинені війною. Це надало романові додаткового героїчного виміру.

Присутність «Війни і миру» в дискурсі російської культури і поза його межами, у бібліотеках і шкільних класах формувала «комплекс інтересу», про який і мріяти не могли культури пригноблених народів. «Війна і мир» розповіла незліченним читачам про те, що Росія – це країна добрих і благородних людей, таких як Каратаєв і Тушин, а не агресивний колос, яким її вважали «наклепники Росії». Тогочасні еліти могли побачити, що російська аристократія «зовсім така сама, як ми». Вона непретензійна, щедра, працьовита та схильна до нешкідливих дивацтв, на кшталт захо-

плення старого князя Волконського французькими манерами. Прямий і не впевнений у собі П'єр Безухов – це типовий представник освічених росіян, які часто роблять помилки і неорганізовані, але завжди щирі і спонтанні. Князь Андрій надзвичайна людина – може, надмірно інтелектуалізований, але з добрим серцем і, знову ж таки, не хитрий і не лицемірний, що так характерно для героїв Бальзака, Флобера, Мопассана або Теккерея. Хитрість є рисою, яку має дуже мало хто у «Війні і мирі», і ці особи не відіграють значної ролі у сюжеті: Берги та Курагіни – це лише маленькі плями на величній картині, що її намалював Толстой. Жінки в цьому великою мірою чоловічому романі виконують традиційні ролі і продовжують галерею сильних російських жінок (яку започаткував Пушкін). Княжна Мар'я – не менш складна особистість, ніж західноєвропейські аристократки того часу. Наташа Ростова голосно і виразно заявляє, що її не потрібно ні з ким порівнювати; її змальовано як найтипівшу російську жінку, неймовірно чарівну навіть у її маленьких слабкостях, як, наприклад, у необдуманій пригоді з Анатолем Курагіним. «Війна і мир» – радісна, але не поверхова книжка; це, мабуть, єдиний великий роман у світовій літературі, в якому знання людської природи не знищує оптимізму автора. Ще раз повторимо, що російська держава надзвичайно виграла завдяки здатності Толстого поєднати глибину з блиском, і що представлена в його романі Російська імперія утвердилася в пам'яті читачів як реальна держава.

Французьке вторгнення у переказі Толстого зміцнило міф про імперську невинність Росії і допомогло легітимізувати імперські дії Росії. У «Війні і мирі» основний театр дій вій-

ни з Наполеоном – Східна Європа – розглядається як законна російська територія. Цей роман призвів до затримки із усвідомленням Росією того факту, що Російська імперія не була тим самим, що етнічна Росія. Толстой поклав останні штрихи на образ, вперше намальований Пушкіним, згідно з яким Росія самотужки перемогла французького імператора і заплатила власною кров'ю за свободу Європи; саме тоді в російській національній пам'яті почала зароджуватися думка про те, що Росія спроможна не лише себе захистити, а й врятувати Європу, думка, поширена і сьогодні. Так само завдяки «Війні і миру» з поля зору випав вибір, який імперія під час захисту від Наполеона зробила на користь продовження війни зі своїми південними сусідами. Письменник, який так швидко забув про діяння імперії на Кавказі, але водночас так сильно обурювався діями Наполеона в Росії, безперечно, працював у імперському руслі. Саме з такої колоніалістської позиції Толстой переконував своїх російських (а пізніше й іноземних) читачів у тому, що стосовно вторгнення Наполеона в Росію можна було розповісти тільки одну історію, і саме її він розповів у своєму романі.

Історія синхронна: вона розгортається в часі. Міфологія перебуває у теперішньому часі, який триває вічно. Її постійно потрібно захищати, так само, як і міф про *рідину*: вона діяхронна. У «Війні і мирі» Толстой використовує історію для підкріплення міфології і навпаки і в такий спосіб поєднує синхронність і діяхронність. Мало кому з письменників вдалося досягти в цьому такого успіху. Читаючи цей роман, ми ніби занурюємось в історію – її часові межі чітко окреслені періодом між 1805 і 1820 роками – але водночас ми проникаємось міфологічною творчістю, яка перетворює для

нас реальну Росію початку ХІХ ст. на міфічну Росію – країну вічної краси, населену майже ідеальними людьми. «Війна і мир» сприяє формуванню відчуття російської винятковості і водночас підтримує довіру до викладених історичних подій. Саме ця досконала ілюзія «реальності», прикрашеної уявою, і надає романові такого потужного враження присутності. Як висловився російський критик, це «довершена картина Росії тих часів». Толстой сприйняв це як звичайну річ: «М. М. Страхов поставив «Війну і мир» на п'єдестал, на якому вона і залишиться в оцінці суспільства»⁴. Він міг би додати, що його особисте досягнення стане досягненням російського суспільства і підніме самооцінку росіян до рівня, якого вона ніколи не сягала раніше.

КРАЄВИД І СТАБІЛЬНІСТЬ

Значення Толстого починається з перетворення пейзажів на символи. Російську національну міфологію переповнюють речі, які можна назвати священними або напівсвященими: поля битв, священні міста, річки, озера, поставлені людьми пам'ятники, будинки, побудовані видатними росіянами або такі, що в них вони жили, меблі, якими вони користувалися, одяг, який вони носили, події, учасниками яких вони були, написані ними рукописи. Соціологи вказують, що пам'ятки та священні місця зміцнюють почуття спільної ідентичності⁵; наявність певної кількості таких речей є звичайною справою для кожної культури. Для то-

⁴N. N. Strakhov, цитується за: Ernest Simmons, *Leo Tolstoy* (New York: Vintage, 1960), vol. 313. Російський текст зауваження Страхова наведено в праці: Н. Н. Страхов. *Критические статьи об И. С. Тургеневе и Л. Н. Толстом*. Киев: Изд-во И. П. Матченко, 1901. Передрук: Mouton (The Hague, 1968).

⁵Smith, 213.

го, щоб народ мав відчуття власної ідентичності, деякі місця повинні бути в уяві етнічної групи особливо значущими. Росіяни, хоча й не є унікальними, цінуючи свої святі місця та споруджуючи пам'ятники своїм героям, вирізняються надзвичайною відданістю їм. Куликове поле Блока, сцени битв і пейзажів, радянське прославляння Сталінградської битви (повість Некрасова «В окопах Сталінграда»), природа та географія, чий історичний образ відтворено так, як це не насмілилися зробити романісти вікторіанської доби стосовно британських краєвидів та Бальзак і Флобер стосовно французьких. У «Мертвих душах» Гоголя Чичиков подорожує російськими рівнинами, які врешті-решт набувають міфічних вимірів. До кінця повісті образ чичиковської трійки коней трансформується: Росія раптово з'являється у вигляді дикої трійки, що мчить до невідомого призначення, тоді як інші народи і держави розступаються, щоб дати дорогу їй галопу, який змітає все зі шляху. «Війна і мир» зробила величезний внесок до цієї скарбниці пам'яті про священні місця.

Кілька разів у «Війні і мирі» російський краєвид стає шанованим символом Росії. Широка рівнина, де-не-де горбиста, але здебільшого пласка, з розкиданими березами і лісами – це найтипівіша Росія, де міфічний російський народ проходить свій життєвий шлях. Ось чому досвід П'єра в Бородіні є, мабуть, сумішшю історії та міфології, найсильнішою в усій російській літературі. Коли П'єр піднімається на курган у Бородіні, він вражений красою російського краєвиду. Він бачить ліс, «золоті поля і переліски», річку Коло-

чу і великий Смоленський шлях, весь укритий військами⁶. *Родина* така красива, що перехоплює подих, але її потрібно і захищати. Цей пейзаж приводить П'єра до одного з прозрінь. Дещо раніше в романі Наташа Ростова сидить біля вікна в Отрадному (що означає «радісне» по-російському), милуючись російським краєвидом, освітленим місячним світлом. Дивлячись на цей пейзаж, їй хочеться летіти, і це піднімає також і князя Андрія, який мимоволі підслухав слова Наташі, захопленої красою ночі.

У російському фольклорі *берёзка* (береза) символізує російськість у формі, не характерній для жодного іншого європейського народу. З *берёзкой* пов'язується меланхолія, однак не сум. Дуб є ще одним символом – російської родючості і достатку, як у «Руслані і Людмилі» Пушкіна: «У лукоморья дуб зелёный...» Князь Андрій бачить перші листочки на березах, приїхавши у свій рязанський маєток, і перебуває у відповідному меланхолійному настрої, але при погляді на старий дуб його охоплює почуття відродження, яке може дати російський краєвид. Коли князь уперше побачив його, дуб стояв сучкуватий і безлистий, з «величезними, незграбними, несиметрично розкар'яченими руками й пальцями і потрісканою корою». Через кілька днів дуб, укритий «шатром сочистої темної зелені... млів і... злегка коливався у промінні вечірнього сонця»⁷. Князь Андрій зазнає весняного почуття радості і прозріння або відкриття радості життя.

У сцені полювання на вовка громадський дух змішується зі схильністю до жорстокості, що є характерною рисою ім-

⁶*War and Peace*, видання: George Gibian і переклад: Aylmer Maude (New York: W. W. Norton, n. d.), 880.

⁷Там само, с. 462.

перських народів. Література дає два яскраві описи сцен полювання на вовка, один – у Толстого і другий – у Альфреда де Віньї в поемі «Смерть вовка» [«La Mort du Loup»], написаній у 1843 р. Полювання на вовка у «Війні і мирі» описується виключно з погляду мисливців, тоді як в Альфреда де Віньї вовк озивається словами екзистенціального болю. Важливо, що у полюванні на вовка беруть участь кілька найкращих героїв «Війни і миру»: Ніколай Ростов (хоча ми й пам'ятаємо його готовність вбивати на вимогу царя), дрібний поміщик з веселим характером («дядечко», в домі якого Наташа виконує свій пам'ятний селянський танець), старий граф Ростов і декілька селян. Коли собаки зрештою долають вовка, один із селян, Данило, щасливо шепоче, «мы его соструним!» Він наступає ногою на шию вовкові, закладає палицю йому в пащу, зв'язує до купи ноги і перекидає, щоб закинути на коня:

«Зі щасливими, змученими обличчями вони поклали старого вовка, живого, на коня, що кидався вбік і форкав і, в супроводі собак, що скавуліли, повезли вовка до місця, в якому всі мали зібратися.... Мисливці з'їжджалися зі своєю здобиччю та оповідями, і всі підходили дивитися на вовка, який, звисивши свою лобасту голову із закушеною палицею в роті, великими скляними очима дивився на весь цей натовп собак і людей, що оточували його. Коли його торкалися, він, здригаючись зв'язаними ногами, дико і разом із тим просто дивився на всіх. Старий граф Ростов також підїхав і доторкнувся до вовка.

– О, який величезний! – сказав він. – Величезний, правда?
– спитав він у Данила, що стояв біля нього.

– Величезний, ваша світлість, – відповідав Данило, спішно скидаючи шапку.

Граф пригадав свого упущеного вовка і свою сутичку з Данилом.

– Але ж, брате, ти сердитий, – сказав граф.
Данило нічого не сказав і тільки соромливо посміхнувся по-дитячому ласкавою і приємною посмішкою»⁸.

У цьому описі впадає в око відсутність в оповідача співчуття до тварини, яка повільно задихається, перекинута на спині коня, спливаючи кров'ю, та неспроможна вдихнути досить повітря. Здатність не звертати уваги на такі делікатні речі, безперечно, була характерною ознакою імперських переслідувань ворога, які росіяни неодноразово здійснювали у своїй історії. Вовк – це переможений ворог, і всі мисливці поділяють радість перемоги: від найнезначнішого селянина до аристократа. Цікаво, що в останніх словах цієї сцени говориться про добру і ласкаву посмішку селянина, – посмішку, яка зближує його з добрими і ласкавими людьми, які з'являються на сторінках творів, наприклад, Достоевського і Тютчева, і представниками яких є божі люди, що їх приймає княжна Мар'я.

На відміну від сцени, описаної у Толстого, сцена полювання у Альфреда де Вінї не має імперського символізму; вона швидше наводить на думку про екзистенціальну стійкість, з якою сучасник де Вінї, Серен К'єркегор, сприймав світ. Тут також вбивають вовка. Його оточують собаки і люди, точнісінько так само, як у «Війні і мирі». Його кілька разів вцілили з рушниці, шарпали собаки і поранили ножами ті, хто бачив, як він падає, повністю виснажений. Вовк коротко оцінює ситуацію, каже оповідач; тоді заплющує очі і, не видавши жодного звуку, помирає.

Оповідачеві вдалося зазирнути вовкові в очі перед смер-

⁸Там само, с. 553.

тю, і він відтворює те, що вовк намагався висловити цим поглядом:

Він мовив: «Хай сягне душа твоя висока, –
 Задуми сповнена, шляхетна й одинока, –
 І непохитності, і гордості щаблів,
 Що їх я доступивсь у глибині лісів.
 Стогнати, плакати, молитись – не пристало.
 Тож, як велить судьба, виконуй пильно й дбало
 Важкий обов'язок, відрікшись всіх вагань,
 Відтак страждай, як я, і вмри без нарікань»⁹.

(Переклад М. Москаленка)

Різниця між цивілізаціями, про яку говорив Семюель Гантінгтон, дуже чітко проявляється в порівнянні цих двох поглядів на вбивство впольованого звіра. У Толстого молода імперія і її народ виявляють неослабну енергію, переслідуючи та знищуючи ворога, і вони абсолютно неспроможні ідентифікувати себе з тими, кого вони перемогли. Де Віньї виказує здатність співчувати болю іншого: це дуже шкідлива риса для імперій, але цілком типова для зрілих культур.

Хоча міфологізація місцевостей і подій відбувається швидкими темпами, економічні причини кампанії Наполеона в Росії залишаються непоміченими. Першопричиною війни між Францією і Росією було розірвання союзу між цими двома країнами, які в 1808 р. вели таємні переговори про поділ Туреччини¹⁰. Останньою краплиною, яка

⁹«Si tu peux, fais que ton ame arrive, / A force de rester studieuse et pensive, / Jusqu'a ce haut degre de stoique fierte / Ou, naissant dans les bois, j'ai tout d'abord monte. / Gemir, pleurer, prier, est egalement lache. / Fais energiquement ta longue et lourde tache / Dans la voie ou le Sort a voulu t'appeler, / Puis apres, comme moi, souffre et meurs sans parler.» Alfred de Vigny, «La Mort du Loup» *Poemes* (Paris: Union Generale d'Editions, 1966), 255-58.

¹⁰Seton-Watson, 122-23.

призвела до розриву союзу, був торговельний конфлікт. Росіяни не хотіли скорочувати свою прибуткову торгівлю з Англією, і їхня торговельна політика була вигідною для Англії і не вигідною для Франції. Економічна блокада Англії Наполеоном зробила морську торгівлю між Росією і Англією важкою і небезпечною. У 1810 р. Олександр I наклав високі імпорتنі мита на товари, які надходили до Росії суходолом (це були переважно товари з Франції). Після цього удару, завданого французьким інтересам, війна була тільки питанням часу. Приховуючи ці причини війни і зображуючи Росію жертвою, яка здобула перемогу, а не здобиччю і *хижаком* водночас, Толстой став одним із найголовніших творців ідеї жертвовності, яка відіграє дуже важливу роль у політичній міфології росіян.

Толстой підтвердив також, що ідея жертвовності Росії не перешкоджає її величчю та успішності і що вона може йти пліч-о-пліч із сприйняттям росіян себе як великого народу. «Війна і мир» створила систему символів, у межах якої комфортно почувала себе російська імперська національна ідентичність. Було чітко викладено компліментарну версію російської історії таким чином, що вона була зрозумілою як російським, так і західним читачам. Значною мірою саме завдяки романові «Війна і мир» центральне місце в головному російському національному міфі посідали іноземне вторгнення і самозахист росіян. Вже відзначалося, що створення таких систем символів є життєво важливим для самоусвідомлення і рівноваги суспільства¹¹. «Війна і мир» міфологізувала практично кожну подію, якої вона торкалася, не позбавляючи їх історичної правдоподібності, і мала

¹¹Thomas Molar, *Twin Powers: Politics and the Sacred* (Grand Rapids MI: Eerdmans, 1988), 135.

вкрай важливе значення для забезпечення освіченому російському суспільству почуття стабільності і свідомості того, що воно займає належне місце в європейській історії.

До того, як роман Толстого переформатував основоположний політичний міф російського народу, російська еліта не мала досвіду імперського дискурсу в рамках своєї власної культури. Часовий проміжок історичної пам'яті в Росії був коротшим, ніж у країн Західної Європи, і вміст цієї пам'яті не був пристосований до загального огляду за посередництвом мистецтва. Незважаючи на зусилля слов'янофілів, які намагалися прищепити російській культурі впевненість у собі, пропонуючи ідею очевидної їй призначеної долі, оголошення Росією себе благодійною імперією не було повністю переконливим для її власної еліти. Проблема частково полягала в тому, що імперський міф важче стабілізувати, якщо колонії розташовані близько до метрополії: всяке скорочення кордонів або будь-яка спроба підкорених людей стати незалежними сприймається як загроза самій нації. Потужна держава, яка живе в мирі зі своїми сусідами і виконує цивілізаційну місію на заморських територіях – це одна справа; а країна, яка весь час оглядається через плече на вороже настроєних підпорядкованих людей, – зовсім інша. Почуття російської національної ідентичності було навіть надмірне, але природа цієї ідентичності була сумнівною. Власне кажучи, рух слов'янофілів був засобом подолання цієї нестабільності і відчуття нетривалості імперії. Намагаючись сформуванати міф про давній слов'янський мир, котрий, як вважалося, був основою *Русі*, слов'янофіли на-

магалися подолати це відчуття нетривалості¹². Частково їм у цьому вдалося досягти успіху, але Толстой виявився успішнішим.

«Війна і мир» пройнята відчуттям тривалості і стабільності. Російська культура, як її представлено в романі, перебуває у згоді з собою. Тон роздратованості поступився місцем прагненню запропонувати універсальні моделі поведінки в такий спосіб, як це робилось у Західній Європі, – коротше кажучи, прагненню вести за собою. Хоча компонент міфологізації в романі істотний, у ньому відсутнє почуття озлобленості, як у Глінки, немає наміру розпалювати національні упередження. У «Війні і мирі» Росію показано як велику державу, яка добре себе почуває, віддаючи накази, таку Росію, яку хотіли б мати ще росіяни покоління Пушкіна. У Росії часів Толстого було багато людей, котрі могли згадувати про бурхливі минулі роки, живучи в атмосфері безпеки та величі. Роль «Війни і миру» у зміцненні позитивного сприйняття росіянами самих себе подібна до ролі, яку відіграли щодо англійців історичні трагедії Вільяма Шекспіра. Історичні твори Шекспіра представляють Англію в усій її величі – через її королів і принців, лицарів і блазнів, з їхніми сумнівами у собі під час невдач і успіхів, – і незважаючи на думку Інших. «Війна і мир» дає модель дискурсу, який знайшов своє місце у світі і не змушує оглядатися через плече, аби впевнитися в тому, що він збігається з думкою, визнаною у світі. Одного роману замало, аби зникли всі залишки такої невпевненості, але тенденція, визначена романом Толстого, була вирішальною. Імперська велич від

¹²С. А. Грант доводить, що «мір» і «общи́на» були радше утвореннями московитів, ніж давніми інституціями. «*Obschina and mir*» *Slavic Review* 35, no. 4 (1976).

того часу стає популярною серед усіх прошарків російського суспільства. Вона подобалася Леніну, а нині подобається Солженіцину.

Новий універсалізуючий тон ясно відчувається вже в першому розділі роману. Один критик якось зауважив, що дивно, як така велика книжка починається такою тривіальною розмовою, що до того ж ведеться французькою мовою. Однак така на перший погляд дрібна розмова аж ніяк не є тривіальною: вона представляє значні досягнення російського суспільства, яке діє в міжнародному середовищі, говорячи про іноземних аристократів як про рівних, і граціозно рухається у глибоких водах міжнародної політики. Гостей салону Анни Шерер вже не стосується визначення, яке дає британський мандрівник у своєму описі Росії як «грубого і варварського царства», та засудження Мішле бруталності росіян. Їхнє місце у системі європейських потужних держав уже не ставиться під сумнів. У першому розділі «Війни і миру» заявляється про те, що Росія найкраща і найсвітліша, і з цього можна зробити висновок, що їм уже не потрібно бути роздратованими, як Пушкін. Вони вже збулися.

Велике значення має те, що перші речення роману вимовляються французькою мовою, і що промовець (росіянка) має німецьке прізвище. Запрошення на її вечір написане французькою мовою. Так само князь Андрій і Білібін (прототипом якого був досвідчений російський фахівець із зовнішньої політики князь А. М. Горчаков) користуються більше французькою, аніж російською мовою, у своїй ультра націоналістичній розмові про кампанію 1805 року. У початковому варіанті роман був щедро притрушений французькими пасажами, які пізніше зустрічаються вже не так ча-

сто, вказуючи на згасання ентузіазму до французької мови під час і після переможної війни з Наполеоном. Це відчувається і в листуванні між Жюлі Карагіною і княжною Мар'єю. Французькі пасажі та окремі вставки німецькою мовою свідчать про те, що Толстой задоволено визнає, що російські освічені класи в певні періоди російської історії говорили іноземними мовами. Двома поколіннями раніше цей факт спричиняв занепокоєння, яке спонукало російського віце-адмірала початку ХІХ ст. Олександра Шишкова створити Товариство любителів російської мови, що було нервовою спробою зробити російську мову пріоритетною порівняно з модною і гнучкою французькою. У 1860-х роках російська мова почувалася дуже добре, французька використовувалася мінімально, і кількість росіян іноземного походження, які пробилися до верхніх шарів суспільства, була зовсім незначною. Такі зміни в російській національній ідентичності не призвели до посилення французького і німецького впливів на російську культуру, а натомість надали їй західноєвропейського лиску, і навіть найбільш ксенофобські виразники імперської ідеї визнали це одним із позитивних наслідків, що їх дають імперським утворенням їхні завоювання. Складні характери у «Війні і мирі» тільки здивували б, якби один з них намагався, як Шишков, організувати рух на захист російської мови.

Розгляньмо тепер, що означало для російської культури згадане вище листування французькою мовою між Жюлі і Мар'єю – двома молодими дамами, які обидві були росіянками і обидві отримали добре виховання. Те, що дві майбутні матрони і матері дітей еліти не могли знайти належних слів рідною мовою для вираження дівочих почуттів, відпо-

відає реаліям допушкінської Росії. Використання французької мови не обмежувалося обміном дівочими мріями: Андрій і П'єр також спілкувалися французькою мовою, виказуючи знервованість обмеженим набором понять і нюансів у російській мові початку ХІХ ст. Такий стан справ свідчить про сильну стурбованість культури своїм становищем. У лінгвістичному аспекті Росію часів Олександра І можна було б порівняти з країнами Африки та Азії, що прийняли англійську або французьку мови як офіційні і зберегли їх як мови навчання до ХХ ст. включно. Однак Росія сама панувала над колоніями і прагнула послабити їхні ідентичності, накладаючи на них натомість свою. Таке парадоксальне почуття водночас нижчості і вищості стосовно Інших не раз проявлялося в російській літературі у першій половині ХІХ ст. Однак Толстого воно вже не мучить, і читачам передається від нього цей спокій.

У першому розділі представлено те, що Ентоні Сміт називав горизонтальною *етнією* (*lateral ethnies*). У ній описуються розмови між представниками вищих кіл російського суспільства. Толстой показує, що воно чітко формулює свої думки і є космополітичним. Анна Шерер – росіянка з усіх поглядів; країну свого народження вона ставить вище від свого походження. П'єра Безухова, російського поміщика-мільйонера, який не має люб'язних товариських манер, не особливо турбує його невідповідна поведінка у вищому товаристві. Потрібно бути впевненим у своєму етносі, щоб показати представника найвищої еліти своєї країни, котрий поводить себе як селяк, і це міг зробити без загрози для авторитету імперії лише письменник, повністю переконаний у культурній незалежності Росії. Якби Толстой писав у

XVIII ст., він не міг би представити сина одного з вельмож Катерини II у такому сумнівному світлі. У літературі доби Катерини II та більш раннього періоду всі росіяни були приречені «з'являтися в товаристві» як штивні літературні характери, накреслені у найкращих традиціях самозвеличення. Персонажа, який мав би манери П'єра, важко уявити в жалісливій «Россіяді» Хераскова або в жахливих трагедіях Сумарокова, мета яких полягала в тому, щоб продемонструвати світові і самим росіянам, що Росія – культурна країна, обізнана з літературною модою, котра панувала в Західній Європі. «Бідна Ліза» Карамзіна (1792) була наслідуванням «Памели» Річардсона (1740), а драматичні твори Сумарокова були віддаленою луною трагедій Корнеля та Расіна. «Євгеній Онегін» Пушкіна став популярним частково тому, що його герой був снобом і модно знудженою особою, а отже – типовим європейцем. Характери «Євгенія Онегіна» дуже стилізовані і зовсім не реалістичні, включаючи Татьяну, котра, як нас переконує автор, має російську душу, але манери добре уродженої юної європейської провінціальної дівчини XIX ст. Пушкін просто дотримувався правил західних романтичних літератур, коли, кокетуючи, зауважив, що ім'я *Татьяна* – не досить витончене для поеми.

Толстой вільний від таких зобов'язань і тривоги. Він переконаний, що Росія належить до великих держав і не намагається дорівнятися до інших, а претендує на власне місце у світовій культурі і передає це переконання своїм читачам. Легкість, з якою оповідач переносить нас із віталень Анни Шерер до маєтку князя Андрія Волконського, підтверджує віру автора у свої сили в порівнянні з європейською культурою. Волконський – франкофіл, і він може таким і зали-

шатися без вибачень або якихось пояснень, на відміну від Євгенія Онегіна, чию освіту детально описано, щоб переконати читача (не має значення, що це зроблено в іронічній манері), що він справді відповідає європейським нормам. За часів Катерини II франкофілія князя Волконського могла вважатися рабським наслідуванням іноземних звичаїв, проти чого могли б запротестувати Шишков та Фонвізін. В епоху Олександра II Росія вже була досить сильною, щоб толерантно ставитися до таких зворушливих франкофілів, як старий князь Волконський – особливо якщо він, на відміну від Онегіна, залишався в глибині свого серця російським патріотом. Російська імперська ідентичність вже була міцно встановлена, і можна було одночасно бути патріотом і франкофілом. Герої Толстого почувають себе комфортно, залишаючись тими, ким вони є, і водночас їм зручно в товаристві тих, які не є росіянами. Ось що найголовніше, якщо це не підробне: усвідомлення свого місця стосовно інших. Толстой зобразив російську аристократію такою, в яку можна було повірити, що за його часів було необхідною умовою здобуття становища у світовій літературі, магістральні шляхи в якій визначалися імперіями, представленими своїми найталановитішими письменниками.

Тоді як початкову сцену в салоні Анни Шерер можна порівняти з камерною музикою, розділ, у якому йдеться про спільну австро-німецько-російську кампанію проти Наполеона у 1805 році, – з симфонією. Уперше в історії Росія показана як активний друг Заходу, партнер у змаганні країн, союзник потужних західноєвропейських держав. Австрійців описано з певною поблажливістю, яка раніше ніколи не відчувалася в російській літературі, де Захід був

або об'єктом поклоніння, або засудження. На Білібіна – російського дипломата у Відні – дивляться не як на екзотичне диво, а як на аристократа, який стоїть на щабель вище від рядових членів європейських еліт: «*les mots de Bilibine se colportaient dans les salons de Vienne*» («вислови Білібіна розходилися по віденських салонах»), – зауважує оповідач (тут варто відзначити французьку мову)¹³. Про моравське місто Брно (у «Війні і мирі» використовується не ця його слов'янська назва, а німецька Brunn, у її російському варіанті – Брюнн) Білібін, який на той час в ньому жив, зверхньо згадує як про «цю жахливу моравську діру» – висловлюючи це, ясна річ, французькою мовою: *ce villain trou morave*¹⁴. Білібін каже це, звертаючись до молодих російських аристократів, які недавно прибули з Відня і зневажливо відгукуються про провінційну атмосферу Брно. Для них, очевидно, рідною є збудлива атмосфера санкт-петербурзького двору, і невелике центральноєвропейське місто здається їм провінційним. У той час Богемія і Моравія перебували під австрійським правлінням, і хоч вони й справді були провінційні порівняно з Парижем та Віднем, проте цілком відповідали європейській культурній парадигмі, котра кількома поколіннями раніше була недосяжною для росіян. Насправді російські офіцери наполеонівських часів усе ще дивилися навіть на провінційний Захід із благоговінням. Такий менш літературно обдарований спостерігач, як Надія Дурова, писала у своєму «Щоденнику» про витонченість, матеріальний добробут і гарні манери, які рідко можна було зустріти на батьківщині

¹³ *Война и мир* (Москва: Художественная литература, 1963), т. 1, с. 163; *War and Peace* (Norton), 163-64.

¹⁴ *Война и мир*, т. 1, с. 169; *War and Peace* (Norton), 169.

ні¹⁵. Однак у «Війні і мирі» показане зверхнє ставлення росіян до жителів Заходу.

У цьому контексті роздуми Толстого про історію набувають особливого значення. Вони є вершинним виразом імперської впевненості в собі, якою пройнятий весь роман. Думки Толстого подаються з позиції судді, забезпеченого великою і переможною державою. З його інтерпретації випливає, що Росію до її теперішньої величі привели дії мільйонів людей. Само собою зрозуміло, що народи й соціальні класи, задоволені наявною ситуацією, були більш схильними до заяв про неминучість перемоги Олександра I над Наполеоном і про те, що цього хотіли мільйони, ніж народи і класи, які програли в цьому змаганні європейських держав. Толстой використав історичне правосуддя і логіку історії для підтримки російської імперії; безперечно, він був би менш доброзичливим, якби росіяни програли війну з Наполеоном. Його бачення історії відповідає урочистому і неминучому походові переможців, руху яких уперед сприяють і особи, що є виразниками імперського народу.

ЛІТЕРАТУРНІ ГЕРОЇ ТА ІСТОРИЧНІ ОСОБИ

Універсалізуючий наратив Толстого не обмежується великими проблемами. Він не вважає принизливим і опис повсякденних радощів і клопотів російської аристократії. Тут його роман дещо відхиляється вбік від західних романів XIX ст., в яких описувався переважно середній клас. Розглянемо ці відмінності трохи докладніше.

¹⁵Nadezhda Durova, *The Cavalry Maiden: Journals of a Russian Officer in the Napoleonic Wars*, переклад Mary Fleming Zirin (Bloomington: Indiana Univ. Press, 1989).

Було помічено, що кожна добре розвинена національна міфологія виробляє те, що можна назвати культурою повсякденності¹⁶. Ця культура пов'язана із щоденним життям чоловіків і жінок протягом певного часу. Західна література сприяла розвиткові цієї культури, зображуючи радше життя нових суспільних класів, ніж аристократії. Англійський роман XIX ст. знову й знову закарбовував у пам'яті читачів прийнятність та бажаність буржуазного стилю життя і різноманітних пов'язаних із ним звичаїв і церемоній. У цих церемоніях міг брати участь кожен, свідченням чого стало те, що буржуазні манери поширилися серед найнижчих прошарків британського суспільства за час життя кількох поколінь. Голландські художники XVII ст. пішли навіть далі: вони впроваджували серед своїх замовників і глядачів прихильне ставлення до таких прозаїчних занять, як прибирання, приготування їжі та радість спілкування в сімейному колі. Завдяки картині Яна Вермеєра «Дівчина в кухні» (1660) ми не тільки дізнаємося, яким був інтер'єр голландської кухні, а й починаємо по-новому цінувати ту просту роботу, яку в ній виконують. Ця картина надає гідності кухонним заняттям, піднімаючи їх від анонімності і непомітності до роботи, вартої художнього зображення. Таке мистецтво демократизує культуру, показуючи, що навіть найменш ціновані в суспільстві заняття заслуговують на уважніший і шанобливіший погляд.

Певну версію такої звичайної домашньої обстановки було показано також і в Росії, у «Війні і мирі». Однак це зображення рішуче відрізнялося від змалювання буржуазного теплого ставлення до повсякденних кухонних занять. Це

¹⁶Peter J. Taylor, *The Way the Modern World Works* (New York: John Willey, 1996), 193-211.

був певного роду потьомкінський варіант побутової культури. Ім'я фаворита Катерини II згадується тут, оскільки чудове сімейне життя родини Ростових, яким, звичайно, не можуть не захоплюватися читачі «Війни і миру», не було типовим для суспільства. У ньому зовсім відсутнє миття посуду і чищення підлоги, і відсоток росіян, які жили в таких сім'ях, був надзвичайно малим. У «Війні і мирі» описано життя, типове для кількох сотень родин, що належали до найвищого товариства, а не мешканців російських міст і дрібних поміщиків. Безпосередність Наташі Ростової приховує працю незліченних слуг, які роблять таку природність можливою. На відміну від цього, західноєвропейська проза наповнена дедалі численнішими представниками середнього та нижчого класів, що живуть у містах і сільській місцевості. Це особливо характерне для англійського роману. Король і королева та їхні придворні не з'являються, як дійові особи у повістях і романах Діккенса, Теккерея та Остін. Малесенький і важкодоступний світ королівського двору та аристократії був закритим для більшості західних романістів, чиє особисте життя так само проходило серед поміщиків чи міського середнього класу. Зовсім інша ситуація була в Росії, де середнього класу практично не існувало. Сім'ї, що з'являються у «Війні і мирі», належать до маленької частки одного відсотка російського суспільства. Вони настільки близькі до самодержця, що він просто мусить кілька разів з'явитися в романі, розмовляючи з героями і втручаючись у їхнє життя. У реальному житті дружина Льва Толстого також нанесла візит імператору, прохаючи про дозвіл на публікацію книжок свого чоловіка. Однак читачі «Війни і миру» сприймають такі надзвичайні стосунки як ти-

пову російську реальність, так само, як герої Діккенса або Остін типові для Лондона чи англійського села XIX ст. Отже, коли Страхов висловив думку, що роман «Війна і мир» давав «повну картину людського життя, повну картину Росії тих часів», – він мав рацію тільки частково¹⁷. Аналогічно, Писарев у своїх коментарях до «Війни і миру» не зміг знайти різницю між російським поміщиком і російським аристократом¹⁸. Такі дрібні неточності були посилені пізнішими критиками, і саме вони висловили погляд, що «Війна і мир» відображує звичайне російське життя так само, як голландський реалістичний живопис чи англійська реалістична проза відтворюють побут Голландії та Англії. Це ще одне підтвердження вміння Толстого впливати на погляди читачів.

Отож у романі «Війна і мир» вищі кола російського суспільства показані не лише як цілком сформований клас, а й як зразок російськості в побуті. Пушкін у «Євгенії Онєгіні» з іронією повторює популярні фрази російських снобів того часу: про батька Євгенія – «Три бали він давав щороку...», про дитинство самого героя – «*Madame* його гляділа дбало, / А там *Monsieur* узяв до рук»... (переклад М. Рильського)¹⁹. Толстой, на відміну від Пушкіна, описував у «Війні і мирі» освіту дітей з аристократичних родин як таку, що відповідає російським бажанням і потребам, незалежно від будь-яких віянь із Заходу. Згадується і про західну освіту, але тільки як про додаток до російської ідентичності героїв роману. Із сім'єю Ростових вводиться тема рідного дому, раніше відсу-

¹⁷Simmons, *Leo Tolstoy*, vol. 1, 313.

¹⁸Pisarev, «Old Gentry» [«Старое барство»], in *War and Peace* (Norton), 1377.

¹⁹Pushkin, *Eugene Onegin*, переклад Walter Arndt (New York: Dutton, 1963), 7.

тня в російській літературі, і це відбувається в російському стилі, з «невідповідною» першою появою Наташі, яка є сигналом того, що родинне життя російської аристократії відрізнялося від життя західних сімей.

Народження і виховання дітей вищого класу, яких багато у «Війні і мирі», було важливим елементом такого нового образу російської сім'ї. Зростання чисельності населення у Російській імперії протягом часу життя Толстого було безпрецедентним, і сам письменник також був батьком тринадцятьох дітей. Показ зміни поколінь зміцнював довіру, і велике потомство давало надію на майбутнє. Здатність Толстого вводити в роман дітей різного віку була вражаючою, так само, як і зображення ним синів, які замінювали батьків, і дочок, які замінювали матерів. Опис життя кількох поколінь було характерним для російської прози XIX ст., ніби відповідаючи демографічній динаміці того часу. Ефективний національний міф завжди містить зміну поколінь і процес ставання синів батьками, за словами Майкла Голквіста (Michael Holquist)²⁰. Відсутність таких описів у російській прозі XX ст. (так само, як і в західноєвропейській) відповідає зменшенню населення, характерному для Європи кінця XX ст.

У цьому зв'язку може постати питання, чи у «Війні і мирі» існує проблема «Менсфілд-парку», описана Саїдом. Чи джерелом прибутків, які уможливають таке зростання населення, є колонії? Чи існує прихована залежність П'єра Безухова, цього благородного велетня, який є одним із найпривабливіших характерів у всій російській літературі, від сліз і поту людей, позбавлених майна? Відповіддю тут є «так»,

²⁰Michael Holquist, *Dostoevsky and the Novel* (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1977), 165.

оскільки П'єр завдячує своїм казковим багатством не менш казковій спадщині, залишеній йому батьком. Його батько, граф Безухов, був «знаменитим вельможею часів Катерини»²¹. Землі подарувала графу Безухову Катерина II. Вони були розташовані поблизу Москви (менша частина) та біля Києва (більша частина). Внаслідок другого поділу Польщі у 1793 р. Російська імперія анексувала сотні тисяч квадратних миль території України на захід, північ і південь від Києва (до 1793 р. місто Київ лежало на кордоні між Польсько-Литовською державою і Росією)²². Масована експропріація русинських власників земель на цих та інших територіях дала Катерині змогу розподілити між своїми вельможами близько мільйона селян, які до того належали цим землевласникам. Ми дізнаємося з «Війни і миру», що більшість кріпаків П'єра проживала в Київській губернії²³. Землі і селяни, силоміць відібрані у землевласників Польсько-Литовської держави, відігравали в житті П'єра Безухова таку саму роль, як раби плантацій Антигуа – у витонченому та впорядкованому середовищі Менсфілд-Парку. Зміна власності поклала додатковий тягар на сільських платників податків (російські аристократи не платили податків, але їхні селяни платили). Добробут П'єра мав початок (не показаний у Толстого) у страхіві, ненависті, втратах і зникненнях людей. Насильство, пов'язане із захопленням Росією західноукраїнських земель, що належали Польщі, принесло невимовні страждання підкореним. У «Війні і мирі» захоплення польських і українських колоній войовничою і милітаризованою Росією

²¹ *War and Peace* (Norton), 9; *Война и мир*, т. 1, с. 12.

²² Davies, *God's Playground*, vol. 1, 537; Chew, *Atlas*, 61.

²³ «Уехал в киевскую губернию, где находилась большая часть его крестьян». *Война и мир*, т. 1, с. 401; Norton, 409.

залишається невидимим для очей читачів, зовсім так само, як англійські читачі не бачать прихованого рушія, котрий забезпечує впорядковане життя помістя Менсфілд-Парку, або принаймні не бачили його до того, поки холодний погляд постколоніальних критиків не додав ще одного виміру до повісті Джейн Остін, якого раніше не помічали. Можливо, майбутні критики «Війни і миру» також почнуть помічати місця, що їх Толстой у своєму романі навмисне оминає.

Зміцнення в уяві читача міфології російської державності не було б таким повним без встановлення вертикальної *етнії*, тобто звичок і традицій нижчих класів. Селяни грають другорядну роль у «Війні і мирі», вони здебільшого безликі та неотесані, як, наприклад, у сцені в Богучарові. Однак Платон Каратаєв зовсім інший. Він відрізняється також і від селян у «Записках мисливця», і зовсім не схожий на стилізовану няню в «Євгенії Онєгіні» Пушкіна. Каратаєв – мудрець, і він має значний вплив на духовний розвиток П'єра. Його роль у романі полягає в тому, щоб показати, що неоспівані герої російського народу походять із найнижчих верств суспільства. Каратаєв добровільно записується до війська, щоб порятувати родину свого брата. Він ділиться з П'єром скромним пайком. За умов, коли постійно загрожує небезпека, він виявляє своє духовне багатство. Каратаєв помічає беспорядність і самотність П'єра у полоні. Від нього пахне потом, і він вживає онучі замість шкарпеток.

Такі реалістичні мазки приховують той факт, що така тісна дружба між П'єром і Каратаєвим є чимось вкрай малоймовірним. У реальному житті братерські стосунки між графом та селянами, навіть у скрутному становищі, були

великою рідкістю. У тюремних умовах, описаних Достоевським у «Записках з мертвого дому», селяни всією душею ненавидять дворян. Незважаючи на це, Каратаєв непомітно увійшов у роль типового російського селянина, і жодний критичний дискурс навіть не пробував змістити його з цього місця. Понад те, оповідач у Толстого переконує нас, що Каратаєв співчуває П'єрові частково тому, що цей аристократ не був підготовлений до тяжкої подорожі як військовий полонений. У цей спосіб така неправдоподібна пара стала джерелом і підтвердженням міфу про солідарність росіян, незважаючи на класові відмінності.

Ще одне введення вертикальної *етнії* у «Війні і мирі» пов'язане з Наташею Ростовою – найбільш привабливою ясіночою постаттю у романі. Тут також реальність жорсткого поділу на класи завуальовується, і гору бере міфологія російської національної ідентичності. У реальному житті економічна відсталість Росії призвела до значних відмінностей у рівні життя і, отже, у смаках і культурі різних соціальних верств. Водночас танець графині Наташі Ростової в домі у її «дядечка» належить до найуспішніших літературних декларувань єдності російських людей. Оповідач запитує: «Де, як і коли всмоктала в себе з того російського повітря, яким вона дихала – ця графинечка, вихована емігранткою-француженкою, цей дух, звідки взяла вона ці прийоми, що їх *pas de chale* давно повинні були б витіснити?»²⁴ Запитання залишається без відповіді, але ми на це не звертаємо уваги – ця сцена, так само, як братання П'єра з Каратаєвим, є переконливою для нас, хоч їй і бракує історичного підтвердження. Кількома розділами раніше описується перший вели-

²⁴War and Peace (Norton), 564.

кий бал Наташі, на якому не було жодного російського танцю. Однією з причин, чому Наташа вийшла винятково багатим і цікавим характером, є те, що вона може виступати і як горда аристократка (наприклад, відмовляючи в дружбі княжні Мар'ї), і як проста дівчина, що поринає в сільські розваги. Вона символізує Росію більшою мірою, ніж будь-який інший герой роману – звичайно, міфічну Росію, а не політичну чи соціальну.

Те, що Толстой пропагував таке нове бачення Росії більш усвідомлено, ніж це може видаватися на перший погляд, видно з його ретельно зваженого розподілу історичних фактів і вимислу при зображенні різних дійових осіб і подій. Його визначеним для самого себе завданням було впровадження в картини історії міфологічної пам'яті народу. Це потребувало здатності міняти поведінку дійових осіб таким чином, щоб забезпечити їх злиття в уяві з історією, яку ще пам'ятали. Пригоди героїв «Війни і миру» є не тільки кольоровими мазками на полотні історичних подій, а й продуманими діями, які злегка (а іноді й досить сильно) змінюють історію. Як вказував Ентоні Сміт, впровадження вигаданих характерів у історичний наратив є найефективнішим способом формування національної політичної міфології, яка починає жити власним життям і, зрештою, стає частиною «реальності». Увага Толстого до історичних деталей, його спроможність змальовувати уявних героїв, як П'єр Безухов і Платон Каратаєв, і водночас реальні історичні постаті, такі як Наполеон і Кутузов, додало російському культурному дискурсу не знаної раніше глибини. Толстой узгодив життєві історії придуманих ним героїв зі швидкими змінами подій наполеонівських війн і змусив своїх при-

думаних дійових осіб брати участь в історичних причинно-наслідкових зв'язках. Долі окремих осіб у такий спосіб синхронізовані з детальною «реальною» історією часів Наполеона і водночас представлені діахронно, як такі, що розгортаються у часі і зазнають впливу численних інших подій, які також подаються в часовому розвитку. Таким чином Толстой додав міфологічного виміру до російської історії XIX ст., подібно до того, як Редьярд Кіплінг додав міфології «доброго» колоніалізму до британських діянь в Індії.

Розгляньмо чудовий приклад такого переплетіння історії і міфології в особі капітана Тушина. Вперше він з'являється під час огляду військ князем Андрієм: босий, розгублений, брудний, низький і непоказний, але вік має «великі, розумні та добрі очі». Ми здогадуємося, що він буде позитивним героєм і відіграватиме роль у війні. І справді, на наступних кількох десятках сторінок розсипано згадки про зовсім випадкові зустрічі і події, які підтверджують, що Тушину відведено роль зразкового солдата і важливе значення у здобутті перемоги в битві. Командири Тушина його не розуміють, але Толстой посилає князя Андрія для порятунку. Коли Тушина сварить його командир, князь Багратіон, за те, що він самовільно покинув артилерію, князь Андрій пояснює, що сталося, і добрий вчинок нагороджується. Тушин стає зразком російського солдата і, більш загально, «маленького росіянина», чия витримка, мудрість, відданість *«рідине»* і здоровий глузд дають Росії змогу вистояти у вирі історії. Тушина представлено в такий спосіб, щоб він здобув нашу симпатію: він скромний і стриманий у захисті власних інтересів, і ми можемо віднести його до тієї ж категорії, що й Акакій Акакійович Башмачкін Гоголя, Макар Деву-

шкін Достоевського та інші літературні герої, котрі належать до нижчого середнього класу, який був гнобленим і представляв стражденну Росію. Однак Тушин, окрім того, – герой, людина, яка захищає і рятує свою «рідину»; він заслуговує водночас на захоплення і співчуття. Такі стереотипи пом'якшують для нас образ Росії, посилюють здатність не помічати агресії і виводять на передній план позу смиренності Росії, яка захищає себе.

Варто поглянути також на символічний жест доброчинності і російського патріотизму Наташі під час евакуації Москви. Коли Наташа розпоряджається скинути сімейні пожитки з карет і возів, які вивозять клан Ростових із Москви, вона не тільки вводить себе в історичну подію перемоги, але й сприяє формуванню набору основних міфів російської держави, згідно з яким росіяни повинні любити свою «рідину» більше, ніж власну вигоду. Наташа хоче взяти з собою поранених російських солдатів замість приватного майна. Вчинок Наташі посилює і канонізує здатність росіян ставити інтереси Росії понад свої власні.

Ще одним прикладом стратегії розбудови престижу країни, яка передбачала впровадження художнього вимислу в реальні історичні сцени, була особлива обережність Толстого у показі ролі Кутузова в поразці під Аустерліцем. Толстой знав, що російський генерал був головним стратегом військ союзників, однак він не подав цієї інформації, а натомість змалював ситуацію так, що читач може зробити висновок, що за цю поразку відповідають австрійці. Хоча в романі всіляко підкреслюється роль генерала Мака як головнокомандувача іншої битви – під Ульмом, ні оповідач, ні жоден з героїв ні разу не згадують, що Кутузов був головнокомандува-

чем під час аустерліцької битви. Роман Толстого підкріплює легенду про велич Кутузова, яка стала невід'ємною частиною російської національної міфології (котра, взагалі кажучи, перенаселена особами з військовими званнями). У реальному житті аустерліцька катастрофа була безпрецедентною. Здавалося, що перемога військ союзників, зважаючи на їхню чисельну перевагу та зручні позиції, гарантована. Армія Наполеона була значно менша кількісно і виснажена тривалим походом; крім того, вона спершу була розташована в менш вигідному місці: у долині біля підніжжя Праценських висот, що їх вона пізніше взяла приступом. Програти битву за таких умов означало виявити виняткову воєнну неспроможність. Однак, тоді як праці, що описують реальну історію, зберігаються здебільшого у сховищах наукових бібліотек, «Війна і мир» сформувала сприйняття мільйонів людей, не дуже ґрунтовно обізнаних із російською культурою. Завдяки «Війні і миру» Кутузов став героєм не тільки для росіян, а й для всіх тих, хто схилився перед авторитетом Толстого у зображенні того періоду історії. Питання про те, чи причиною реальної поразки Наполеона в Росії був майстерний план Кутузова, погана російська погода чи одна з тих помилок, які складно пояснити, але які іноді роблять великі стратеги (і які призводять їх до поразки), дискусійне. Однак Толстой не дозволяє нам сумніватися в тому, що Кутузов був прекрасним генералом та героєм війни і що Наполеон зазнав від нього поразки. Можна залічити на рахунок Толстого ще кілька балів за вміле поєднання в єдине ціле історії та міфології.

Як явний контраст до портрета Кутузова, у «Війні і мирі» наведено, мабуть, найбільш неприємний образ Наполеона

з тих, що були будь-коли створені в літературі. У зображенні Толстого герой Аустерліца був самовдоволеним, дурним, товстим карликом, який нічого не розуміє ні у воєнній стратегії, ні в житті загалом. У своєму «Щоденнику» Толстой був навіть ще безжальніший, ніж у романі. Навряд чи прочитавши про Наполеона щось крім того, що подавалося у працях офіційного російського історика наполеонівських війн А. І. Михайловського-Данилевського та у книжці Адольфа Тьера «Історія консульства та імперії» (Adolphe Thier «*Histoire du consulat et de l'Empire*»), Толстой усе-таки порівнює Наполеона та царя Олександра I таким чином²⁵:

«[Наполеон]: пихатий французький мерзотник:

Навмисна брехня в усіх повідомленнях. Пресбурзький мир досягнутий обманом. Біля мосту Арколь він упав у болото замість того, щоб підхопити прапор. Поганий вершник. Вивозив картини і статуї під час італійської кампанії... Бурхлива радість, коли бачив мертвих і поранених. Одруження з Жозефіною – успіх у товаристві... Повне божевілля, дедалі сильніша слабкість і нікчемність на острові Св. Єлени. Обман і велич лише завдяки масштабності становища, а коли простір для діяльності скоротився, його нікчемність стала очевидною. І така безславна смерть!

Олександр, розумний і приязний чоловік, із тонкими почуттями, який прагне досягти людських висот на своєму високому становищі... Плани відродження Європи... Перемога, тріумф, велич, багатство і розкіш, які лякали його, і пошук людської величі – величі розуму»²⁶.

Ці приватні роздуми про нікчемність Наполеона та про велич Олександра сформували образ російської могутності

²⁵R. F. Christian, *Tolstoy* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1969), 111.

²⁶*Tolstoy's Diaries*, переклад і редагування R. F. Christian, vol. 1 (New York: Scribners, 1985), 182-83.

у «Війні і мирі». Ця могутність була досягнута шляхом применшення інших у спосіб, який критики вважали б низьким, якби не художня майстерність Толстого. Хоч англomовний світ поділяє негативне ставлення до французького вискочня (*arriviste*), але при цьому не заперечується той факт, що він був геніальним полководцем. Аустерліц загальноновизнаний як одна з великих битв в історії, зразок воєнної стратегії, що описується в класичних працях цієї тематики²⁷. У своєму поводженні з солдатами та генералами Наполеон не був пересічною людиною. Хоча його поведінка і промови вказували на мегаломанію, що є звичайною рисою людей, які мають владу, він був більше ніж *позером*. У жодному разі він не був руйнівником європейських культур: його метою радше було прагнення до величі і до встановлення нових королівських родів у Європі. Втручання Наполеона у ці династичні зв'язки не руйнувало національних ідентичностей і суверенітетів; навпаки, окремі з його генералів, які започаткували нові династії, стали шанованими громадянами інших народів і держав. Однак у «Війні і мирі» Наполеона представлено як блазня з обмеженим розумом і нікчому, який любить пусті жести і неспроможний осягнути тонкощі воєнного планування. Мудрець Кутузов протистоїть паяцу Наполеону: на диво, Наполеон виграє битву при Аустерліці. Кутузова показано як скромного генія, який не позбавлений дрібних пристрастей (як видно, наприклад, у сцені з жінкою священника, з якою, очевидно, Кутузов має зв'язок за мовчазною згодою її чоловіка), але основними його прагненнями є добро і захист *рідини*. На-

²⁷R. E. Dupuy and T. N. Dupuy, *The Encyclopedia of Military History from 3500 B. C. to the Present* (New York: Harper and Row, 1977), 747-50.

полеон натомість невиправний. Враження його нікчемності посилює брехлива статистика про його «Велику армію»: її чисельність була вдвічі меншою від наведеної Толстим і становила приблизно чотириста, а не вісімсот тисяч²⁸. Хоча історики, як правило, порівнюють Наполеона з Олександром I, Толстой у «Війні і мирі» робить не царя, а Кутузова суперником і, врешті, переможцем Наполеона, що було ще одним способом приниження французького імператора.

Процес впровадження міфології в історію явно помітний також у зображенні у Толстого російсько-польських відносин. Ідеологічне умиротворення, яке Толстой застосовує в цьому зв'язку, дуже помітне. У романі наведено кілька епізодів, які стосуються поляків, що залишилися на російській службі під час кампанії Наполеона. Це були здебільшого впливові магнати з Литви, Білорусі та України, для яких захист Росії гарантував стабільність їхнього соціального статусу. Переважна більшість письменного і напівписьменного польського населення була на боці Наполеона. У польській національній пам'яті закарбувалася масова присутність поляків у війську Наполеона: кількість поляків сягала вісімдесяти тисяч – близько п'ятої частини наступальної наполеонівської армії. Ця армія отримувала широку підтримку, перетинаючи землі Варшавського Королівства і Литви, що лежали на її шляху до Москви, землі, сплюндровані війнами, поділами та конфіскаціями. Можливо, однією з причин того, що Наполеон вибрав північний шлях до Москви замість південного, було його сподівання на підтримку з боку поляків. Однак імперське перо Толстого оминуло цю спонтанну підтримку на сторінках ро-

²⁸ *Война и мир*, т. 2, с. 89.

ману, і читачі, передусім іноземні, ніколи не дізнаються про справжній стан справ; вони будуть знати тільки те, що Віллярські, «Пжебишевські» та «Кріжановські» (зверніть увагу на русифікований варіант останніх двох прізвищ у тексті Толстого) залишилися на російській службі як генерали (Кжижановський і Пшибишевський) або як державні посадовці (князь Адам Чарторийський і вигадана дійова особа – граф Віллярський). Толстой пише про теплий прийом росіян у Вільні (Вільнюсі), але жодного разу не згадує про сповнену ентузіазму підтримку, яку отримав Наполеон у тому ж місті. Отже, тим, що дізнається читач, є авторитетний голос Толстого, який каже, що на шляху Наполеона до Москви не було опору російському правлінню з боку колонізованих народів. По-перше, там справді не було колонізованих народів: Російську імперію було показано уніфікованим утворенням, яке було практично неможливо відрізнити від етнічної Росії. Виштовхування в романі історичної інформації створює враження єдності в боротьбі проти іноземної навали. Читач, знайомий лише з російськими наративами про наполеонівські війни (або взагалі не ознайомлений з цією темою), може зробити висновок, що поляки не відігравали істотної ролі ні в кампанії Наполеона, ні в динамічному розвитку Російської імперії на початку XIX ст., становили маргінальну групу й не мали історії, вартої оповіді.

Толстой не відчуває симпатії ні до поляків, ні до литовців, як видно з його готовності залишити молоду жінку й дітей (а також роботу над «Війною і миром»), коли в 1863 р. вибухнуло найбільше польське повстання. У листі до Фета, написаному 1863 р., Толстой писав: «Що ви думаєте про польські

справи?... Адже справи погані! Чи нам з вами... не доведеться знімати знову меч із заіржавленого цвяха?»²⁹. В іншому листі він писав таке: «Мені зовсім байдуже, що поляків придушують»³⁰. Вацлав Ледницький доводив, що ставлення Толстого до поляків характеризувалося типовими російськими упередженнями щодо цього народу, і навів детальну аргументацію на підтвердження цього³¹. Ледницький пише: «Іронія [Толстого] зайняла місце більш виправданого ставлення, а саме: розуміння трагічної політичної ситуації Польщі після поділів. Поляки залежали від Олександра I, як його піддані; з іншого боку, вони сподівалися, що Наполеон принесе визволення їхній країні»³². У типово імперський спосіб Толстой залишався сліпим і глухим до того обмеженого кола можливих дій, з якого мусили вибирати підкорені народи. Толстой думав тільки про можливість, що відкривалися перед націями-переможницями, і його спосіб поведінки з Іншими полягав або в принижуючому висміюванні (Наполеон), або в нехтуванні незручними фактами про не-російські суб'єкти імперії.

«Війна і мир» надала нового поштовху викреслюванню польського нарративу з історії, що зберігається в пам'яті. На час написання «Війни і миру» цей нарратив вважався вже неістотним, тому що безсилля Польщі після низки невдалих повстань було очевидним. Настав час імперії, і вона могла промовляти на повний голос, заглушуючи голоси переможених і прирікаючи їх на культурне небуття – навіть

²⁹ «Что вы думаете о польских делах? Ведь дело-то плохо, не придется ли нам с вами и Боровым снимать опять меч с заржавевшего гвоздя?» Лев Толстой, *Полное собрание сочинений*, т. 61 (Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1953), с. 17.

³⁰ Толстой, *Полное собрание сочинений*, vol. 61, 115.

³¹ Waclaw Lednicki, *Tolstoy between War and Peace* (The Hague: Mouton, 1965).

³² Lednicki, 36-37.

тоді, коли підкорена нація насправді відігравала важливу роль. Спотворення історії, яке неминуче здійснюють імперії, складається з низки дрібних коригувань, що вносяться доти, поки не буде створено умов, за яких жодна культура, за винятком підтримуваної великими армією та флотом, не зможе публічно спілкуватися. Той факт, що Толстой не відчував жодних докорів сумління, міняючи масштаб цих питань, є ще однією ознакою імперської самовпевненості. Толстой не зауважував польського більма на російському оці і представляв імперію так, ніби вона досягла стабільності на своїх західних кордонах³³.

Ставлення до поляків у «Війні і мирі» співзвучне із аналізом певних європейських культурних подій, здійснених Едвардом Саїдом у книжці «Культура та імперіалізм». Розгляньмо коментар Саїда до створення Джузеппе Верді опери «Аїда». На відміну від інших опер, поставлених на гроші європейських спонсорів, створення «Аїди» фінансував єгиптянин за походженням, який добре оплатив роботу Верді. Тоді як праця на замовлення європейських спонсорів змушувала Верді приділяти увагу інтерпретаціям, присутнім у лібрето опер (композитор не хотів, щоб вони надто відхилялися від внутрішнього погляду країни чи регіону, яких стосується лібрето), він не відчував такого обмеження стосовно Єгипту. Ця країна, зрештою, належала до неєвропейського світу і не могла мати великих претензій до європейського композитора (якщо мала б які-небудь претензії взагалі)³⁴. Верді почував себе так само вільно у зображенні давньо-

³³Толстой змінив свою думку в пізніших творах, особливо у «Воскресінні» (*Воскресение*, 1898), де поляки вважаються одними з найцінніших жителів Російської імперії, і оповідач явно засуджує страту двох політичних в'язнів, поляка Лозинського і єврея Розовського.

³⁴Said (1994), 117.

го Єгипту, як Толстой щодо неросійських домініонів Російської імперії, і тому блискуча прем'єра «Аїди» в Каїрі стала жертвою різноманітних упереджень, характерних для орієнталізму. Так само Толстой у «Війні і мирі» наклав на історію Центральної та Східної Європи своє бачення, яке відповідало російській політичній міфології. Подібно до того, як «Аїда» була псевдо-єгипетською оперою, так і бачення ситуації у Східній і Центральній Європі, описане в загальних рисах Толстим і засвоєне російськими та іноземними читачами, є прикладом «орієнталізації» цієї території. За це Толстому можна зарахувати ще кілька балів за внесок у зміцнення імперії.

Применшення Наполеона до рівня дрібного злочинця і раціоналізація історії імперських надбань Росії допомогли відновити в пам'яті росіян важливий сегмент основоположного міфу російської національної ідентичності, а саме: міфу про царя та його народ. Майкл Чернявський (Michael Cherniavsky) у книжці на цю тему доводив, що тісний зв'язок між царем і народом надзвичайно важливий для російської ідентичності³⁵. Цар Олександр I з'являється в романі кілька разів, кожна його поява підтверджує висновки Чернявського. Ось один з прикладів, як Толстой зміцнює цей елемент російської національної міфології.

Перед самою Аустерліцькою битвою цар Олександр проводить огляд своєї армії. Це його перша велика поява в романі. Вона відбувається до початку битви – тобто до поразки росіян. Якби Олександра було введено в роман пізніше, програна битва завдала б його образіві шкоди. Толстой вибрав момент, коли ніщо не применшувало слави царя як ба-

³⁵Michael Cherniavsky, *Tsar and People: Studies in Russian Myths* (New York: Random House, 1969).

тька (батьюшки) нації. Разом із Олександром і його сином на полі битви з'являються австрійський імператор і австрійський ерцгерцог, однак порівняно з російським царем їм бракує блиску. Російська та австрійська армії показані, як рівні – «франтовито вичищені і прибрані війська... тисячі ніг і багнетів... на помаджені, елегантні офіцери»³⁶. Австрійці і росіяни – добрі товариші по зброї, об'єднані взаємною пошаною, однаково цивілізовані й однаково європейські. Однак тоді як ентузіазм австрійських військ щодо імператора Франца поміркований, то російський полк реагує на вид Олександра I громоподібним криком «Ура!». Росіяни гаряче люблять свого імператора, тоді як австрійці ставляться до свого прохолодно. Чи то росіяни більш патріотичні, чи то їхній імператор більше заслуговує на любов, – вони в будь-якому разі виглядають краще. Далі описано реакцію Ніколая Ростова.

Ніколай Ростов, прототипом якого був батько Толстого, – привабливий, хоча й дещо нецікавий герой. У ньому немає холодності князя Андрія і нерішучості та неорганізованості П'єра. Він – звичайний росіянин. Відданий своїй родині, він зрештою отримує як нагороду багату, розумну та вірну жінку. Отже, реакція Ніколая на царя є реакцією середнього росіянина. Звичайний росіянин зустрічає символ Росії – царя – і реагує на нього так, як повинен реагувати кожний росіянин, незалежно від їхнього становища: «Ростов... відчував, що від одного слова цієї людини залежало те, щоб уся ця громада пішла б у вогонь і воду, на злочин, на смерть або на найбільше героїство, і тому він не міг не тремтіти і не

³⁶*War and Peace* (Norton), 262. «Щегольски вичищенные и убранные войска... тысячи ног и штыков... припомаженные, расфранченные офицеры». *Война и мир*, vol. 1, 258.

завмирати при наближенні цього слова»³⁷. Героїзм або злочин, вогонь та вода, життя або смерть – все це залежало від людини, яка символізувала російську ідентичність. Тут немає жодного слова про Бога, честь і країну: Росія – це цар, і цар – це Росія. Схоже, що Бог і честь тут не такі важливі. Оповідач припускає, що заради царя можна вчинити навіть злочин. При цьому Ростов – добра і добродушна людина, він зовсім не схильний до насильства і злочинів. Отже, у цьому випадку моральність і порядність другорядні порівняно з інтересами російської держави і її автократичного правителя. У серцевині основного російського політичного міфу так, як його представлено у «Війні і мирі», лежить не месіанська ідея Святої Росії (пропагована Хом'яковим та іншими російськими історіографами ХІХ ст.), а підпорядкування державній владі. На відміну від, скажімо, Сполучених Штатів Америки, основний політичний міф яких пов'язується радше з документами, ніж із людьми, наділеними владою, у центрі російської політичної міфології перебуває державна влада, персоніфікована державними функціонерами. Перефразовуючи одного з героїв Достоевського, Шатова, можна сказати, що росіяни вірять у Росію, і тому вони могли б вірити в Бога. З такою основоположною міфологією недалеко до агресивності. Екстаз Ніколая Ростова триває: «Яким би я був щасливим, якби він наказав мені зараз кинутися у вогонь». Це спало Ростову на думку задовго до вторгнення Наполеона в Росію: він у той час воював за Росію на землях іншого слов'янського народу (Аустерліц розташований у Чехії), під-

³⁷ *War and Peace*, (Norton), 263. «Ростов... чувствовал, что от одного слова этого человека зависело то, чтобы вся громада эта (и он, связанный с ней – ничтожная песчинка) пошла бы в огонь и воду, на преступление, на смерть или на величайшее геройство, и потому-то он не мог не трепетать и не замирать при виде этого приближающегося слова», *Война и мир*. т. 1, с. 259.

порядкованих Австрії. Цей уривок добре ілюструє поширення імперського мислення в Європі XIX ст., і той факт, що Толстого не критикували за цей і подібні пасажі, свідчить, що читачі «Війни і миру» загалом погоджувалися з імперіалізмом XIX ст.

Сповнені найглибшої пошани сцени зустрічей із царем наводяться у романі в різноманітних контекстах. Молодший брат Ніколая Петя так само, як і Ніколай, готовий бути рабом імператора. У 1812 р., коли армія Наполеона наступала, Петя не міг записатися до війська через свій вік, але він іде побачити імператора, який має з'явитися перед підданими в Кремлі. Петя відповідно одягається і планує попросити про спеціальний дозвіл на вступ до війська. Натовп, що чекає на прибуття Олександра, складається з представників усіх класів суспільства. У поданні Толстого настрої цього натовпу нагадує поведінку дітей, які очікують на якусь квазі-метафізичну подію. Люди вигукують: «Ангел! Батько! Батюшка!» Так само, як Ніколай, Петя готовий «вбити себе і всіх у ту хвилину... З усіх сторін лізли точно такі самі люті обличчя»³⁸.

Петі вдається схопити один із бісквітів, які Олександр кидає в натовп. Варто відзначити символічне значення цього жесту. Натовп – це Росія: їх усіх годує цар (їхній «кормитель»), так само, як членів сім'ї годує її голова. Він дбає про них; він їхній *батюшка*, водночас і *батько*, і *священник*, згідно з російським вживанням цього слова. Однак ця роздача їжі залежить від його капризу; він може і не дати її. Олександр кидає ці бісквіти, підштовхнутий до цього ситуацією. Якби він не піддався в той момент настрою, то люди не

³⁸ *War and Peace* (Norton), 747.

були б нагородвані. Російський національний міф ґрунтується на визнанні влади царя: цар може не виправдати сподівань людей, однак він є незмінним і невід'ємним складником життя, і немає сенсу боротися з незмінним.

Мрія Петі здійснюється: він потрапляє до армії і його вбивають у війні з французами. Це зручно, оскільки ми готові помістити його в пантеоні російських жертв, тих, які захищали свою країну під час навали французького блязня. Однак, як уже зазначалося, у 1812 р. Росія вела не одну війну: у той час військові дії відбувалися також на Кавказі і в Середній Азії. На цих територіях Росія була явним агресором. Якби Петя воював на південному чи східному фронті, чи могли б ми класифікувати його як юного і невинного героя, котрий загинув за торжество справедливості, і чи зробив би він тоді внесок у формування російської політичної міфології? Це незручне запитання, і Толстой від нього спритно ухиляється.

Чернявський відзначав, що міф про всемогутнього царя доповнювався міфом про *простого* царя. Цей міф почав формуватися ще за часів правління Івана Грозного: цар всемогутній і всеблагий, і він страшний у своїй справедливості, проте він готовий також відмовитися від влади і стати жебраком, прочанином, юродивим – частиною Святої Росії, яка існує духовно в межах землі, яку займала історична Росія. Так у російському суспільстві став ширитися міф, що в кінці свого правління цар Олександр I відмовився від влади на користь свого брата Миколи, таємно залишив царський двір і помер у Сибіру як добровільний вигнанець. Толстой у «Війні і мирі» представляє цю легенду як правду: «Олександр I, виконавши свою місію і відчувши на собі руку Бо-

жу, раптово визнає нікчемність цієї уявної влади, відвертається від неї... і каже тільки... «дайте мені жити, як людині, і думати про свою душу і про Бога»³⁹.

Микола І з його вузьким солдатським ліжком – то інша сцена того самого спектаклю. Придуманий ритуал добровільного приниження тільки додав блиску царській владі.

Якщо подивитися на «Війну і мир» як на книжку, що зміцнює російську імперську ідентичність, то успіх, досягнутий Толстим у наданні нової форми історії і її змалюванні, є значнішим, ніж це вважали критики, які сприймали перевагу прав імперії чимось самим собою зрозумілим. Постколоніальна теорія займається, як правило, руйнуванням цієї переваги і розглядом непривабливих сторін імперського нарративу. З цього погляду «Війна і мир» виглядає в багатьох аспектах як колоніальний роман, що виражає впевненість Росії в собі як колоніальної імперії і водночас придумує нарратив підкорених народів. Цей роман – також, якщо запозичити вислів Ліотара, великий нарратив легітимізації імперського статусу Росії. Він показує Росію як країну з добре розвинутою національною свідомістю, причому робить це не прямими закликами до цієї свідомості, що послабило б його привабливість для іноземців (як це робить Достоевський в «Ідіоті», коли князь Мишкін перелічує переваги бути росіянином), а посилюючи консолідуючу спроможність національної міфології.

Для створення імперського роману, тобто роману, який зміцнює національну ідентичність, автор повинен змінити національну пам'ять і показати її як вертикально (тобто в розрізі всіх класів суспільства), так і горизонтально (у межах

³⁹Там само, 1263.

еліти), і тоді змалювати цю об'єднану націю перед обличчям Інших. Хоча «Анна Кареніна» і «Злочин і кара» мають кращу композицію і сягають більших психологічних глибин, вони не відіграли такої ролі для сучасного сприйняття Росією себе, як «Війна і мир». Цей роман надає закінченого вигляду портретові російської нації, яку створив імперський успіх. Він став таким переконливим посередником між російською колоніальною практикою і її образом у власних очах як могутньої і такої, на яку багато покладено, нації-держави, що розглядається як канонічна версія російської історії не лише для росіян, а й для читачів усього світу. Дуже мало народів змогли в такий спосіб сформувати свій образ в очах світу.

4

НАРАТИВ СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У праці «Культура й імперіалізм» Едвард Саїд виклав аналіз романів Альбера Камю, істотно відмінний від їх канонічної інтерпретації як пошуку сенсу в безсенсовому світі. Інтерпретація Саїда змістила Камю з його звичної екзистенціальної позиції та визначила його в контексті французького імперіалізму. Цим Саїд серйозно порушив таксономію, у межах якої багато критиків, від традиціоналістів до деконструктивістів, помістили Камю принаймні на найближчий час. Замість утвердження погляду Камю на становище людини й доведення правдивості його сучасних антигероїв, Саїд нагадав нам, що сюжети двох романів Камю, «Сторонній» (1942) і «Чума» (1947), розвиваються в Алжирі та що їхні головні герої є французькими колоніалістами; до того ж центром їхнього буття є Франція, а не Алжир, і досвід цих персонажів є французьким досвідом. Виклад подій у цих романах лежить точно в межах традиції французької культурної історії, тоді як історія і традиції арабського світу замовчуються. Правда, зазначає Саїд, Мерсо вбиває араба, але «цей араб не названий і ніби не має історії, не кажучи вже про тата й маму»¹. Так само і в «Чумі» головні герої-французи мають індивідуальні характеристики

¹Said, *Culture and Imperialism*, 175.

та історії, натомість араби переважно безіменні та безликі. Це, стверджує Саїд, є одним із показників того, як географія Алжиру політизована Камю і як замість реальної території, на якій араби творили свою історію, Алжир став тлом, на якому французи були покликані грати іншу історичну роль – добрих переможців, що беруть у володіння землю, що не має пам'яті, та пишуть на ній історію Франції, водночас стираючи пам'ять переможених. У романах Камю багато з того, що стосується Алжиру, приховане, і читач фактично затиснутий у європейське сприйняття і проблеми, так, ніби було можливим розширити межі Європи закликами в літературних творах і без свідомої згоди втягнутих у це людей.

Нагромадження культурних уявлень такого роду, типізованих Камю, створює враження, що тільки історія переможця заслуговує переказу та що переможені – культурно глухі й німі. Такою була класична й донедавна успішна стратегія культурного привласнення в багатьох частинах світу, стверджує Саїд. Народи, які дотримувалися ідеології експансії, постійно використовували цю стратегію в Азії, Африці, Америці і, можна додати, в Центральній та Східній Європі – як доведено «Війною і миром», де мистецьке творення образу імперії вимагало затушовування ідентичностей народів Центральної та Східної Європи.

Саїдова критика Камю показує, що навіть великі моралісти, подібні до Камю, не позбавлені орієнталістських звичок, типових для періоду колоніалізму. Та якщо західноєвропейський колоніальний досвід піддавався численним коригуванням з боку критиків, подібних до Саїда, то досвід росіян як імперіалістів усе ще приховується концептуальними рамками російської літературної критики ХІХ столі-

ття та словником російської винятковості. Саїд зауважив, що в певних частинах світу багатотомні писання колоніалістів приглушили слабші голоси місцевих мешканців до такої межі, за якою відновлення неминуче стає повільним і болісним. Це, здається, має місце в колишніх республіках Радянського Союзу і в так званих автономних республіках і регіонах у межах Російської Федерації. Для деяких із них завдання полегшилось завдяки недавно здобутим суверенітетам. У цьому розділі наводяться додаткові докази того, що ідеологічне прикриття колоніальної практики не було лише вигадкою Заходу, а широко практикувалось російськими письменниками. Основна увага зосереджується на «Раковому корпусі» (1968) Олександра Солженіцина та його ідеологічних попередників².

Коли ця повість тільки-но з'явилася, реакція була схожа на реакцію критиків «Стороннього» в тому розумінні, що коментатори не мали сумнівів щодо теми, яка обговорюється, і того, що мало бути повідомлене читачеві. Згідно із цією початковою реакцією, «Раковий корпус» є повістю про жахіття радянських трудових таборів, а також про людські долі. Характерним прикладом цих ранніх аналізів може слугувати інтерпретація «Ракового корпусу» Абрагамом Ротбергом (Abraham Rothberg) у книжці «Олександр Солженіцин: Основні романи»³. Для Ротберга назва повісті символізує хворобу «совєтчини», яка вразила російське суспільство за часів Леніна та Сталіна. Він вибирає в повісті автобіографічні елементи для побудови своєї аргумен-

²Александр Солженицын, *Раковий корпус*, *Собрание сочинений*, т. 4 (Paris: YMCA Press, 1979). Усі цитати в тексті наводяться за цим виданням, якщо не вказано інше.

³Abraham Rothberg, *Aleksandr Solzhenitsyn: The Major Novels* (Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 1971).

тації стосовно страждань російського народу за радянського режиму – так, ніби були потрібні ще якісь додаткові докази щодо цього. Він також окремо описує кожного з головних персонажів: послідовника Сталіна Русанова; старого й чесного більшовика Олександра Шулюбіна; благородних і сердечних російських лікарів Донцову і Гангарт; чарівну студентку-медика Зою і – останнього, але не другорядного – alter ego Солженіцина Олега Костоглотова. Цей різкий, недовчений, але симпатичний гігант провів роки в Гулагу за дрібний вияв непокори режимові. Унаслідок цього він постраждав фізично, професійно та психологічно, зате став морально сильнішим. Ротберг витрачає багато часу на розгляд того, що він називає «нав'язливими ідеями Солженіцина»: його ненавистю до несправедливості та віри в те, що література відіграє й повинна відігравати велику роль у житті російського народу⁴. Стислим абзацом Ротберг інформує читачів, що події «Ракового корпусу» відбуваються в столиці Узбекистану Ташкенті 1955 р. і що дія повісті відбувається протягом 4 місяців.

З роками «Раковий корпус» став літературною класикою про тюрми й табори, випереджаючи за показниками продажів значно реалістичніші описи табірних вражень Варлаама Шаламова та Юзефа Чапського. Численні праці, присвячені Солженіцину, написані після публікації цього твору, та його наступні книжки утверджували думку, що Солженіцин артикулював для читачів Заходу найголовніші елементи радянської системи політичного гноблення.

Бачення Ротберга є значною мірою правильним. Солженіцин справді є виразником почувань тих людей, яких

⁴Там само, 184-85.

скривдив радянський режим, а таких були мільйони. Але цей майже очевидний аспект твору Солженіцина ефективно приховував інші елементи його повістей, особливо його літературне привласнення радянських територій задля завдань російського колоніалізму. Подібно до «французьких» оповідань Камю, події яких відбувались у непомітному арабському світі, «Раковий корпус» прикриває невидиму підводну течію узбецької та казахської історії. Для читачів, які не усвідомлюють цієї підводної течії чи не ознайомилися із попередніми спробами російських письменників представити Центральну Азію як російську територію, колоніальний аспект повісті неминуче буде прихованим. «Раковий корпус» створює враження, що Ташкент був заселений переважно росіянами чи зрусифікованими узбеками, для яких російське правління не становило проблем (окрім спільної проблеми радянського гноблення, що стосувалась як росіян, так і не-росіян). Насправді ж це було місто із переважно мішаним узбецько-казахсько-татарським населенням і лише з тонким прошарком російськості, нав'язаної адміністративним устроєм. Однак орієнталізм Ташкента цілком підпорядкований змісту, який передбачає центральне місце російської культури на цій території. Такий підхід приховує значну частину історії Середньої Азії.

КОЛОНІЗАЦІЯ СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ

Далі подамо дещо саме із цієї прихованої історії. Дія «Ракового корпусу» розгортається в місті, вперше захопленому росіянами 17 червня 1865 р., тобто за 53 роки до народження Солженіцина. У 1865 р. Ташкент був квітучою оазою на те-

риторії, де завжди бракувало води, і мав мішане казахсько-узбецьке населення⁵. За російськими джерелами, коли він здався російській армії, то мав 100 тис. мешканців⁶. Росіяни напали на Ташкент, у той час – столицю Кокандського ханства, у 1864 р.; вони приєднали ханство в 1875 р. після затяжної війни, у якій російський генерал Черняєв відзначився особливою жорстокістю. Ця територія пізніше була перейменована на Ферганську область і залишилась під цією назвою за радянського часу.

Завоюванню Коканду та інших ханств Середньої Азії передували кілька десятиліть лицемірної дипломатії. Російські наміри щодо Середньої Азії вперше стали очевидними 1858 р., коли цар Олександр II відправив графа Н. П. Ігнат'єва послом до Хівинського ханства. Припускалось, що Ігнат'єв вестиме переговори про торговельну угоду, однак його справжньою метою було збирання інформації. Його візит завершився на дружній ноті, Ігнат'єв запевнив хана, що Росія має мирні наміри. У 1864 р., частково на підставі інформації Ігнат'єва та його наступників, Олександр II розпочав кампанію проти туркменів. Вона була успішною, і падіння Ташкента стало поворотним моментом у війні проти тюркського населення регіону. В 1867 р. Олександр II призначив генерала фон Кауфмана першим генерал-губернатором провінції Туркестан. У 1873 р. почався наступ на Хіву. У цей самий час Олександр відправив графа Шувалова до Лондона запевнити британський уряд, що він не має наміру окупу-

⁵Edward A. Allworth, *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present* (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1990), 200-201; та Seton-Watson, 442 і далі.

⁶М. Вахабов, *Ташкент в период трех революций* (Ташкент: Государственное Издательство Узбекской ССР, 1957), 8-9; і Н. В. Paksoy, «Muslims in the Russian Empire: Response to Conquest», *Studies in Comparative Communism* 19, nos. 3-4 (Autumn / Winter 1986).

вати чи приєднати ханство – але не дотримав свого слова. Цього ж року росіяни атакували місто Хіву, захопили його й оголосили протекторатом Росії. В 1875 р. у Туркестані спалахнуло повстання і на його придушення відправили генерала Скобелєва. Після придушення повстання Скобелєвим більше не було розмов щодо протекторату. У 1876 р. Хіву й Коканд поглинула Російська імперія⁷. Почалося підтримуване урядом переселення росіян із Росії до Ташкента. У 1885 р. туди переїхали 4145 росіян, а до 1905 р. кількість росіян зросла до 18 877⁸. Упродовж одного покоління Черняєв, Скобелєв, фон Кауфман і Ломакін впровадили в суспільну свідомість російську націоналістичну міфологію як символ справедливості й чесності. Найбільш виразне літературне відображення цього політичного міфу можна знайти в поемі Миколи Гумільова «Туркестанські генерали» (1907)⁹.

Поема Гумільова починається з опису життя російських вищих класів: бали і прийоми в багатих приватних будинках. Це «мертваще упоение света», яке засуджував уже Пушкін, у поемі є тлом, на якому показані шляхетні образи старих генералів. Вони високі та стрункі, їхні очі ясні, а манери вишукані. Вони оточені «духмяною легендою» («*благухающей легендой*») своїх екзотичних подвигів. Генерали тут змальовані не як військові, а радше як російські святі, чия смиренність була загальновідомою. Далі в поемі оплакується втрата російської військової частини: тут росіяни знову

⁷Seton-Watson, 443-44; Richard A. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule* (Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press, 1960); і Robert J. Kaiser, «Ethnic Demography and Interstate Relations in Central Asia», in Roman Szporluk, ed., *National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia* (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1994), 230-65.

⁸М. Вахабов, 22.

⁹Н. С. Гумилев, *Собрание сочинений*, edited by G. P. Struve and V. Filippov (Washington, DC: V. Kamkin, 1962-68).

представлені як ті, кому заподіяно зло, а не як ті, хто заподіював зло іншим. Нарешті, названо завойовані міста: Усть-Кудук і Кіндерлі – й висловлено колоніальний тріумф: «російський прапор над білим містом Хіва» («*русский флаг над белой Хивой*»)¹⁰.

Ця остання фраза, «російський прапор над білою Хивою», заслуговує на уважніший розгляд. У шовінізмі імперій, який упродовж століть поглинав, анексував і нищив слабші народи та етноси світу, рідко трапляються фрази, що так повно виражали б прагнення владарювати і схильність до насильства, яке затьмарює історію людства. Усвідомлення факту, що поема Гумільова та інші подібні твори російської літератури урочисто відзначають просування вперед, щоб знищувати інших, цілком відсутнє в російському інтелектуальному житті. Звичайно, навряд чи можна сподіватися на вибачення (імперії рідко вибачаються), просто хотілося б отримувати час від часу сигнали, що проблема визнана; серед війн, проведених Росією, чимало морально амбівалентних. Однак такі сигнали відсутні.

Чому росіяни мали радіти з того, що російський прапор маяв над містом, населеним народами Середньої Азії, з якими в росіян було мало спільного, архітектура якого (біла Хіва) була дуже відмінною від вигляду російських міст і сіл? Прагнення більшої території – це постійне бажання народів, які стикаються зі швидким демографічним зростанням, навряд чи було серйозним чинником у Росії, що завжди належала до найменш заселених держав світу. Завоювання Хіви не принесло також жодних істотних вигод простим ро-

¹⁰E. M. Thompson, «N. S. Gumilev and the Russian Ideology», *Nikolai Gumilev, 1886–1986*, edited by Sheelagh Graham (Berkeley, CA: Berkeley Slavic Specialties, 1987).

сіянам. Гумільов та інші росіяни раділи через капітуляцію перед російською армією міст, значно віддалених від російських етнічних кордонів. Хоча стандартна риторика націоналізму й потребує таких висловлювань радості, держави зазвичай пом'якшували це творами й заявами, в яких націоналізм явно не присутній, або ж були зауваження про моральну неоднозначність імперських дій. Однак у творах Гумільова про російську імперську кампанію в Середній Азії та інших частинах світу не можна знайти й сліду думки про те, що успішний російський імперіалізм штовхає націю на хибний шлях.

Гумільовські генерали-переможці є попередниками образів добрих лікарів і санітарів у Солженіцина, які турбуються про бідних місцевих мешканців навіть за умов, коли нужди і страждань зазнають усі. Російські колоніалісти Солженіцина культурні та витончені, скромні й благородні, трохи схожі на росіян у «Подорожі до Арзрума під час кампанії 1829 р.» Пушкіна, які забезпечували «азійських дикунів» дорогами, парками й ваннами. Загалом у російській літературі помітна тенденція до приписування воєнним завойовникам радше чесноти, аніж силу. У «Подорожі до Арзрума» генерал Єрмолов описаний як добра людина, яка повністю присвятила себе після відставки селу, в якому він мешкав, покидаючи його лише заради відвідин літнього батька, простого і побожного чоловіка. Далі ми дізнаємося від Пушкіна, що цей страхітливий генерал тримав дім відчиненим для кожного, окрім міських чиновників, у тому сенсі, що звичайні селяни мали доступ до нього, тоді як *чиновники* (які мали погану репутацію в російській літературі) – ні. Єрмолов Пушкіна є попередником туркестанських генералів

Гумільова, взірцем справедливості, який приніс просвіту й цивілізацію нижчим расам. Може виникнути враження, що Пушкін мав на меті зробити його шанованим більшою мірою завдяки приписуваним йому чеснотам, аніж завдяки його воєнним успіхам¹¹. Ця націоналістична фантазія сягає корінням ще Миколи Карамзіна, який у своїй «Історії» стверджував, що Московія була спроможна розширювати свої володіння завдяки своєму моральному впливу, а не завдяки вправному користуванню зброєю.

Міф про російську мирну експансію присутній у російській літературі в різноманітних формах, і стереотип витонченого старшого генерала (чи іншого офіцера) є одним із його найпоширеніших проявів. У «Євгенії Онегіні» Татяна виходить заміж за старого генерала, якого, за її словами, любить царський двір («ласкает двор»). Що ж спонукало обласкувати старшого чоловіка? Як показує «Атлас» Аллена Чу, любов двору Олександра I чи Павла I до Татяниного чоловіка могли вселити різноманітні воєнні дії, серед них приборкання Кавказу, придушення повстання Тадеуша Костюшка 1794 р. чи, ще раніше, завоювання в Середній Азії. Але минуле генерала ховається за його щирою усмішкою, відсутністю марнославства, витонченими манерами й приязню, з якою він вітає Євгенія і представляє його своїй дружині з хибною думкою, що ці двоє ніколи не зустрічались. Старий генерал є втіленням чесності та доброзичливості, і він винагороджений вірністю Татяни¹². У «Рако-

¹¹Пушкін, *Полное собрание сочинений*, т. 6 (Москва: Наука, 1964), 641. Олександр Невський є ще одним прикладом російської схильності до представлення військових благородними й подібними до святих. John Fennell, *The Crisis of Medieval Russia, 1200–1304* (London and New York: Longman, 1983), 101–21.

¹²John Garrard, «Corresponding Heroines in don Juan and Evgenii Onegin», *Slavonic and East European Review*, 73, no. 3 (1995), 428–48.

вому корпусі» Солженіцина росіяни також переповнені добродолю до узбеків. Це так, ніби Солженіцин сперечається з уявними опонентами, намагаючись довести їм, що за таких умов будь-яка розмова про колоніальне гноблення не має під собою жодних підстав.

Заголовок поеми Гумільова «Туркестанські генерали» є прикладом того, що називається «привласненням чужої географії». Ідеологічний зміст цієї фрази можна з'ясувати заміною російського завоювання Середньої Азії на успішне завоювання Радянського Союзу Гітлером і уявними майбутніми посиленнями німецького поета на таких генералів, як Гайнц Гудеріан і Фрідріх фон Паулюс, саме як на «російських генералів». Географічним імперіалізмом цього заголовка відлунює Алжир Альбера Камю, який так само був пустою сценою, на якій французькі актори могли грати французькі трагедії про людські долі.

Як тільки росіяни розпочали свою військову присутність у Середній Азії в 1860-х і 1870-х роках, почалося збирання воєнних трофеїв. «З найперших днів російського вторгнення окупаційні власті та їх підлеглі захоплювали тисячі середньоазійських речей, різних розмірів і видів, як трофеї чи здобич, і відправляли їх до Санкт-Петербурга чи Москви», – каже американський науковець, який спеціалізується на цьому регіоні¹³. Коли генерала фон Кауфмана призначили генерал-губернатором Туркестану, він «викрав переносні символи суверенітету, а також письмові свідчення інтелектуального життя та історії Середньої Азії». Поміж об'єктів, утрачених для узбецької історії та які збагатили росіян, був срібний трон ханів (тепер експонат відділу *Оружейної пала-*

¹³Allworth, 213 і далі.

ти в музеї Кремля), багато середньовічних манускриптів (включно із Кораном), давній посуд із мечетей та інші мистецькі речі. Усе, що не можна було забрати, зруйнували або осквернили: цвинтарі, історичні будівлі й розкішні надгробні пам'ятники.

У 1870-х роках масове пограбування мистецьких цінностей Туркестану було так описане одним із учасників розкрадання:

«Завдяки фон Кауфману багато наших державних колекцій і музеїв поповнилося найкоштовнішими предметами... і великою кількістю арабських, перських, середньоазійських та інших манускриптів Сходу. У «Азійському музеї» нашої Академії наук також є дуже багато дорогоцінних манускриптів, одержаних із Середньої Азії; велика кількість золотих і срібних коштовностей, одяг вершників, гроші й печатка ханів Хіви прикрашає колекції «Царськосельського» арсеналу»¹⁴.

Едвард Олворт (Edward Allworth) зауважує, що це розкрадання тривало і за радянського часу. У такий спосіб музей «Ермітаж» отримував об'єкти із Середньої Азії впродовж усього життя Солженіцина. «Послідовна російська політика, очевидно, мала намір позбавити народи Середньої Азії їх найвизначніших символічних пам'яток – старовинних, середньовічних і сучасних»¹⁵. Розкрадання поменшало в пострадянський період, коли почали звучати протести по всій Середній Азії, включно із частинами Російської Федерації. У археологічних розкопках у 1990-х роках у Алтайському краї Російської Федерації на плоскогір'ї Укок, на межі з Монголією, знайшли декілька 2500-річних мумій,

¹⁴Там само, 213.

¹⁵Там само, 216.

що, як вважали, могли бути скіфськими воїнами. Їх перевезли до Москви, але 1995 р. законодавча влада Алтайського краю ухвалила закон про заборону розкрадання національних багатств і їх вивезення з краю. Представник Алтайського краю в Москві Олександр Манзирів заявив: «Це наше національне багатство. Чому воно має бути відібране?» Росіяни відповіли, що мумії повернули б, якби можна було гарантувати їх збереження. «Ніхто нічого не викрадає ні в кого», – запевняли вони «місцеве населення»¹⁶. Можна пригадати, що подібний аргумент використовували й щодо мармуру Елджіна, який 1816 р. було перевезено з Греції до Англії й продано Британському музеєві. Ще одним виявом пострадянської непокори була конференція, проведена в Анкарі в 1993 р., під час якої вчені нових незалежних держав Середньої Азії погодилися прийняти латинську абетку, з певними прийнятими згодом уточненнями для узбецької мови¹⁷.

РИТОРИКА ВІДЧУЖЕННЯ ОЛЕКСАНДРА СОЛЖЕНИЦІНА

У своїй військовій кар'єрі Солженіцин був командиром батареї під Ленінградом. Тоді, чи ще у свої шкільні роки, під час відвідин Ермітажу (паломництва, яке кожний культурний росіянин був зобов'язаний зробити) він міг бачити щедрі дари Середньої Азії. У «Раковому корпусі» нема жодної ознаки хоча б побіжного осмислення автором (який у інших випадках був дуже чутливим до людського страждан-

¹⁶Associated Press, 10 October 1995.

¹⁷Н. В. Paksoy, «Introduction» in *Central Asia Reader: The Rediscovery of History* (Armonk, NY and London: M. E. Sharpe, 1994), ix. Аналогічно, Республіка Татарстан прийняла латинську абетку для татарської мови на Другому світовому конгресі татар, який відбувся у Казані в 1997 р. Rimzil Valiev et al, «Tatarstan faces challenges», Radio Free Europe / Radio Liberty, 31 December 1997.

ня) російської ролі в цьому колоніальному епізоді. Під на-шаруванням зображуваних фактів у «Раковому корпусі» і його явної відстороненості від російсько-туркестанського конфлікту, а також під милосердям докторів Донцової і Гангарт стосовно бідних і неосвічених «татар» із ракових пацієнтів, приховане ставлення, висловлене в «Щоденнику письменника за 1880 р.» Достоевського: радість від пацифікації («усмирения») туркменів¹⁸. Найвидатніші російські письменники цілком засвоїли російську колоніальну риторику, тоді як приглушені голоси узбецьких письменників, що відображають радянське й царське врядування, можна знайти переважно у книжках, що їх читають лише вчені.

У першому виданні повісті Ташкент ніде не названий, так, ніби він не був цього вартим. Єдина його особливість як міста полягає в наявності шпиталю, яким керували і в якому працювали росіяни. Характерно, що Камю використовував такий самий метод безіменних місць, людей і об'єктів на територіях, що зазнали французької колонізації. У його повістях міста Алжиру часто безіменні, тоді як Оран описаний як одне із французьких поселень у Алжирі (*rien de plus qu'une prefecture francaise de la cote algerienne*). Аналогічно, внутрішній монолог Олега Костоглотова під час поїздки до шпиталю не фіксує Ташкента як чужоземного міста за радянської російської воєнної окупації чи як міста, архітектура, населення й атмосфера якого помітно відрізнялися б від того, до чого звик росіянин. Оповідач приховує факт, що місто було центром відмінного етносу, зі всіма спогадами й міфами, що супроводжували його. Реальність, у якій перебували російські персонажі, описано так, що це цілком могли б бути

¹⁸Ф. М. Достоевский, *Дневник писателя*, т. 3. (Paris: YMCA Press, n. d.), 602.

Ленінград чи Вологда. Ніде немає навіть натяків на визнання, що Ташкент, подібно до Москви, є об'єктом такого сфокусованого бажання потрапити до нього, яким наповнений твір Чехова «Три сестри» і яким зазвичай характеризуються етнічні столиці. Хвороба Костоглотова не пояснює повною мірою замовчування неросійської дійсності. Послідовне недобачання оповідача триває впродовж усього часу перебування Костоглотова в шпиталі, його флірту з двома жінками, розмов із різними людьми і, врешті, його звільнення як одного із небагатьох щасливих пацієнтів, хто подолав рак.

Відмінність Ташкента від російських міст затушовується також і іншими способами. Його географічне розташування невизначене впродовж усієї повісті. Ми дізнаємося від Костоглотова та Зої, що Ташкент є лише одним із багатьох місць у «їхній» великій країні, де вони мали право поселитися, де їх справді тепло зустріли – місць, що чекали на російську присутність і потребували, щоб Росія дала їм лікарів, побудувала шпиталі й прищепила культуру. З бесід, вставлених у сюжет, можна зробити висновок, що таких місць була незліченна кількість. Можливо, не усвідомлюючи цього, Солженіцин уподібнюється до князя О. М. Горчакова, міністра закордонних справ за Олександра II, який у зверненні до європейських держав, датованому 21 листопада 1864 р., переконував, що «коли цивілізована держава вступає в контакт із одним диким племенем і змушена підкорити його в інтересах закону, це втягує її в конфлікт із іншим племенем, що проживає біля підкореного, і тому межа цивілізації неминуче розширюється»¹⁹. Горчаков порівнював Британську експансію в Північній Америці з російською

¹⁹Seton-Watson, 442.

експансією в Середній Азії – обидві мали цивілізаторські місії. Століттям пізніше можна було порівняти результати цих двох експансій. Наслідки російського завоювання Ташкента були цілком очевидними для тих, хто бажав їх бачити, і в час перебування там Солженіцина. За російського урядування Середня Азія стала, можливо, найбільш спустошеною частиною планети, місцем, що не зазнало ні капіталістичного розвитку, ні передачі нових знань із «цивілізуючої» держави. Нечасті повстання, такі як повстання Курбаші в 1920 р., були швидко придушені. У 1990 р. дитяча смертність у деяких областях Узбекистану була вищою, ніж у окремих африканських країнах, розташованих на південь від Сахари, які відомі своєю вбогістю й відсутністю медичної інфраструктури²⁰. Цікаво, що 1868 р., тобто незабаром після запровадження контролю над Ташкентом, росіяни створили там військовий шпиталь²¹. Навряд чи треба казати, що з погляду туркмен ця установа не була бажаною. Шпиталь був призначений обслуговувати окупаційну владу. Можливо, на додачу до його власної медичної історії, саме пам'ять про цей шпиталь надихала Солженіцина помістити його раковий корпус в Узбекистані.

У час, коли Солженіцин приїхав до Ташкента як жертва раку, місто мало мільйон мешканців, переважно мусульман і було місцем розташування Ради у справах мусульман СРСР²². Воно також було визначене росіянами як столиця узбеків, яких росіяни підтримували коштом казахів, що

²⁰ Григорій Резниченко и др., «Аральская катастрофа», *Новый мир*, № 5 (май 1989), 182-241; *CIA World Factbook 1993* (Washington, DC, 1994).

²¹ М. Вахабов, 27.

²² *The Cambridge Encyclopedia of Russia and the Soviet Union*, edited by Archie Brown et. al. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982), 136.

також проживали в Ташкенті. У середні віки Ташкент був культурним центром тюркського населення і залишався головним туркестанським містом за російського панування. У ХХ столітті він, імовірно, й надалі був би плавильним тиглем тюркської національності, якби росіяни не займались поділом різних ослаблених етносів на окремі групи відповідно до вислову «поділяй і владарюй». Узбеків настроювали проти казахів, тоді як письменники, подібні до Солженіцина, називали місцеве населення «татарами». Учений, який займався питаннями Середньої Азії, зробив таке спостереження:

«... царська адміністрація намагалася максимально поділити мешканців Середньої Азії на групи та застосовувала різні етніми (час од часу їх змінюючи) й формальні визначення цих груп. Цей процес тривав, з певними варіантами, і за радянської влади. На додаток, радянські чиновники в 1930-х роках «відкрили» та офіційно впровадили «нові» мови, як-от узбецьку, казахську та інші, так що мешканці Середньої Азії «повинні були мати» перекладачів для спілкування між собою або, що було більш бажаним для влади, прийняти російську мову як *lingua franca*»²³.

У 1920-х роках Москва придушила тюркське відродження в Ташкенті та встановила контроль над культурним життям міста. Ришард Капусцінський (Ryszard Karuscinski) у своїй книжці «Імперія» зауважує, що Жовтнева революція в Ташкенті полягала в оголошенні війни однією групою росіян іншій групі росіян. Для туркменів це означало, що російське правління триває²⁴. За радянської влади арабську абе-

²³Paksoy, *Central Asia Reader*, IX.

²⁴Ryszard Karuscinski, *Imperium*, 256-257; англійською мовою, *Imperium* (New York: Knopf, 1993).

тку було замінено на кирилицю, літературні пам'ятки були позбавлені антиросійських елементів і було введено новий культурний канон. «Система непрямого правління, колись винайдена Британією і застосована в Азії й Африці, була використана Москвою й дала змогу росіянам керувати, залишаючись фактично непідзвітними», – каже Капусцінський²⁵. Публікувались брошури, які пристосовували історію Середньої Азії до російських потреб. У одній такій брошурі було намагання довести вищість узбеків над іншими етносами: «Оскільки автором цієї брошури був росіянин і поширювалася вона російською мовою, то це додавало їй більшої ідеологічної ваги», – зазначає Олворт²⁶. Це намагання подібне до зусиль істориків Заходу переписати історію завойованих народів, включаючи деякі європейські народи²⁷. Російські видавництва, університети й школи досягли монопольного панування над узбецько-казахськими школами та населенням, мова якого, що все ще була в процесі становлення як окрема тюркська мова чи мови, була позбавлена можливості створювати сучасний словник у сфері культури, техніки та науки. Російська мова прийшла надто пізно, щоб знищити ідентичність Середньої Азії, але вона істотно загальмувала і спотворила її розвиток. Російськомовні журнали, такі як «Литература и искусство Узбекистана» і «Правда Востока», пояснювали місцевому населенню, які в нього мистецтво та історія²⁸. Для того, щоб зробити хоч якусь кар'єру, необхідно було володіти російською мовою.

²⁵ Kapuscinski, 225.

²⁶ Allworth, 239-40.

²⁷ Said (1994), 179.

²⁸ К. Яшен та ін., *История узбекской советской литературы, 1917–1985*, 5 томов. (Ташкент: Издательство Фан, 1987) та А. Х. Хайметов та ін., *История узбекской литературы с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции*, 2 тома. (Ташкент: Издательство Фан, 1987)

Культурна русифікація тих, хто мав амбіції або впав у відчай, була майже неминучою. Оскільки двомовних шкіл було недостатньо й вони були гіршими від російських, знання російської набувалося коштом рідної мови²⁹. Олворт підсумовує ці процеси так: «Радянська політична влада в Середній Азії в період між 1922 і 1941 роками перетворила узбецьку культурну спадщину в дуже дорогу та важкодоступну річ.... Цей маневр... різко обмежив доступність національної мистецької спадщини, замінив провідних інтелектуалів Середньої Азії догідливою культурною верхівкою і залякав народ. Це, здається, і було головною метою всіх цих заходів російської влади»³⁰.

Придушення повстань підкорених народів західних регіонів Російської імперії зафіксоване в численних англійських публікаціях, тоді як приборкання інших народів імперії (узбецьке повстання в 1920-х роках, чи, далі на схід, різанина половини населення в монгольській столиці Урга генералом Р. Унгерном фон Штернбергом, прозваним «кривавим бароном»), відображені значно гірше. Перенавчання чи ліквідація еліт у Середній Азії в 1920-х роках гарантували, що ці території будуть упродовж тривалого часу російськими азійськими колоніями й не матимуть власного голосу, чутного для інших. Пам'ять про узбецьке повстання була настільки неприємною для московських ідеологів, що слово «муджахед», або «воїн за віру», вилучили з узбецьких

²⁹Helene Carrere-d'Encausse, *Decline of an Empire: The Soviet Socialist Republics in Revolt* (1978); англійською мовою, переклад: М. Sokolinski та Н. А. La Farge (New York: Newsweek Books 1979), 185.

³⁰Allworth, 230.

словників, опублікованих у Радянському Союзі, хоча попередні словники його подавали³¹.

Ці масові акції не змусили узбеків відмовитися від своєї ідентичності. Ще 1979 р. 98,82% узбеків у республіці визнали узбецьку мову рідною³². Протягом одного року після розпаду Радянського Союзу місто Ташкент позбулося радянських назв своїх вулиць і районів, замінюючи російських і соціалістичних діячів іменами місцевих чи мусульманських постатей. Оскільки світська узбецька еліта тривалий час вважала Туреччину взірцем для наслідування, вулиця Кірова стала вулицею Ататюрка; вулиця Лихачева змінилась на вулицю Байкаро, а Жовтнева стала Шайхан-тахурською. Фрідріх Енгельс поступився місцем Аміру Темуру, Хмельницький – Кушбегі, Куйбишев – Мірзо-Улугбекському. Загалом, було змінено фактично всі пов'язані з Росією назви³³. Деякі демографи кажуть, що до 2105 р. узбеки стануть найчисельнішими з усіх колишніх радянських національностей, перевершивши навіть росіян³⁴.

Таким є контекст повісті Солженіцина – масові завоювання XIX століття, радянські чистки, стратегічна політика, спрямована на знищення туркестанської ідентичності, поява, як грибів після дощу, пам'ятників на відзнаку туркестанських поразок. Цими пам'ятниками переповнений Ташкент і «тубільці» дивляться на них з такою гіркотою, яку росіяни відчують, пригадуючи руйнування Ленінгра-

³¹Там само, 175.

³²Там само, 299.

³³Министерство связи Республики Узбекистан, *Телефонный справочник для делового человека* (Ташкент: Министерство связи, 1992).

³⁴Mikhail S. Bernstam, «The Demography of Soviet Ethnic Groups in World Perspective», in Robert Conquest, ed. *The Last Empire: Nationality and the Soviet Union* (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1986), 322.

да під час нацистської облоги. Однак у повісті немає навіть найменшої згадки про туркестанські біди. Національне тло розповіді приховане так майстерно, що багато читачів сприймають «Раковий корпус» як повість, дія якої відбувається в Росії – десь у віддаленому азійському закутку цієї величезної країни, – але все-таки в Росії. Стрижнем для сюжетної лінії повісті та роздумів про життя і смерть, якими Солженіцин присмачує свою оповідь, є авторитет російського спостерігача. Головні герої демонструють виключно російську самосвідомість. У них не з'явилося доброзичливості до землі, що забезпечила їм чи їхнім батькам захист від війни та нужди. У цьому лікарі Донцова та Гангарт подібні до Печоріна й Максима Максимовича, які також не виявляли доброзичливості до Кавказу. У «Раковому корпусі» немає жодної ознаки конфлікту двох спільнот, і це нагадує ретушовані фотографії радянської ери, з яких усували зганьблених членів партії: замість облич – основні лозунги, замість розповідей – мовчанка. Скрупульозність, із якою Солженіцин виконав ці підчищення, та його звичний дидактизм у питаннях моралі псують невинність його мовчання щодо туркменів. Костоглотов і багато інших росіян заглушують голоси справжнього Ташкента надто спритно, а тим часом оповідач наполягає, що росіяни зробили багато доброго для місцевого населення. *«Леді протестує надто сильно» («The lady doth protest too much»).*

У шпиталі зверхність росіян показано через розмови й повороти сюжету. Гомі Бгабга стверджує, що всякий такий колоніальний дискурс розривають ізсередини суперечності і страхи, які витворює уявна вищість колонізаторів, однак у Солженіцина чогось такого дуже мало. Росіяни демонстру-

ють самовпевненість і не дають іншим і слова сказати, а татари простодушні й готові виконувати вказівки. Шараф Сібгатов, «татарин», просить Костоглотова проінструктувати його щодо правильного лікування раку: «Розкажи, Олеже, про березове! Що ти почав», – просив Сібгатов. «Але, прошу тебе, розкажи все по черзі, Олеже!». Костоглов ласкаво погодився. «Якщо розповідати з самого початку, Шарафе, то ось як це було. Той попередній хворий розповів мені про лікаря Масленникова, старого сільського лікаря Александрівського повіту біля Москви»³⁵. Інший «татарин», Ахмаджан, запитує Вадима Зацирка, росіянина, про місцевих жителів Єнісейського регіону, яких Зацирко зустрічав під час своїх частих подорожей: «Розкажи мені, як ті евенки одягаються?»³⁶. Подібно до Костоглотова, Вадим виявляє ласку: місцевих потрібно навчати у найкращих колоніальних традиціях. Ніде в цій повісті нема такого, щоб росіяни навчились бодай чогось від узбеків. Лікарю Донцовій наказали їхати з Москви до Баку в пошуках ліків від раку. Це шляхетне завдання вказує на нездатність місцевого населення їхати будь-куди, а особливо до Москви. Москва може прийти до них із своєю цивілізаційною місією, але вони не можуть приїхати туди – звичайна схема поведінки за колоніальних умов. Особливістю російського колоніалізму є подвійний бар'єр, що перешкоджає місцевому населенню їхати до метрополії й зупинятись там. Одна перешкода – це брак фінансових засобів і паспорта для подорожі; друга – це

³⁵«Давай, Олег, о березовом! Что ты начал? – просил Сибгатов... Но ты по порядку, Олег!.. Если с самого начала, Шараф, то вот. Про доктора Масленникова тот прежний больной рассказал мне, что это старый земский врач Александровского уезда, под Москвой». *Раковый корпус, Собрание сочинений*, 139, 140, 141.

³⁶«Скажи, какое ж у этих эвенков обмундирование?» Там само, 296.

відсутність прописки, тобто дозволу жити в метрополії без місця праці, а не маючи прописки, ніхто не може отримати роботи. Після розпаду Радянського Союзу було прийнято закон про скасування прописки, але його не було введено в дію. У Москві 1990-х років особи із зовнішністю, характерною для жителів Середньої Азії чи Кавказу, все ще переслідувались міліцією, а іноді їх били звичайні громадяни³⁷.

Кожна розмова у шпиталі є свідченням влади Росії над місцевими мешканцями. Разом узяті, ці бесіди інформують нас, що ця частина світу перебуває під законним російським контролем. Солженіцин втілює в життя сценарій, що його Сабірджан Бадретдінов аналізував у інших російських повістях: місцеве населення наївне та простодушне, а росіяни співчутливі та терплячі³⁸. За допомогою такої літератури Середню Азію робили російською, так само, як раніше (і упродовж тривалого часу) робили російським Сибір, заселяючи його, щоправда, негусто, російськими генералами й солдатами, в'язнями та засланцями, геологами та етнографами і, врешті, російськими літературними персонажами, які приносили російські проблеми на неросійську територію, привласнюючи її в такий спосіб для імперії. Авторитет письменників, державних установ і органів влади суттєво змінював той первісний вигляд колоній, коли їх представляли завойовники, і справляв враження престижності й непохитності. Таку майстерність і вплив нелегко подолати³⁹.

У «Раковому корпусі» єдиним місцевим мешканцем, зо-

³⁷Max Ognev, «Sorry State of Human Rights in Russia», Agence France-Presse, 30 November 1998; i Paul Goble, «North Caucasus: The Return of a Dangerous Concept», Radio Free Europe / Radio Liberty, 6 November 1998.

³⁸Бадретдінов, 99-100.

³⁹Said (1978), 94.

браженим як освічена особа, є лікар Нізамутдін Бахрамович, його тюркське прізвище спотворене російським суфіксом. Він є номінальним керівником шпиталю, але, як нам каже оповідач, виконує свою роботу погано. Його неспроможність дбати про пацієнтів і персонал є єдиною характеристикою, яку дає йому Солженіцин. Він залишається непривабливою паперовою постаттю, яка ні разу не представлена як жива людина і яка ніколи не бере участі у важливій діяльності. Єдине зауваження, яке йому дозволяє зробити автор, показує його глухим і байдужим бюрократом. Про нестачу чистих ганчірок для прибирання він каже так: «Якщо Міністерство охорони здоров'я не постачає їх, я не можу купувати їх за свої власні гроші»⁴⁰. Можливо, Солженіцин чув подібне зауваження від узбека, коли сам лежав у шпитальному ліжку в Ташкенті. У повісті хороші російські лікарі та санітари, звичайно, вживають належних заходів, щоб забезпечити шпиталь усім необхідним. Однак тут Солженіцин, можливо, мимоволі виявив те, що Гомі Бгабга називає відмовою підкорятися «колоніальній мімікрії». Це полягає у навмисне неправильному тлумаченні колоніальних порядків чи неправильній інтерпретації їх офіційної мети. Росіяни вимагали виконання наказів різних міністерств: чинити по-іншому означало бути суворо покараним. Чи могло зауваження узбека бути саркастичним і стосуватися болючої реальності, коли московське міністерство розпоряджається найменшими деталями в його країні і в його шпиталі? У неросійських союзних республіках СРСР перший партійний секретар був за походженням мі-

⁴⁰«Если министерство не предусмотрело – неужели я вам буду на свои деньги покупать?» Раковий корпус, 88.

сцевим, тоді як другий секретар завжди був росіянином і справжнім господарем, каже Елен Каррер-д'Анкос (Helene Carrere-d'Encausse)⁴¹. Міністерствами в Москві керували переважно росіяни чи зросійщені представники інших національностей. У формальному підпорядкуванні правилам гри, накинутим колонізатором, такий роздратований коментар представника колонізованої нації може бути дестабілізуючим іронічним компромісом; це може бути удаване підпорядкування, протидія колоніальним заходам через відмову забезпечувати виконання закону й порядку, що його колоніаліст хотів запровадити в колонії. У випадку Росії прагнення порядку само по собі несе іронію, оскільки порядок був постулатом, але не досягненням колонізуючої культури. Прагнення Солженіцина правдиво описати поведінку «місцевого населення», яку він спостерігав особисто, перебуваючи як пацієнт у Ташкенті, могло сказати більше, ніж він передбачав.

Російський літературний критик Ігор Зотов казав, що явна слабкість інших творів Солженіцина після «Архіпелагу Гулаг» є наслідком убогості уяви⁴². Солженіцин хоче повчати людей, як слід правильно тлумачити історію, каже Зотов. Як письменнику, йому пощастило бути свідком досить багатьох історичних подій, і він виклав свої спогади в «Архіпелазі Гулаг». Але про інше з російської історії він дізнався з книжок, які, можна додати, зробили його нечутливим до питання колоніальної експлуатації. Канонічна історія Росії, яку Солженіцин вивчив за радянськими й царськими

⁴¹Carrere-d'Encausse, 135.

⁴²Игорь Зотов, «Александр Солженицын, Альбер Камю и кризис воображения», *Огонёк*, № 29 (4408) (июль 1995 г.), 66-67.

підручниками, приховувала інший вид історії, яку російські владні класи не бажали відкривати. Зотов стверджує, що як тільки Солженіцин реалізував себе як визначний письменник, він присвятив себе служінню русофільській ідеології. Його пристрасне бажання бачити Росію процвітаючою і російський народ таким, що максимально реалізував свої найкращі можливості, переважило художнє чуття. Замість написання романів, він почав писати політичні трактати, створивши врешті претензійний роман-епопею «Червоне колесо» (1971 – 1993).

Зауваження Зотова доречні й стосовно «Ракового корпусу», хоча ця повість передувала «Архіпелагу Гулаг». Дидактизм Солженіцина сильно виявився навіть перед завершенням «Архіпелагу Гулаг». У «Раковому корпусі» він приписав Узбекистан до Росії, зображуючи водночас таких російських жінок і чоловіків 1950-х років, які найкраще відповідали його мрії про росіян, що досягли моральної зрілості та величі. Його високоосвічені російські жінки, лікарі Донцова і Гангарт, як і професор Орещенков, зображені відповідно до найкращих зразків прози XIX століття, є нежиттєвими образами, які свідчать про палке бажання Солженіцина ввести високі моральні стандарти в російське життя. Хоч би яким похвальним це бажання було, воно безплідне, тому що зумовлене схилянням автора перед патологією сили. Його російські жінки виділяються в професійній сфері, однак вони знаходять час бути турботливими берегинями вдома й на роботі, не кажучи вже, що вони є вірними в дружбі. Професор Орещенков є втіленням мудрості, і досконалість його маленького дому нагадує, з очевидними поправками на ситуацію (*mutatis mutandis*), досконалість

Менсфілд-Парку з роману Джейн Остін під однойменною назвою. Щедрість доктора Донцової, її дбайливий догляд за Сібгатовим і йому подібними мають своїм тлом воєнне насильство і руйнування крихкої узбецької економіки задля того, щоб могли працювати російські бавовняні комбінації. Однак, на відміну від Джейн Остін, Солженіцин, здається, свідомо затуляє перед читачем ці неоднозначні речі. Явна відсутність у нього уваги до національних проблем видає його тривогу щодо можливості критичного ставлення до російської держави, для якої впровадження комуністичної ідеології не стало єдиною метою.

Із погляду постколоніальної теорії дидактизм Солженіцина лицемірний. Усупереч фактичним тенденціям, він пише, що Капітоліна Матвіївна Русанова народжує чотирьох дітей, ніби передбачаючи обнадійливі демографічні зміни в Середній Азії, де мусульманське населення за часу його життя стрімко зростало. Письменник мав би добре знати справжні демографічні тенденції, згідно з якими російські апаратники мали, як правило, одну чи дві дитини, тоді як узбеки – утричі більше⁴³. Сам Русанов хоч і непривабливий, однак має гідність людини, яка особисто не мучила й не вбивала нікого, на відміну від татарина Ахмаджана, який був охоронцем Гулагу і не розкався ні в чому. Він належить до тих відразливих комуністичних типів, які чинили злочини проти зеків, день за днем, рік за роком, без жодної пощади й без поруху сумління в серці. Ахмаджан стверджує, що зеки «не є людьми» і що їх переогодовують⁴⁴. Припертий до стіни, він каже, що це не його справа відповідати на за-

⁴³ Bernstam 346-49; та Carrere-d'Encausse, 86.

⁴⁴ Раковий корпус, 530, 531.

питання: це у віданні тих, хто нагорі. А нагорі, вважає Солженіцин, був Лаврентій Берія (мегрел із Грузії) і сам Сталін (грузин). Це підштовхує читачів до висновку, що росіяни не були господарями величезної імперії Гулагу, що за радянської влади центр виявився певною мірою поза справами й гору взяла кримінальна периферія. Сесіл Родс (Cecil Rhodes) принаймні не стверджував, що він є жертвою колонізованих народів.

Поширення різних видів раку чи його стадій, а також умови, в яких живуть пацієнти, також ретушовані у такий спосіб, щоб це працювало на зміцнення російського авторитету. Ліжко татарина Сібгатова розташоване поза корпусом, і це позбавляє його хоча б миті усамітнення, яку могли забезпечити ліжко й постіль у корпусі. Важко уявити етнічного росіянина, позбавленого цих дрібних зручностей у шпиталі в неросійській республіці, де росіяни завжди були на першому місці. Рак Сібгатова особливо жахливий і смердючий, а тому потребує ванн чи їх заміників, які цілком контролюють російські санітари. Тому Сібгатов перебуває в становищі повної залежності, політичної, суспільної і особистої, ставши одержувачем ласки й милосердя від представника нації-колонізатора. Оповідач приписує йому ангельський характер, – дуже доречний, як можна було б зауважити. Тоді як передбачувана смерть Русанова, партійного керівника, якому автор, вочевидь, зовсім не симпатизує, настане в затишку його дому, умови котрого дуже далекі від тієї виснажливої роботи, якій Сібгатов приписував своє каліцтво, рак і, зрештою, смерть. Нагромадження таких етнічно визначених образів створює асоціативний ефект. Принизливий образ, створений у такий спосіб,

добре відомий американцям, які протестують проти дискримінаційного показу деяких національних меншин у засобах інформації. Неодноразове зображення членів деяких етнічних груп як невдах, що завжди програють, створює загальне враження, яке є особливо деструктивним стосовно молодих і вразливих членів такої меншини. Ті, хто протестує проти цього, не вимагають введення квот у зображенні різних етнічних груп; радше вони закликають відмовитися від апелювання до поверхових стереотипів. Звичайно, це нелегко зробити, але ця складність не применшує обґрунтованості скарг. Немає нічого дивного в тому, що такий розподіл успішності та невдатності також підтримується літературою; постколоніальні дослідники вказують на низку випадків у літературі Заходу, де різноманітні не-білі групи представлені не зовсім безсторонньо. Той факт, що татари в повісті Солженіцина постійно програють, а успішними є тільки росіяни, сприяє етнічному стереотипу, який підкреслює нижчість ідентичності Іншого. За колоніальних умов той факт, що Костоготов одужує від раку, виходить за межі універсального етичного значення, якого критики надають цьому одужанню. Безумовно, одужання Костоготова є символом його моральної перемоги над господарями Гулагу, але є ще щось інше. Це також підтримка стереотипу переможних росіян. Це стосується також того широкого діапазону можливостей, які доступні для росіян у межах імперії. Російськість Костоготова забезпечує йому місце у великій територіальній мішанині, названій СРСР. Як росіянин, він може сподіватись на майбутнє в Москві чи Ташкенті, оскільки він ніде не чужий. Його одужання є символом шансів для розвитку та діяльності, які мали росіяни в СРСР,

тоді як передбачувана смерть Сібгатова символізує занепад місцевого населення. Те, що життя довело неправоту уявлень Солженіцина в цьому питанні, є фінальною та ненавмисною іронією повісті.

«Раковий корпус» рясніє такими словами як «наша країна» чи «широкий світ для всіх нас», які промовляють росіяни, але ніколи – місцеві жителі. «Наша батьківщина така велика», – каже Зоя. «Я на своїй рідній землі», – каже Костоглотов. «Світ однаково обходиться з усіма», – запевняє тітка Стефа Дьомку, свого російського приятеля: таким є сприйняття світу тими, хто ніколи не зазнавав етнічної дискримінації. «Ви не любите вашої землі, ви просто любите свою пенсію, тоді як я люблю свою землю!» – вигукує Костоглотов. Москва є мірилом усього, від щастя до танців⁴⁵. Для Сібгатова чи Абдуллахімова говорити про Москву як про «нашу країну» було б абсурдом. Однак Зоя, російська студентка-медик, коли її запитали, де вона могла б працювати після закінчення навчання, знизує плечима й каже: «Наша країна така велика». Це означає, що вона була б бажаною будь-де в межах радянської території. Узбек таких слів не каже ніколи. Коли Вега Гангарт переймається станом Костоглотова в приймальній кімнаті, він відповідає виклично: «Я тут на своїй *родіні* (батьківщині). Чому я мав би почуватись незручно?»⁴⁶. Однак оповідач усвідомлює, що Ташкент не є Росією: трохи пізніше він зауважує щодо Костоглотова, що той не міг повернутися до Росії («однак шлях у Росію йому був заборонений»). Центральне місце Москви згадується неодноразово, іноді з мимовільною іронією, як

⁴⁵ «У нас его еще не танцуют. В Москве, и то мастера» (Азия, *Раковий корпус*, 128).

⁴⁶ «Я – у себя на родине, кого мне стесняются?» *Раковий корпус*, 64.

тоді, коли вже згадувана типова російська апаратниця Авіета Русанова, майбутня письменниця, невдоволено каже своєму батькові, що всі, хто вижив у Гулагу, рвуться до Москви, «як бджоли до меду»⁴⁷. На відміну від британських каторжників, перевезених до американської Джорджії, чи британських поселенців у Америці, у росіян не розвивалося доброзичливе ставлення до землі, на якій вони поселились і де вони відбували покарання. Та земля розглядалася тільки як супутник Москви, і ясно, що кожна російськомовна особа має відповідні пріоритети.

«Раковий корпус» – це повість, що підтверджує наявність колоніальних поселенців на території, завойованій силою зброї, повість, якою намагаються розповісти світові, чим загалом є Узбекистан: це майже Росія. Ця повість доповнює масу культурних пам'яток, якими обґрунтовувалася присутність росіян у Середній Азії і які давали росіянам змогу триматися в Узбекистані гордо, хоч голодними й вошивими, зате законними власниками цієї землі. Коли Костоглов з викликом стверджує: «Я люблю свою країну!», то нам дається до розуміння, що його любов охоплює весь Радянський Союз, і центр (Москву), і периферію, – центр, тому що це серце Росії, і периферію, оскільки вона належить до центру, який поширює своє підбадьорливе зросійщення на найдальші периферії. Ясна річ, покірному Сібгатову не спадає на думку претендувати на землю росіян, стверджуючи, що він її любить.

Проповіді Костоглова про «рідину» звучать нещиро, коли їх зіставити з нарисом «Хіба міряти – це погано? Як ти гадаєш?» сучасної узбецької письменниці Етибар Ахунової:

⁴⁷ «А они в Москву и лезут теперь, им там как медом намазано», *Раковий корпус*, 272.

«Виробниками бавовни й шовку, які його сіяли й ростили на нашій рідній землі [юртіміз], є жінки... Однак вони не мають гарних шарфів чи суконь із тих тканин»⁴⁸. Вони також звучать фальшиво на тлі величного оплакування поетом (Абду) Раззаком Абдурашидовим знищеної росіянами туркестанської культури:

«Регістане,
О, старовинний майдане!
Скільки страждань бачило твоє каміння.
Твої кольори є кольорами горя або розбризканої крові.
Чи є твій камінь вершиною поневоленої краси?
Пробач мені, якщо я розриваю серце,
Якщо нагадую минуле, цю мить...
Насправді я також твій нащадок, не чужинець,
Тому я співчуваю тобі, Регістане!»⁴⁹.

Усвідомлення того, що всі дійові особи повісті складаються із чужоземців, загарбників у землях, переданих їм унаслідок не так давно здійсненого насильства, відсутнє в повісті Солженіцина. «Раковий корпус» наповнений активними, енергійними, талановитими росіянами, для яких туркестанська ідентичність залишається закритою книгою. «Місцеве населення» двовимірне, трохи схоже на того безбарвного арабського перехожого, якого Мерсо вбиває на алжирському пляжі. Так само, як читачі «Стороннього» не заглиблюються в суть проблеми алжирської національності, яка формувалася в той час, читачі Солженіцина підводяться до думки, що Росія утвердилась природно й назавжди в степах Середньої Азії. У «Раковому корпусі» переплетіння відгуків

⁴⁸Allworth, 317.

⁴⁹Там само, 318.

і натяків, які Джон Кроу Ренсом (John Crow Ransom) назвав «текстурою» літературного твору, резонує із Росією, а не з Ташкентом. «Раковий корпус» не є повістю російських Гертруди Стайн чи Ернеста Гемінгвея, його місцева екзотика слугує декорацією для життя російських експатріантів. Тут не було зроблено навіть спроби визнати так, як це робив Кіплінг, реальності й окремоті колонії. «Раковий корпус» є колоніалістською повістю у чистому й неприкрашеному вигляді, повістю, яка послаблює процеси формування ідентичності в цій неросійській республіці Середньої Азії. Це повторне розміщення Росії в азійському степу. Солженіцин не був наївним спостерігачем, смертельно хворою жертвою Гулагу, який просто описав типи пацієнтів, з якими він зіткнувся, і допомогу, що її він отримав. Він був письменником, чия риторика приховування сприяла замовчуванню трагедії узбеків, яка сягала глибших сфер, ніж соціалістична економіка й політика⁵⁰. Його повість просякнута колоніальною риторикою, яка заслоняє перед тюркськими народами шлях вільного розвитку і є спробою представити їх як незрілі людські створіння, як дітей, що потребують російської опіки й настанов, як дикунів, які ніколи не виробляли й не придумували нічого прекрасного – «нічого, що було б виключно їхнім, продуктом їхньої натури»⁵¹. У цій повісті ставиться за мету завершити привласнення Росією географії Середньої Азії і поширення її на сферу національної ідентичності і культури. Можливо, більшою мірою, ніж будь-який інший сучасний російський письменник, Сол-

⁵⁰Солженицын, *Раковый корпус*, 125-126; і *The Cancer Ward*, переклад: Rebecca Frank (New York: Dell, 1968), 160-161. Цей уривок був вилучений з видання зібрання творів у YMCA (1978-1979): див. 138-139. Цей уривок стосується російських цвинтарів, але містить також критику росіян.

⁵¹Adam Mickiewicz, «Ustep» (1832).

женіцин демонструє, що імперія стала невід'ємною частиною російської національної самосвідомості, що вона наповнює їх впевненістю в собі й гордістю, навіть в умовах приниження людської гідності за часів Гулагу.

Якби ця повість була написана в 1990-х, а не в 1960-х роках, то чи взяв би Солженіцин за місце дії Ташкент, не звертаючи уваги на вразливість місцевого населення? Чи зміг би він настільки придушити узбецький наратив, як він це зробив у 1968 році? Наприкінці ХХ століття російський шпиталь, розміщений у столиці Узбекистану, сприймався б місцевим населенням як *іноземний*, такий, що обслуговував російську меншість, як нагадування про колоніальне панування або (малоймовірно) як добродійний шпиталь, створений росіянами. Накладаючи на землю узбеків російську перспективу в 1960-х роках, Солженіцин опинився в тому самому імперському таборі, що й англійські та французькі письменники, які зображали Африку з патерналістською зверхністю⁵².

Справді вражає, що основні біографи Солженіцина і критики, які писали про його творчість, починаючи від Жореса Медведєва до Майкла Скеммелла (Michael Scammell) і від Олександра Янова до Гаррієт Мурав (Harriet Murav), зовсім не торкнулися колоніалістського аспекту цього твору Солженіцина. Така прогалина у сприйнятті промовисто свідчить про поширеність *idées reçues*⁵³ не тільки в часи Флобера, а й у часи Солженіцина. Цікаво, що в різних виданнях праць Солженіцина є додатки й вилучення, які вказують, що із зміною політичної карти Азії письменник або його ви-

⁵²Said (1993), XVIII.

⁵³Тут: стереотип, кліше [упоряд.]

давець вважали за необхідне перефразувати окремі уривки. У першому російському виданні «Ракового корпусу» і в англійському перекладі цієї повісті Ребекки Франк говориться про СРСР як про сферу інтересів Росії, і це місце було вилучене в російському зібранні творів Солженіцина, з якого наводяться цитати цього розділу. Фразу «Багато наших цвинтарів на Алтаї... і в Новосибірській області... жахливо запущені... Чи це ознака нашого національного характеру?» можна знайти у першому виданні «Ракового корпусу», але не в зібранні творів⁵⁴. Можливо, автор вважав надто ризикованим зараховувати Алтайський край до російських земель і тому взагалі усунув згадку про російський національний характер.

У своєму інтерв'ю, даному в 1995 р., російський контрадмірал В. І. Алексін пояснив, «якого флоту Росія потребуватиме» у 1990-х роках і пізніше⁵⁵. Згідно з Алексіним, Росії потрібний флот, який контролюватиме Арктику, бо «хто контролює Арктику, той керує світом». Крім того, Росія потребує такого флоту, який дасть їй змогу утримувати вкупі території Російської Федерації. Якщо цієї мети не буде досягнуто, вказує Алексін, Росія «відкотиться назад до часів, що були до Петра I». Це нагадує зауваження, висловлене Франсуа Міттераном у 1957 р.: «Без Африки Франція не матиме історії в ХХІ столітті»⁵⁶. Слова як Алексіна, так і Міттерана говорять про страх колоніальних держав, що із втратою колоній вони стануть менш успішними і погірши-

⁵⁴«У нас позорно запущены многие кладбища... на Алтае... и к Новосибирску... Что это – наш национальный характер?»

⁵⁵Виталий Мелик-Карамов, «Какой флот нужен России?» *Огонёк*, № 29 (4408) (июль 1995 г.), 36-38.

⁵⁶«Sans Afrique, il n'e aura pas l'histoire de France au XXIe siecle.» Francois Mitterand, *Presence francaise et abandon* (1957), процитовано в *Said Culture and Imperialism*, 178.

ться їхній образ. «Раковий корпус», попри гідне пошани викриття злочинів комунізму, є також умілим зображенням прагнення до підкорення і утримання колоній, яке так запламувало російську історію. Тоді як у поглядах президента Міттерана з часу, як він зробив свою заяву, сталися великі зміни, немає жодних ознак того, що подібної зміни зазнали також погляди Солженіцина, не кажучи вже про Алексіна.

5

ІМПЕРСЬКА МРІЯ У ПІЗНІЙ РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Незважаючи на те, що у повісті Солженіцина «Раковий корпус» автор відмовляється визнавати існування колонізованих територій напередодні їх відокремлення, текст, який розглядається в цьому розділі, показує імперську мрію, що стосується земель, де колоніальна влада все ще міцно закорінена. У такій ситуації можна розрізнити три типи імперської патології. Перший применшує чи доводить до мінімуму присутність корінних народів на території, де ще кілька поколінь тому проживали переважно неєвропейці, які нині зберігають свою залишкову присутність і право на землю. Такою, зокрема, є ситуація в Сибіру. Хоча значний відсоток корінних народів Сибіру був винищений під час російських завоювань, які досягли Тихого океану, Сибір і Далекий Схід все ще поділені на етнічні республіки і райони, які, принаймні номінально, є суверенними на підставі прав корінних мешканців цього регіону. Можна очікувати, що в майбутньому боротьба за територію в сибірській частині Російської Федерації загостриться, не обов'язково тому, що повстануть корінні жителі цих земель, а тому, що стане слабшим зв'язок білого російськомовного населення з Москвою і натомість посилиться його прив'язаність до своєї рідної землі. Це плавно підводить нас до другого типу ім-

перської патології, яка проявляється у відмові письменників розрізняти російськомовне населення центру імперії і її околиць. Сибір є однією з таких околиць російської імперії, і його мешканці демонструють ознаки того, що їх утомлює контроль Москви. Можливо, у ХХІ столітті вони намагалися відродити такі утворення, як Далекосхідна Республіка (1920 – 1922 роки) та інші для захисту регіональних прав. Такий розвиток буде аналогічним тому, як у Британській імперії «білі» колонії стали зрештою незалежними державами. Проте деякі російські письменники старанно не помічають відцентрової сили, яка діє у вже й так зменшеній імперії, і далі мріють про єдину Російську Федерацію. Третя форма імперської патології спостерігається щодо таких меншин, як євреї та інші, які не мають територіальних претензій, але чиї інтереси вперто ігноруються. У останньому випадку це не питання сепаратизму, а, радше, визнання поглядів Іншого без його демонізації чи приниження.

Те, що мрії про імперію збереглися й після розпаду Радянського Союзу, підтверджується наявністю в російських книгарнях у 1990-х роках книжок, які звеличували імперію. У 1992 р. в Санкт-Петербурзі з'явилася книжка під назвою: «Російська імперія: словник-довідник» («Российская империя: словарь-справочник»). Її зміст був головним чином взятий з видання Ефрона і Брокгауза «Малый энциклопедический словарь» (1907 – 1909), але в такий спосіб, щоб подати величний образ того, що Ришард Капусцінський назвав *Imperium* («Імперія»). У цій книжці подано за абеткою всі губернії й головні міста царської імперії, крім Гельсінкі й Варшави. Велику кількість неросійських територій було включено до неї без жодного зазначення їхньої відмін-

ності, підтримуючи, таким чином, думку, що ці території не мають своєї історії, своїх окремих, незалежних від інших, зв'язків і мов, якими вони могли б розповісти свої оповіді, навіть якби в них були оповіді, варті того, щоб їх розповідати. У цій книжці вони стають невидимими як окремі утворення. Вони розчинені в морі російської ідентичності як частини *Российской империи*, подібно до колоніальних територій Англії, яких колись змусили поміняти свою власну ідентичність на ідентичність додатку до англійського народу. Але тоді як Британська імперія з часом зазнала змін, «Імперія», як показано в цій книжці, все ще існує сьогодні і може існувати завтра, незважаючи на бажання позбавлених голосу народів, які живуть у її кордонах.

Саме цю імперську мрію російської еліти, очевидну навіть наприкінці радянського періоду і на ранньому етапі пострадянського періоду дезорієнтації й хаосу, я й хотіла б показати в цьому розділі. Письменники, які сприяють цим мріям, пишуть про «Імперію» так, неначе це Росія: вони й далі плутають «Імперію» з Росією, незважаючи на те, що частина її вже відпала, а в іншій частині з'явилися тріщини. Ці письменники, подібно до того, як це чинили їхні західноєвропейські колеги в ХІХ й на початку ХХ століття, сприймають неасимільовані землі Російської Федерації, Радянського Союзу і царської імперії як назавжди приєднані до Москви і не припускають навіть думки, що такий підхід приховує тло колоніального нарративу.

Це особливо очевидно стосовно Сибіру, який залишається найменш відомою і найменш дослідженою частиною світу. Хоча Сибір розмовляє російською мовою і відсоток його корінного населення зменшився до величини, яка ви-

ражається однозначною цифрою, його окремість від етнічної Росії визнали навіть найбільш затяті імперіалісти, такі, як Валентин Распутін. Те, що так мало іноземців відвідало Сибір, пов'язане не тільки з суворим кліматом, але також, і передовсім, з політикою Російської держави, яка ревниво охороняла Сибір від ока іноземців ще з часів, коли козаки Івана Грозного розпочали свій похід через малозаселені пагорби й рівнини. До того, як Росія поборолася населення Сибіру й заволоділа його природними багатствами, він був таємничою землею, якою не подорожували дослідники з огляду на її масштаби, клімат і далеке знаходження. Після російського завоювання Сибір став закритою землею, і інформація про нього стала державною таємницею. Голландський торговець Ісаак Масса (Isaac Massa), який у XVII столітті жив у Москві протягом кількох років, писав, що москвитам було заборонено говорити з іноземцями про землі на схід від Уралу і що московитів, які не підкорялися тому наказу й розголошували інформацію про Сибір іноземцям, страчували¹. Сибірське хутро й корисні копалини перевозили в Росію під завісою секретності і продавали на міжнародних ринках, тоді як корінне населення винищували, застосовуючи різноманітні засоби. Віктор Моут (Victor Mote) зазначає: «За період між 1582 і 1953 роками назва «Сибір» була синонімічною із знищенням корінного населення і його культури»². За той час росіяни винищили принаймні 75 етносів і щонайменше стільки ж мов. Сибір став землею тюрем для ворогів імперії, а особливо тих, які жили в її централь-

¹E. M. Thompson, *Understanding Russia: The Holy Fool in Russian Culture* (Lanham, MD: Univ. Press of America, 1987), 101-102.

²Victor Mote, *Siberia* (Boulder, CO: Westview, 1998), 39.

ній і західній частинах. Навіть у пострадянський час подорож до і по Сибіру була складною через укорінену звичку його адміністраторів тримати все в таємниці та через брак сприятливої для подорожування інфраструктури на території більшій, ніж 4,9 мільйона квадратних миль. У середині 1980-х років із Сибіру здійснювалася приблизно половина російського експорту³. Протягом кількох сторіч Сибір підтримував імперію двома способами: як джерело товарів, що їх продавали за іноземну валюту, і як місце заслання, куди відправляли ворогів імперії та звичайних злочинців. Ці дві категорії людей можна було відправляти туди, користуючись повною відсутністю міжнародної та внутрішньої підзвітності.

Інформація про народи Сибіру, зважаючи на таке тривале її приховування, була вкрай обмеженою. Це стосується також і того аспекту відомостей про Сибір, про який більшість жителів Заходу знають із чуток, а саме: що Сибір – це гігантська система тюрем. Російські джерела мінімізували інформацію про кількість в'язнів і їхню смертність і водночас максимально поширювали інформацію про вільних поселенців. Фактично неможливо знайти інформацію з ХІХ століття про кількість в'язнів і засланих, які померли через кілька років після того, як прибули туди, на відміну від інформації про тих, хто вижив як поселенці чи повернулись на батьківщину. Непрямі докази наводять на думку про те, що рівень смертності серед в'язнів у радянський час і за часів царської імперії був таким високим, що, зрештою, могла вижити лише їх невелика частка. Вільні поселенці мали користь від праці в'язнів і високої смертності в місцях

³Там само, 6.

ув'язнення. До того, як у другому десятиріччі ХХ століття було побудовано транссибірську залізницю, звичайні в'язні добиралися до місць свого ув'язнення пішки, і це означало, що їхні подорожі тривали місяцями. Після прибуття в один із центрів розподілу арештантів, таких як Тобольськ у західному Сибіру, вони йшли далі пішки або, якщо це було влітку чи на початку осені, їх перевозили на баржах. Політичні в'язні також ішли в Сибір пішки і в кайданах, у великій кількості падаючи мертвими в дорозі. Іноземні науковці ніколи не мали повного доступу до інформації про каральну систему, і тому російські статистичні дані про населення Сибіру мають бути перевірені незалежними дослідженнями. З другого боку, народи і групи населення, що належали до тих, кого депортували найчастіше, мають свої власні історії для розповіді, і в цих історіях мінімізується кількість вільних поселенців і максимізується кількість політичних в'язнів. З усіх місць, куди засиляли в'язнів у світі за всі часи, Сибір «проковтнув» найбільшу їх кількість. У поезії в прозі «Ангеллі» («Anhelli», 1837) Юліуша Словацького розповідається історія символічної жертви цих убивчих місць. Ангеллі говорить від імені людей, які постраждали від російського захоплення Сибіру, жертв, долею яких було прокладати шлях для імперії і загинути в глухомані. Джордж Кеннан старший (George Kennan Sr.) зазначив у 1891 р.:

«Десь поблизу [шахти Акатуя] лежить багато польських патріотів, яких заслани в Акатуй після повстання 1863 р. Я не зміг, одначе, знайти їхні могили. Російський уряд не турбується про те, щоб зберегти пам'ять про політичних ворогів, яких він катує до смерті в сибірських тюрмах, і над більшістю їхніх убитих пліснявою тіл немає навіть могил»⁴.

⁴George Kennan, *Siberia and the Exile System*, vol. 2 (London: James Osgood, 1891), 266.

ВАЛЕНТИН РАСПУТІН: ВИТІСНЕННЯ ГОЛОСІВ ПЕРИФЕРІЇ

У Радянській Росії влада в більшості випадків підтримувала сибірських письменників, які зміцнювали імперське бачення свого регіону, і видавала великі накладі їхніх праць. Водночас витіснялись голоси корінних жителів Сибіру, і пам'ять про сибірські убивчі землі було майже повністю витравлено з російської культури. У найбільшій ласці був Валентин Распутін. Його гучні волення про «рідину», які лунають із глибини Сибіру, звучать фальшиво для читача, настроєного на те, що на постколоніальних територіях зростає самосвідомість, але їх добре сприймає велика частина російських читачів, і держава віддала цим воленням належне. Статус Распутіна в російській літературі можна порівнювати із статусом його сучасника Іллі Глазунова, художника, котрий майстерно оволодів стратегією художнього зображення, за допомогою якої російська мистецька уява й далі привласнює історію й географію імперії⁵.

Одним із засобів, який сприяє імперському привласненню такого роду, є специфічний оповідач, що його використовує у своїх творах Распутін. Його добре знають читачі російської літератури, бо він зустрічався в оповіданнях Гоголя й Лескова. Оповідач історії (казу) простодушний (хоча й не без хитрощів), бідний, неосвічений і кумедний⁶. Він, безперечно, не військовий; він жодним чином не схожий на тих військових, які маршували на Красній площі не так давно,

⁵В. С. Новиков, *Илья Глазунов* (Ленинград: Аврора, 1989).

⁶Сказ є типово слов'янською формою наративу, в якому уявний оповідач є менш розумним чи менш освіченим за середнього уявного читача. Прикладами казу є «Шинель» Миколи Гоголя (1842) та, у польській літературі, «Мемуари» Яна-Хризостома Пасека, написані наприкінці XVI століття і вперше повністю опубліковані у 1836 р.

у травні 1995 р. Якщо він колись і відвідував одну з численних російських військових шкіл, то забув про це. Від такого типу оповідача не можна очікувати, що він заявить про своє усвідомлення суті мілітаризованої наддержави і її жадібності до територій. Оповідачі *казів* Распутіна й Віктора Астаф'єва відволікають читачів від російської територіальної і військової проблем. Сільські метафори, які вони використовують, відвертають увагу читачів від Росії як імперської грабіжниці і скеровують її до створеного Росією власного образу, який росіяни так плекають: Росія – це покірنا жертва. Такий оповідач, неначе російський Ріп Ван Вінкль, проходить повз ситуації, яких він не має змоги описати й пояснити. Але, на відміну від Ріпа, йому вдається запевнити російських і зарубіжних читачів, що він представляє російську культурну ідентичність, а не приховує своїм сільським голосом імперських порядків.

Распутін – автор документального твору «Сибір, Сибір...» (1989), написаного в стилі *казу*, і то з погляду корінного жителя Сибіру. Книжка є мішаниною популярної історії, подорожніх записок, опису пейзажів, зробленого любителем природи, і скаргою захисника навколишнього середовища (Распутін намагався призупинити забруднення озера Байкал радянськими промисловими підприємствами). Распутін дуже добре передає це сильне почуття прив'язаності до землі, яке відчували багато мешканців Сибіру і тих, хто туди приїжджав. Сибір – це земля, яка п'янить, його територія неосяжна, багатство пейзажів вражає, – якщо перетинати його не в кайданах, а в комфорті вагону першого класу, подорожуючи Транссибірською залізницею або з наплічником, наповненим сучасними продуктами. Амери-

канські прихильники творчості Распутіна справедливо відзначили його любов до землі. А те, що залишилось непоміченим, – це епістемологічна невваженість його наративного стилю і присутнє повсюдно наполягання на тому, що Сибір – це частина етнічної Росії. Це давно використовувана суміш російського філософствування і дидактизму, історії і пропаганди, оплакування російських страждань і сліпоти до страждань Інших. Ті розділи в книжці Распутіна, у яких описуються корінні жителі району Байкалу, нечисленні, і автор не приділяє цій темі значної уваги. Відчуття корінних жителів оповідач називає «нереальними». Наприклад, почуття нереальності переповнює автора, коли він чує пісню бурятів; він так упевнений у належності Сибіру до Росії, що всякий виклик цьому, навіть у пісні, здається йому ілюзорним. Звичаї бурятів, такі, як кремація мертвих, описані із зверхнім інтересом, що нагадує описи дивних і примітивних звичаїв азіатів та африканців, зроблені орієнталістами. Думка про те, що радше буряти, ніж росіяни, є головними власниками великих і майже незаселених територій біля озера Байкал (включаючи і природні багатства цих земель), очевидно, ніколи не спадала на думку оповідачу, навіть як спірне питання.

Як типовий представник імперії, Распутін радіє примноженню багатства Сибіру. У творі «Живи та пам'ятай» («Живи и помни», 1975) є згадка про відому всім окупацію Європи російськими солдатами, яка супроводжувалася грабунками. Ми дізнаємося, що один із селян колгоспу в Атаманівці, якого взяли в Червону Армію під час Другої світової війни, регулярно посилав своїй жінці Василісі великі посилки з фронту. Оскільки зарплата в радянських солдатів була мі-

німальною, ми можемо лише припускати, що це була воєнна здобич, яку деякі ошадливі солдати пересилали додому. Василіса одержала п'ять таких посилок з січня до березня 1945 року, і, як нам повідомляють, мовчала про свій набуток⁷. Ці посилки йшли з центральної Європи до Сибіру, мабуть, упродовж кількох місяців. Вони, ймовірно, були відправлені влітку чи восени 1944 р., коли Червона Армія перетинала Польщу (радянські бійці перейшли через річку Буг 21 липня 1944 року і окупували Варшаву 17 січня 1945 року). Распутін не розповідає про вміст цих посилок; натомість він розповідає нам, що Василіса використовувала їх замість табуреток, мабуть, чекаючи прибуття додому свого чоловіка, щоб він міг розпорядитись використанням товару з посилок.

Едвард Саїд стверджує, що ввезення товарів, набутих у колоніях, забезпечувало комфортне й цивілізоване існування, зображене у творі Джейн Остін «Менсфілд-Парк»; крім того, він додає, що «зрілі» імперії не принижувались до грабунку як такого, а натомість створили систему та відповідні організації в самих колоніях, за допомогою яких через ринки, монополії й цінову конкуренцію сформували непрямі шляхи одержання вигоди від володінь за межами імперії. Але російська імперія і за радянської влади, і за царату рідко досягала цієї стадії. Перевезення багатств із окупованих земель до центру Росії було освяченим століттями способом встановлення відносин із завойованими народами. Відвертий грабунок, звичайно, рідко приносить тривке багатство, і бідні селяни Атаманівки не мали з нього значного зиску.

⁷Валентин Распутин, *Уроки французского. Повести и рассказы* (Москва: Художественная литература, 1987), 73.

Але місцям, пограбованим у такий спосіб, ці дії завдавали великої шкоди. Що досить типово, Распутін залишається сліпим до такого імперського втручання.

Розповіді Распутіна про колонізацію Сибіру істотно відрізняються від нещодавніх наукових підрахунків. Він каже, що російські фермери, які там поселились, скоро почали вирощувати більше пшениці, ніж могли спожити. Жодних цифр чи даних не подано, але распутінський оповідач сказу не турбується такими деталями в дусі Просвітництва. Сибір справді незадовго до Жовтневої революції став головним виробником пшениці й масла для царської Росії; однак протягом значно тривалішого періоду його основними ресурсами, які він постачав для імперії, були хутро, дорогоцінні метали, нафта і газ. За період між 1830 і 1850 роками добування сибірського золота збільшилось у 250 разів. Вже в XVII столітті одну десяту частину державного доходу Росії забезпечувало хутро, яке добували у *Великому Сибіру* (який охоплював західний і східний Сибір і Далекий Схід)⁸. Наприкінці XX століття Росія виживала головним чином за рахунок сибірського газу, нафти й корисних копалин, а не сибірської пшениці. Про такі важливі деталі Распутін у своїй розповіді не згадує. Він пише про жадібність і виснаження, пограбування й жорстокість, і – мимохідь – про вимирання «малих народів», але не вказує конкретних імен і дій, і тому такі роздуми впевненого у своїй правоті письменника занадто легко замінюють історичні дані чи реалістичні пропозиції щодо відшкодування збитків тим, хто постраждав від жадібності Москви. Распутін оплакує той факт, що експлуатацію Сибіру не завжди проводили в найкращий спосіб,

⁸Mote, 59.

так, щоб він зміг залишатись російською коморою більш результативно і протягом тривалішого періоду. На підставі його зауважень про колонізацію можна зробити висновок, що в Сибіру не було корінних мешканців, про яких варто було б згадувати, що росіяни прийшли на фактично безлюдну землю. Хоча Распутін час від часу згадує про бурятів, тунгусів (евенків) і інших, цих згадувань мало і вони побіжні, тоді як водночас він малює величну картину незаселеної тайги, у яку заглиблюються героїчні росіяни, подібні до доктора Лівінгстона.

Распутін загалом мовчить про тих, хто залишив свої кості в Сибіру, іноді залишивши нащадків, хоча більшість із них їх не мала; мовчить про в'язнів і примусових робітників, яких російська держава засилала в дику місцевість, наказуючи їм цивілізувати її й давати прибуток імперії. Він поверхово згадує про них, але старанно уникає імен, цифр, даних, історій. У його описі сибірської системи ув'язнення підкреслюється радше провина в'язнів, а не політичний аспект їхнього заслання. Згідно з російською інформацією, більшість в'язнів у царському Сибіру були звичайними кримінальними злочинцями, але Распутін не згадує, що у трудових таборах не було різниці між політичними в'язнями і кримінальними злочинцями⁹. Він багато пише про декабристів, яких до Сибіру було заслано тільки кілька сотень, але присвячує лише кілька слів десяткам тисяч «польських бунтівників», які брали участь у повстаннях 1831 і 1863 років та більш ранніх бунтах і закінчили в Сибіру своє життя, оскільки їм ніколи не вибачили їхньої політичної про-

⁹Kennan, vol. 1, 280.

вини¹⁰. Распутін зовсім не торкається питання масових депортацій до Сибіру й Казахстану громадян Центральної і Східної Європи, окупованої радянськими військами у 1939 – 1941 роках, незважаючи на те, що вони були у шість чи сім тисяч разів численнішими, ніж депортації декабристів. Внаслідок депортацій з Латвії, Литви і Естонії, які тоді відбувалися, було знищено близько 20% населення цих невеликих народів. У наративі Распутіна про цю тюремну систему є величезні білі плями, пов'язані з неросійською історією.

Наприклад, який висновок може зробити читач на підставі такого твердження: «Жителю Сибіру місто Тобольськ так само дороге (навіть якщо він там ніколи не був), як Москва *росіянину* [не-російському мешканцю Російської Федерації] або Київ *слов'янину*»¹¹? Чехи могли б здивуватися, дізнавшись, що Київ начебто повинен викликати у них якесь незрозуміле хвилювання, тоді як дагестанці чи татари, мабуть, гнівно відреагували б на припущення, що Москва є центром їхніх пристрасних бажань. Через те, що Распутін знаходить своїх читачів головним чином у Росії і в англomовних країнах, такі дурниці залишаються непоміченими і перетворюються на «правду», що, зрештою, прирікає на небуття неросійські голоси імперії. Або розгляньмо таку сцену: декілька іноземців гуляють з Распутіним біля озера Байкал і належним чином вражені. Один із них, шведський саксофоніст, на ім'я Пол Вінклер, грає «Пісню протесту», яку він раніше грав у Великому Каньйоні в Арізоні, протесту-

¹⁰Распутин, *Сибирь, Сибирь... в Собрании сочинений*, т. 3 (Москва: Молодая гвардия, 1994), 25; і Kennan Sr., vol. 1, 280.

¹¹Распутин, т. 3, 37.

ючи проти забруднення індіанських резервацій урановими копальнями. Распутін ніби проводить паралелі між Америкою й Росією, які обидві є забруднювачами.

Отож із книжки Распутіна усунуто присутність Інших, зображення експлуатації Сибіру імперією доведено до мінімуму і проведено паралелі з неналежною поведінкою іншої держави, хоча та поведінка непорівнянна за масштабами і мала місце в інший час. Дуже детально описуючи архітектуру Іркутська, Распутін забуває згадати католицьку церкву, побудовану там політичними в'язнями в ХІХ столітті. Ця церква була визначною пам'яткою в центрі історичного району цього міста у середині 1980-х років, коли Распутін писав свій текст. Це єдина пам'ятка неоготичної архітектури в Іркутську і, більш загально, кам'яного будівництва ХІХ століття. Інші будівлі ХІХ століття, які збереглися, є дерев'яними, як-от одна із садиб декабристів, яка теж знаходиться у старому районі міста і яку Распутін згадує належним чином. Під час моєї поїздки до Іркутська в 1985 р. ту церкву використовували як склад, однак її міцні стіни це витримали і, якби не забиті дошками парадні двері, цю будівлю можна було б сприйняти за діючу церкву. Так само Распутін не згадує католицьких церков у Тобольську і в інших місцях у Сибіру, – церков, які свідчать про істотну присутність неросійських європейців у Сибіру¹². У поєднанні з патерналістським ставленням до корінних мешканців Сибіру такі лакуни призводять до того, що історія цього регіону подається Распутіним вельми вибірково. Це добре узгоджується з імперською забудькуватістю, і серед російських письменників кінця ХХ століття Распутін є, мабуть, її най-

¹²Kennan, vol. 1, 82.

яскравішим прикладом. Він озвучує версію Російської історії, яка відповідає історії Орієнту, як її подають орієнталісти. Распутін найближче підходить до оцінки царської каторги (примусових таборів праці) і радянського Гулагу тоді, коли порівнює свіжоприбулих в'язнів з припливом: вони прийшли, а «через певну кількість років тихо зникли, неначе всякнули в землю. Знову настає пора припливу, і знову надходять нові тисячі»¹³. Такі узагальнення лише зміцнюють думку про непричетність звичайних росіян до політики імперії і затримують самоаналіз, який повинна розпочати російська інтелігенція.

Книжка Распутіна захищає не Сибір від російської та радянської хижацької політики, як казали окремі рецензенти, а радше російську присутність у Сибіру¹⁴. Распутін оплакує шкоду, якої російський уряд завдав озеру Байкал, але він це робить так, як побивається Росія через зменшення належних їй природних ресурсів. Він говорить мовою сибірського націоналізму в тому розумінні, в якому британські колонізатори, щиро зачаровані закордонною землею, на якій вони поселились чи народились, вболівали за її інтереси, але як частини Британської імперії. Распутін розповідає історію сибірського губернатора часів правління Петра I – такого собі графа Гагаріна; Петро повісив його, наказавши, щоб тіло залишалось висіти, поки не згниє мотузка. Причина? За чутками, Гагарін підтримував сибірський сепаратизм. Це єдиний описаний Распутіним випадок особливої жорстокості в його розповіді про землю, переповнену жорстокістю, і можна задуматись, чи він його не навів

¹³Распутин, т. 3, 23.

¹⁴Kathleen Hughes, *Booklist*, 1 June 1996.

часом для того, щоб застерегти від здійснення найжахливішого злочину проти російської держави, який тільки можна собі уявити.

У оповіданні «Сибір» Распутін дає хронологію російської імперської історії з належними нюансами. У ньому дуже важливе місце відведене козакам, які завоювали західний Сибір для Івана Грозного, так само, як і російським селянам, котрих змушували туди переселятися ще в XVIII столітті. «Сибір» – це твір, що звучить як пеан на вшанування Єрмака та інших російських «приборкувачів чужих земель», як сказав Микола Гумільов. Співаючи пісні на їхню честь, Распутін робить Єрмака мучеником за справу Росії, нагадуючи певною мірою Гумільова, котрий малював ангельські портрети російських генералів – завойовників Туркестану. Распутін не залишає жодних підстав для сумніву в тому, що завойовники Сибіру були героями: вони, зрештою, наражувалися на «стріли з чорним пір'ям» від місцевих мешканців і повинні були вести з ними рукопашні бої¹⁵. У його описі походу Єрмака до Західного Сибіру зазначено, що «козаків було тільки п'ять сотень, а ворог налічувався тисячами і переміг би, якби російських сміливців не очолював Єрмак, людина з видатними здібностями полководця і лідера»¹⁶. Один західний вчений подає трохи іншу версію цих подій: «У 1581 чи 1582 році загін Єрмака, який тепер збільшився до 1650 добре озброєних козаків, підійшов до місцевості біля річки Тура, щоб зустрітися з ворогом. Озброєні мушкетами й захищені кольчугою, вони легко перестріляли

¹⁵ «Он слышит, как приближается к нему стрела с черными перьями. Он не щадит себя в темном – рукопашном – бою». Распутин, *Сибирь, Собрание сочинений*, т. 3, 16.

¹⁶ Там само, 15.

різношерсту армію, що складалася з татар, остяків і вогулів, озброєних мечами, списами та луками зі стрілами»¹⁷. Оповідач Распутіна – простий чоловік, і, отже, прискіпливість до тієї чи тієї неточності здається педантизмом: від оповідачів російських *сказів* не можна очікувати точності. Проте нагромадження таких маленьких неточностей призводить до серйозних змін загальної картини.

Распутін визнає, що успіхи Росії в завоюванні Сибіру пояснюються російським самолюбством, але він це робить не з осудом (незважаючи на те, що він такий великий мораліст), а із захопленням¹⁸. На його думку, росіяни є великим народом, і їхнє самолюбство було щастям для Сибіру. Без цього Сибір не став би частиною чудової російської спільноти, що є характерною рисою всіх земель, де поселялися росіяни. Распутін висловлює побажання, щоб місто Великий Устюг було вшановане в анналах російської історії, тому що воно було батьківщиною особливо великої кількості козаків. Так само, каже письменник, потрібно вшанувати Єрмака, Єрофея Хабарова, Василя Пояркова та багатьох інших. Распутін зовсім не згадує про жорстокість цих і інших козаків, якою характеризувався їхній важкий шлях через Сибір. У пам'яті місцевих жителів вчинки Хабарова й Пояркова не стерлися й через двісті років, – настільки вони були жорстокими. Спершу катували батьків перед очима їхніх дітей, а потім піддали дітей таким самим тортурам, від яких вони померли. Те, що таких завойовників треба вшановувати, як героїв, – це ще одне протиріччя в мораліста Распутіна. Він говорить про Атласова – «людину, яка завоювала Камчатку»

¹⁷Mote, 59.

¹⁸Распутин, т. 3, 18.

(«покоритель Камчатки») – з такою самою гордістю, з якою Пушкін говорив про генерала Єрмолова – завойовника Кавказу.

Распутін порівнює англійську колонізацію Америки з російською колонізацією Сибіру і зауважує, що, на відміну від англійців, росіяни не поневолювали корінного населення. Распутін визнає, що спроби поневолити народи, які жили в Сибіру, були, але їх негайно засудили влада й саме населення Росії. Читач залишається із враженням, що думка громадськості відігравала велику роль у російській історії; він читає, що в суперечках між корінним населенням і російськими поселенцями уряд Росії був на боці першого¹⁹. Незважаючи на окремі випадки жорстокого поводження місцевих російських адміністраторів з корінним населенням, російські селяни, які поселились на новій землі, завойованій військовою силою, легко налагодили дружні стосунки з бурятами й тунгусами²⁰. Распутін неодноразово повторює, що колонізація Сибіру була добровільною, що місцеві мешканці радо вітали новоприбулих. Проте це була царська політика – примусити селян переселятись до Сибіру, щоб русифікувати цей регіон. Принадою були звільнення від кріпаччини та податків. Отже, російський уряд у такий спосіб підтримував російських кріпаків коштом корінних мешканців. У цій ситуації навряд чи можливо, щоб останні вітали перших з розкритими обіймами.

Распутін нав'язливо повторює, що Сибір став важливою частиною Росії, а тому проблема відокремлення не стоїть на порядку денному. Він заявляє, що «Сибір більш російський,

¹⁹Там само, 21.

²⁰Там само.

ніж сама Росія... Сибір і Росія єдині... Сибір не може існувати без Росії». «Доля призначила Сибіру стати плоттю і кров'ю Росії»²¹.

У белетристиці Распутіна методи привласнення змінюються, але ідеологія залишається незмінною. У повісті «Вік живи – вік люби» («Век живи – век люби», 1981), п'ятнадцятирічний Саня, росіянин, дивиться на Сибір очима Миколи Гоголя у творі «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» (1832). Похмура атмосфера сибірських ночей представлена мовою Гоголя або ж описується іншим набором колоніальної термінології (бо Гоголь також писав радше про Україну, ніж про Росію). Твори Гоголя діють, як розчинник, у якому зникають культурні кордони між Росією й Сибіром, тим самим заздальгідь вказуючи, яким має бути самовизначення місцевих жителів. У цій повісті не так описується Сибір, як Сибіру *приписується* російськість.

Ніде в оповіданні «Сибір» нема навіть натяку на те, що в Сибіру стандарти життя не-росіян були зовсім іншими, ніж росіян. У 1989 р. тільки в 3% будинків корінних мешканців був газ, у 0,4% – вода, і лише у 0,1% було центральне опалення. Більша частина цих будинків не мала каналізації, і їхній розмір був удвічі менший, ніж розміри будинків росіян. Села корінних мешканців часто руйнувалися за наказом московського уряду, і їх змушували переїжджати до більших поселень, у яких їм було дуже складно чи неможливо прогудувати себе²². Від забруднення довкілля та фінансових проблем страждали передовсім корінні народи. Через те, що росіяни намагались добути з тундри й тайги максимальну

²¹Там само, 29, 19.

²²Mote, 174-175.

кількість нафти, газу, лісоматеріалів і хутра, інтереси місцевих мешканців були на останньому місці. У 1990-х роках місцеві мешканці Сибіру намагалися знову заявити про своє право на землю, виходячи на демонстрації та обираючи своїх депутатів. Їхні голоси були заглушені в Москві какофонією конкуруючих інтересів. Ці справи спливали на поверхню в посткомуністичні часи, але в середині 1980-х років вони лежали теж майже на поверхні, і Распутін, як письменник, близький до землі, повинен був це усвідомлювати. Однак у його книгах немає і сліду захисту корінного населення. Також Распутін не згадує про права власності: він вважає таким, що не потребує доказів, твердження про те, що багатства Сибіру належить росіянам, чи це будуть Немцов і Чубайс у Москві, чи люди, як він сам, у Іркутську. Однак, як зазначає Віктор Моут, якби корінним мешканцям належало їхнє багатство, то найбагатшою провінцією Російської Федерації був би Ханті-Мансійський округ у західному Сибіру; і кожний, хто належить до цих двох малих народів, міг би стати багаторазовим мільйонером²³.

Распутін розрізняє росіян, які ставляться до Сибіру, як до проміжної станції, і тих, які вирішили зробити його своїм домом; проте він наполягає також, що обидві групи визнають зверхність Москви як центру імперії і що вони не мають сепаратистських прагнень. На його думку, проблеми Сибіру могли б бути вирішені за допомогою діалогу між цими двома групами. Распутіну не спадає на гадку (навіть як питання, котре можна обговорити і відхилити), що управління, яке Москва нав'язала Сибіру, було згубним для тієї землі і що корінні сибіряки, такі, як він сам, у союзі з неросій-

²³Mote, 179.

ським населенням могли б захотіти сказати «ні» Москві й вимагати справжнього федерального статусу. Ця неспроможність поставити благо народу понад благо російської імперської держави характерна для російського націоналізму і є також його ахіллесовою п'ятою. На думку Распутіна, винна в усьому модернізація. Він стверджує, що «коли тут були царі, сибірська глухомань була в меншій небезпеці»²⁴. Можливо, той факт, що Распутін згодом приєднався до найбільш реакційної течії в російському суспільстві, підтримуючи антиельцинський путч у 1993 р. і роблячи антисемітські заяви в 1998 р., також пов'язаний з поглядами, висловленими ним у його панегірику російському колоніалізму на прикладі Сибіру.

АНАТОЛІЙ РИБАКОВ: КЕРУВАННЯ КОЛОНІАЛЬНИМ ПРОСТОРОМ

Распутін не єдиний письменник пізнього радянського періоду, який займається маніпуляцією сприйняття Сибіру. У творах Анатолія Рибакова й Віктора Астаф'єва Сибір також перетворюється на Росію, і його історія й народи стають невидимими. У романі Рибакова «Діти Арбату» (1988) і в коротких оповіданнях Астаф'єва Сибір стає білою колонією, яку можна порівняти з Америкою Британії чи з Австралією, місцеві мешканці яких також були відсутні в творах деяких письменників (проте у творах інших письменників – варто згадати хоча б Генрі Водсворта Лонгфелло чи Джеймса Фенімора Купера – вони посідали важливе місце, і тут не можна побачити жодної паралелі з Росією).

²⁴Распутин, т. 3, 282.

З ХІХ століття в російській літературі була традиція змальовувати Сибір як місце, куди росіяни могли б емігрувати, якщо ставало важко жити на батьківщині. У романі Достоевського «Брати Карамазови» пані Хохлакова радить Дмитру Карамазову пошукати свого щастя в золотоносному районі Якутії. Коли Дмитро розпачливо шукає гроші, щоб повернути борг своїй колишній нареченій, пані Хохлакова, яка виражає російську громадську думку 1870-х років, радить йому вчинити те, до чого можуть вдатися як до останнього засобу сучасні їй росіяни, коли потребують грошей, а саме: поїхати в колонії. Спостерігається чітка паралель цієї ситуації з ситуацією пана Мікобера, який намагався поліпшити свої справи у Австралії. У романі Достоевського (як і в російській пам'яті загалом) відсутні деталі того, як росіяни примушували якутів показувати їм золотоносні території, та сам факт, що такий примус був головним у історії якутського золота. Твір «Брати Карамазови» створює враження, що росіяни самі відкрили родовища золота в Якутії-Саха і на Колімі, тоді як якути навіть не знали, чим вони володіли²⁵.

У романі Рибаківа «Діти Арбату» Сибір також зображується як продовження російських ландшафтів і звичаїв, так, неначе російську географію й місцевість можна було б посунути на схід за бажанням. Неросійські народи Сибіру приносяться таким зображенням. Якщо їхні представники взагалі з'являються в повісті Рибаківа, то лише такі, що перебувають на межі русифікації, стоячи біля дверей Імперського Дому, який є центром уваги письменника (і передба-

²⁵W. John Cieslewicz, «A History of the Russian Gold Mining», *Sarmatian Review* 5, no. 4 (December 1985), 1-4.

чуваного читача). Народи, що жили біля річки Єнісей, при-нижуються в такий спосіб, який дає підстави вважати, що сама географія місця працює проти їхньої значущості. Сибірське заслання Саші Панкратова стає продовженням його життя в Москві, – щоправда, його бруталною і важкою видозміною, – але все-таки продовженням того життя. Сибір Рибаківа населений такими людьми, як він сам, росіянами з «материка», культурним центром яких є Москва і які вважають, що всі інші учасники цього наративу думають так само, як вони. Дивлячись на події й ситуації лише очима москвичів, вони помічають корінне населення тільки побічно, вживаючи географічні назви, які виникли ще до російських часів: *Подкаменная Тунгуска, Эвенкийский национальный округ, Тайшет*.

Місцем заслання Саші Панкратова і його московських друзів був район на схід від річки Єнісей. Ця територія населена евенками й тунгусами, чисельність яких у 1930-х роках, коли розгорталася дія роману, становила від 10 до 15 тисяч²⁶. У цьому районі де-не-де жили також нечисленні росіяни (не враховуючи ув'язнених у концентраційних таборах), а тому корінні мешканці мали б постійно фігурувати в описах частих Сашиних поїздок по району. Але це далеко не так, і, більше того, їхню національну ідентичність плутають з ідентичністю монголів²⁷. Зіда, випадкова коханка Са-

²⁶У 1963 р. в Евенкійському національному окрузі проживало 11 тисяч чоловік, здебільшого евенки. Решта евенків (14 тисяч) жила по сусідніх територіях. *Энциклопедический словарь*, 1964, т. 2, 683. Згідно з даними перепису населення 1970 р., тунгусів або евенків налічувалося 25 тисяч. *The Cambridge Encyclopedia of Russia and the Soviet Union* (1982), 72.

²⁷Рибаків пише про «тунгуський, монгольський (!) оскал на обличчі Лукешки, місцевої дівчини з села, в якому жив Саша Панкратов. *Children of the Arbat*. Переклад: Harold Shukman (Boston: Little, Brown, 1988), 355. Інші цитати взяті з цього перекладу. Анатолій Рыбаков, *Дети Арбата* (Москва: Советский писатель, 1987), 244. Інші цитати взяті з цього видання російською мовою.

ші, змішується оповідачем, який у цьому випадку є Сашиним alter ego, в одну купу з усіма іншими «місцевими» (на противагу росіянам). Так само, як це було з Ташкентом Солженіцина, не чуто навіть шепоту корінних мешканців; їх прирекли на цілковите мовчання.

Ставлення до Зіди є симптоматичним для колоніальних поглядів Рибаківа. Йому бракує глибини і своєрідного соромливого співчуття до місцевих мешканців, властивих творам Джозефа Конрада, зате він щедро демонструє брак розуміння історії і соціуму корінного населення, що є типовим для колоніальних письменників. Зіда представлена читачеві по імені й по батькові, неначе вона росіянка. Ім'я її батька спотворене так, що воно звучить як чуже і смішне для російських вух: ситуація, боротися з якою тюркські й угро-фінські народи Сибіру не мають жодної змоги. Її відголоском є жарти про чукчів, у яких використовується той факт, що назва цього віддаленого племені звучить смішно для російських вух.

Фемінізація захоплених територій, така помітна в «Герої нашого часу» Лермонтова, так само очевидна і в наративі Рибаківа. Ці землі призначені для подорожей, полювання або використання їх надр. Жінок, що належать до корінних народів, змушують до еротичних зв'язків з росіянами, тоді як завойовані чоловіки відсутні і, таким чином, позбавлені своєї маскулінності. Учителька Зіда єдина представниця корінного населення, присутність якої в книжці Рибаківа є досить істотною. Вона коханка Саші, допомагає, втішає й розважає його, але не має власного голосу і бажань (крім того, щоб «утримати» Сашу). Вона з'являється з нізвідки і зникає в нікуди; це створює враження, що такі люди, як во-

на, не мають власних історій; вони є лише підпорами в оповіданнях про росіян. Зіда з'являється через російський голос оповідача і Саші. Вона пристрасно покохала Сашу, як сибірська мадам Батерфляй, але, на відміну від своєї японської двійнички, навіть не нарікає, коли Саша її кидає. Вона повністю беззахисна, як собака, який не наважується вжити, коли господар його карає. Оповідач розповідає: «Вона зникла з його життя, зникла з його життя так само таємничо, як з'явилась у ньому»²⁸. Вона багато разів ризикує своїм життям і свободою, щоб урятувати Сашу, і обдумує можливість «стерти» його кримінальне минуле, пропонуючи йому одружитися з нею і взяти її прізвище. Таку відданість Саша Панкратов порівнює з поведінкою таргана.

Особлива іронія стосовно Зіди міститься в розповіді оповідача про те, як вона заробляє на життя. Вона працює вчителькою російської мови. Інтелектуальна сила цієї представниці завойованих народів використовується на те, щоб утверджувати присутність завойовників, так само, як її сексуальна й моральна енергії використовуються, щоб підтримувати щастя Саші. Оповідач Рибаківа – а можна запитати, що й сам автор, як це було з іншими російськими письменниками, які «вплітали» Сибір у свої наративи, – вважає це абсолютно нормальною річчю. Тут, як і в інших місцях, Сибір слугує тлом для історій, які можна було б з таким самим успіхом розповідати і в Москві, тому що в них звучить голос Москви, а не регіону.

Інші згадування про тунгусів і евенків у повісті Рибаківа наводять на думку про те, що вони дикуни, живуть за рахунок землі, що вони товсті й неосвічені п'яниці, душев-

²⁸ Rybakov, *Children of the Arbat*, 139.

нохворі і страждають від невиліковних хвороб, причиною яких є відсутність гігієни²⁹. Стара жінка з корінного населення пропонує Саші взяти корінну дівчину для своїх потреб за ціну шарфа³⁰. Товариш Саші Борис уживає, говорячи про місцеву дівчину, презирливе слово «дикунка»³¹. Тоді як Саша і його колеги росіяни грабують місцеві ліси неперебірливим полюванням, «тубільцям» приписують відразливий вигляд, маргінальне існування і проституцію. Так само, як і «злі чечени» Лермонтова, місцеві мешканці Рибаківа беззахисні й не мають голосу. Їм можна приписати будь-що. Їх бачать очима їхніх супротивників. Генерал Олексій Єрмолов колись сказав, що чеченів не можна умирити, а тільки знищити; Рибаків дає до розуміння, що з погляду культури корінні мешканці Сибіру не заслуговують ні на що краще. Вони повинні посунутися, щоб звільнити місце для «Імперії», і їм слід бути вдячними за можливість стати русифікованими. Багатства Сибіру російські, а не тунгуські, і їх повинна використовувати Москва, а не продавати місцеві мешканці тому, хто запропонує найвищу ціну. У сюжеті повісті Рибаківа не відображено цієї стратегії влади й насильства.

Багатства Сибіру можуть бути відновлюваними, як у творі Валентина Распутіна «Вік живи – вік люби», де три російські колоністи змагаються з дикою природою за їжу, або невідновлюваними, як ті, що їх видобувають у копальнях «Архіпелагу Гулаг» Солженіцина. Оповідач Распутіна каже, що якби росіяни не збирали ягід, то їх міг би з'їсти якийсь

²⁹ Там само, 340, 354, 356, 452 та Рыбаков, *Дети Арбата*, 242-245.

³⁰ Рыбаков, *Children of the Arbat*, 357, та Рыбаков, *Дети Арбата*, 245.

³¹ Рыбаков, *Дети Арбата*, 245.

лісовий звір, і тоді яка користь була б від ягід? Природа в колоніях трактується, як власність колонізаторів. Рибakov згадує російського мисливця, який за вдалий рік ловив у пастках чи підстрелював до двадцяти тисяч тварин, – може з'явитися сумнів, чи вони все ще належать до категорії відновлюваних ресурсів. У творі «Сибір» Распутін розповідає історію про російське поселення в Якутії, мешканці якого не купували м'яса в магазинах, а влаштовували полювання, коли вважали це за необхідне. «Коли поселенцям потрібне було м'ясо, вони сідали на мотоцикли (у кожного з них їх було 2 чи 3), їхали в невелику поїздку в тундру і шукали оленя за допомогою польових біноклів»³². Схоже, що це не хвилює Распутіна, який десь у іншому місці оплакує знищення природного середовища біля озера Байкал.

Згідно із джерелами, вже до початку XVIII століття російські мисливці істотно зменшили запаси хутрових тварин у західному і східному Сибіру. До 1700 р. було знищено три чверті хутрових ресурсів Великого Сибіру³³. Наполегливість, із якою росіяни експлуатували Сибір, вказує на те, що, ймовірно, російські керівники передбачали можливість того, що з часом ці землі перестануть бути залежними від Москви – тому потрібно взяти від них стільки, скільки можна, поки не стало запізно. У «Архіпелазі Гулаг» Солженіцин згадує в'язнів, які добувають дорогоцінні метали для «Імперії» десь на її північно-східних околицях. Характерно, що Солженіцину взагалі не спадало на думку, що він говорить про подвійну експлуатацію. Він залишався байдужим до того, що ці багатства добувались у колоніальних землях. Здається,

³²Распутин, т. 3, 222.

³³Mote, 58.

що він був би задоволений, якби російська держава примусила «вільних» селян із центральної Росії працювати в сибірських копальнях, подібно до того, як вона переселяла в ХІХ столітті цілі села козаків на Кавказ для стримування місцевих мешканців. Іванів Денисовичів Солженіцина засиляли в колонії. Як указує Едвард Саїд, незважаючи на всю свою доброзичливість і безпомічність, англійські експатріанти в Австралії були також імперіалістами, і їхня імперська перевага полягала в можливості емігрувати за кордон і поселитися там, чого не могли робити колонізовані народи. Коли вони почали вимагати рівних можливостей і вибирали для поселення Британські острови, їх зустрічали незадоволено, з тривогою і антипатією в кращому разі і насильством та дискримінаційними законами – у гіршому.

У певному місці в повісті Рибакіна автором робиться саркастичне зауваження, що певний високопоставлений член таємної поліції має ескімоське обличчя. Хоча приємно знати, що не тільки євреїв можна звинувачувати в нещастях Росії, однак непокоїть те, що в Рибакіна, письменника єврейського походження, можна побачити повторення зручного припущення, що російською таємною поліцією керували неросіяни, неначе така річ була можливою в незалежній країні. З іншого боку, відсутність ескімоських облич на Арбаті вважається цілком нормальною річчю, і програма позитивних дій (спрямована на ліквідацію расової дискримінації) не є частиною російських чи радянських традицій.

Тексти, які розглядалися вище, посилюють імперську позицію і продовжують визнавати пріоритетність імперської перспективи. Можна повторити за Едвардом Саїдом, *що твори російських письменників кінця ХХ століття продов-*

жують відхиляти будь-яке звинувачення російської культури у зв'язках із владою. Так, Рибakov стверджує (хоча це не відповідає дійсності), що те, що Саша був мешканцем центру імперії, не дало йому більших прав у Сибіру, що він і Зіда могли б помінятися місцями у суспільстві; що бурятів не витіснили після прибуття таких сімей, як Гуськови з твору Распутіна «Живи і пам'ятай». Однак на Арбаті Зіда була б одним із тих ескімоських чи кавказьких «облич», до яких так підозріло ставились москвичі в 1990-х роках, тоді як Саші в Сибіру не загрожувала жодна небезпека з боку місцевого населення. Це типовий колоніалістський підхід, який демонструють ці добрі з вигляду письменники. Голос оповідача не дозволяє ніякої поліфонії, жодного усвідомлення того, що влада Москви побудована на безсиллі місцевих мешканців. Якщо від політиків навряд чи можна очікувати чутливості до цих проблем, то спроможність і готовність митця брати участь у неоднозначних справах здається жахливим компромісом. Одновимірне бачення російськими письменниками питань, які стосуються імперії, відрізняє їх від інших імперських письменників європейського континенту.

За радянською статистикою, у 1979 р. в районі Байкалу, де відбувається дія більшості повістей і оповідань Распутіна, проживало 353 000 бурятів. Так само, як і багато інших народностей і племен, які були жертвами імперій, бурятів розділили між Радянським Союзом (тепер Російською Федерацією) і Монголією. Є підстави думати, що буряти, багатьох із яких витіснили російські поселенці, можуть мати свої образи на прибульців, і що письменники, які пишуть про Сибір, повинні були б порушити це питання, яке хвилює багатьох. Однак Распутін цього не робить. На відміну

від американців які пройшли складний шлях самокритичного пізнання стосовно американських індіанців, Распутін і інші сибірські письменники відмовляються визнавати проблему, не кажучи вже про те, щоб її вирішувати.

У повісті Распутіна «Живи і пам'ятай» розповідається про дезертира, який зумів дібратись до свого рідного сибірського села, до якого він не міг повернутись законно; отже, він ховається у старій бані і таємно спілкується із своєю жінкою, яка згодом вагітніє, і, зрештою, гине в полюванні на дезертира. Можна припустити, що якби письменник хотів звернутися до почуття патріотизму читача, використовуючи для цього цю трагічну історію, то він закликав би до відміни системи, яка інституціоналізувала принесення в жертву таких людей, як Настьона і її чоловік Андрій, заради влади держави. Распутін натомість закликає своїх читачів «жити», щоб захищати Росію біологічно, і «пам'ятати», щоб охороняти родову пам'ять. Якби ми мали справу з естонцями чи латишами, чиє біологічне виживання в небезпеці, то могли б зрозуміти таку тривогу за рід. Але назва стосується росіян, яким, безперечно, не загрожує вимирання роду. Якщо такі заклики робить росіянин, то можна зробити висновок, що автор прагне, щоб росіяни вижили в Сибіру за будь-яку ціну. Распутін твердо переконує своїх читачів не бунтувати і не боротися за гідне життя, а залишатись живими і зберігати рід.

Наведене тлумачення цього твору Распутіна не є плодом фантазії західного вченого. Його запропонував інший сибірський російський письменник, Віктор Астаф'єв, який так прокоментував цю повість Распутіна: «Живи і пам'ятай, людино, у бідності і розрусі, під час найжорстокіших ви-

пробувань твоїм обов'язком є залишатись частиною твого народу. Будь-який відхід від твого народу, спричинений слабкістю чи неправильним розумінням, кладе новий тягар на твою «родіну», а, отже, і на тебе»³⁴. Цей заклик справді дуже далекий від толстовського «жити задля Бога і задля своєї душі».

Ще один приклад цього сентиментального імперіалізму – оповідання Распутіна «Пожежа», написане в 1985 р. У ньому розповідається про групу гноблених селян, предкам яких було наказано залишити центральну Росію й переселитись до Сибіру. Нам не повідомляється, чи це переселення відбувалось у радянський час, чи раніше; невизначеність історії селян цілком відповідає емоційній відданості Распутіна російському Сибіру. Серед нащадків поселенців є селянин на ім'я Афанасій Бронніков (Афоня), праведний чоловік, за інформацією оповідача. Він і головна дійова особа в оповіданні, Іван Петрович, живуть у поселенні, яке називається Соשובка, де панує закон джунглів і де людей грабують, б'ють і ображають, тоді як радянські російські власті стоять осторонь. Пасивність – це головна заповідь у тому нечестивому місці. І Афоня, і Іван колись жили в селі Єгоровка, яке влада вирішила затопити, щоб створити водосховище. Двоє чоловіків покійрно переселились, але залишились емоційно відданими затопленому селу. Наприкінці оповідання Афоня заявляє, що Єгоровка працювала задля «матінки Росії» і що він хотів би, щоб про цей факт пам'ятали³⁵.

³⁴ Аналіз повісті «Живи і пам'ятай», зроблений Віктором Астаф'євим, зацитований у книжці: Валентин Курбатов: «В тебе и вокруг: Предисловие», Валентин Распутин, *Уроки французского, повести и рассказы* (Москва: Художественная литература, 1987), 7. Цю інтерпретацію повторено в: Christel Lane, *The Rights of Rulers: Ritual in Industrial Society: The Soviet Case* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1981), 23.

³⁵ Распутин, *Последний срок, Прощание с Матерой, Пожар* (Москва: Советская Россия, 1986), 376.

У зв'язку з цим варто зазначити дві речі. По-перше, це колективістська і неантропоцентрична сутність Єгоровки – ми тут говоримо не про окремих людей, не про Івана чи Машу і їхні сім'ї, а про «село Єгоровку», спільноту із сорока домашніх господарств, елемент громадської організації, в якому переважає відданість не родинному дому, а спільноті. По-друге, у повісті сказано, що це поселення, в якому не виділялися окремі індивідуальності, працювало задля держави – не задля себе і не задля морального ідеалу, як-от заповіді Божі чи відданість добру інших людей. Коли Афоню запитали, що община робитиме після пожежі, він відповідає: «Будемо жити» («*Жить будем*»). У контексті оповідання це рішення жити, знову ж таки, пропагується не з думкою про окремих осіб чи для того, щоб піклуватися про свою сім'ю і, без жодного сумніву, не задля Бога чи своєї душі, а задля спільноти, яка називається Росією. Якби Афоня сказав: «Я працював, щоб інші після мене могли мати краще життя», можна було б сприйняти його як благородну і неогоїстичну людину. Якби він сказав: «Я працював для своєї сім'ї» чи «Я працював для себе», то ми могли б це зрозуміти. Якби він заявив про свою готовність жити задля своєї душі, ми б класифікували його, як духовно живих селян Толстого. Але праця задля Росії, могутньої держави, якій не загрожує зникнення, як деяким із тих держав, які вона завоювала, дивує.

У цьому та інших творах яскраво виражене ставлення до росіян, котрі живуть на периферії, як до стрижня національного механізму, і вражає згода Распутіна на таке ставлення. Велика Британія зуміла розмежувати свободу всередині країни та репресії й терор за кордоном; Російська імпе-

рія, на відміну від Британії, не змогла забезпечити своїй титульній нації свободу від гноблення державою³⁶. Не для Распутина такі заклики, як «краще померти стоячи, ніж жити на колінах». У його творах держава й земля поставлені попереду людини. Я бачу в таких письменників, як Распутін і Астаф'єв, реакційність, підтримку російської імперіалістичної мети, яка досягається коштом звичайних людей, а не пошук виходу з понурої колгоспної трясовини. Неспроможність розмежувати інтереси індивідуума й держави – ця вічна «мертва точка» російської політичної культури – широко присутня в останній «школі», яка з'являється в соціалістичному реалізмі. Водночас така пасивна позиція полегшує експлуатацію селян державою. Якби люди в Сосновці повстали й вимагали свого права повернутися до своєї малонаселеної батьківщини в центральній Росії, то вони послабили б колоніальну енергію, яка примушує російську державу наполягати на підтримуванні російської присутності на просторах Азії, за що платять високу ціну звичайні росіяни. Якби вони проголосили, що Москва не повинна втручатись у їхні справи, то повторили б учинок американців, які на певному етапі сказали «ні» Лондону. Але поки росіяни самі жертвуватимуть своїм благополуччям задля російських колоніальних прагнень, то навряд чи їхнє життя зміниться на краще. Такі письменники, як Распутін, радше посилюють готовність приносити жертви заради «рóдини», аніж рішучість поліпшити долю росіян, які живуть у Сибіру.

У оповіданні Віктора Астаф'єва «Падіння листка» [«Паде-

³⁶Так Берnard Семмель та Ірфан Габіб описують відносини між Ямайкою і Великою Британією. Цитується в книжці: Said, *Culture and Imperialism*, 130, 345.

ние листа», 1978] російські імперські претензії щодо Сибіру завуальовані дужче, але в ньому також продемонстровано подібну поверховість у пошуку причин нещастя росіян. У цьому оповіданні, в якому розповідь ведеться від першої особи, оповідач прогулюється по одному з місць відпочинку в Сибіру. Він звертає увагу на залишені на землі знаки того, що її відвідали «*труженники*» – робітники, які, вочевидь, не любили землі. Вони приїхали, щоб відпочити, і, відпочиваючи, по-варварськи нищили ліс. Оповідач помічає зламані гілки дерев, потоптану траву й пошкоджений підлісок. Ці робітники могли б приїхати з поселення, описаного в оповіданні Распутіна «Пожежа», яке не було настільки згуртованим, щоб його можна було назвати селом, а лише зібранням відірваних від рідних коренів людей, котрі через свою нещасливу долю втратили почуття громадянської відповідальності.

Увага оповідача зосереджується на маленькому листочку берези, який падає з дерева (російсько-центричний символізм «*берёзки*» тут очевидний). «Смерть» листка веде до низки звинувачень, які виразно відхиляються від теми розповіді. Оповідач починає з того, що не тільки цей ліс знищено, а й що протягом усієї історії людства жили

«тисячі й тисячі... виродків, костоламів, психопатів, чванливих самозванців, і всі вони, починаючи від інквізитора Торквемади, який проламував дубцем черепи нерозумним, щоб втовкти в них найсправедливішу віру в господа бога, від конкістадорів, місіонерів, слуг божих і всіляких добродійців, які турбувалися про «свободу» й «чистоту» душі людської, до при-

падочного фюрера й «великого керманіча» вперто намагались викоренити людські «помилкові погляди»³⁷.

Через ланцюжок асоціацій, характерних для мислення людини, слабо обізнаної з ученням Просвітництва, така людина на підставі цього абзацу може дійти висновку, що вандалізм російських відпочивальників у сибірському лісі є зовсім незначним порівняно з поведінкою іспанських інквізиторів. Але Астаф'єву не треба було шукати так далеко; приклади справжньої жорстокості можна було б знайти поблизу, в тому ж таки Сибіру, який він описував. Замість Торквемади, чиї «подвиги» з дубцем могли спасти на думку партійним пропагандистам, Астаф'єв міг би згадати козака – завойовника Далекого Сходу, на честь якого назвали місто Хабаровськ. Як один із численних випадків такої жорстокості можна навести той, коли цей козак схопив кілька сотень місцевих жінок і дітей і пік дітей на решітках, утворених тілами їхніх батьків³⁸. Заперечуючи те, що винними за руйнацію є конкретні злочинці, і не спромігшись задати питання про відповідальність держави за переселення з рідних місць великої кількості людей задля реалізації свого задуму, Астаф'єв зміцнює порочне коло російської присутності в Сибіру, де робітники, спокушені їхати на сибірські «стройки» патріотичними закликами й високими зарплатами, реагували на погані умови життя, в яких вони опини-

³⁷ «Их было тысячи и тысячи – ублютков, костоправов, психопатов, чванливых самозванцев, и все они, начиная от инквизитора Торквемады, дубиной проламывавшего неразумным черепа, чтобы вбить в них самую справедливую веру в господу бога, от конкистадоров, миссионеров, божьих слуг и всевозможных благодетелей, пекшихся о «свободе» и «чистоте» души человеческой, до припадочного фюрера и великого кормчего упорно пытались искоренить людские «заблуждения». Виктор Астафьев, *Повести и рассказы* (Москва: Советский писатель, 1984), 684.

³⁸ Harmon Tupper, *To the Great Ocean* (Boston: Little, Brown, 1965), 29. Цитується в Mote, 44.

лись, вандалізмом. Образи героїв Распутіна й Астаф'єва похмуріші, ніж типові герої соціалістичного реалізму, але в іншому вони не особливо відрізняються від своїх попередників. Вони не задають запитань і не розмірковують над подіями, які стались у їхній країні, не кажучи вже про світ. Оповідач *сказів* відгороджує цих російських поселенців від психологічно сумнівних речей і від усвідомлення колонізувального впливу держави. Наївність оповідача спонукає читачів спрямувати свій уважний погляд радше на нещастя, патріотичну відданість і безпорадність цих російських селян, ніж на проблему «центр – периферія».

РИТУАЛИ ВШАНУВАННЯ ІМПЕРІЇ

На плакаті 1990 р. зображено російського радянського письменника Леоніда Леонова, який каже: «Вже час і нам, час шанобливо, чітко і вголос назвати свою провідну зірку, яка вже ніколи не погасне і яка єдина здатна надихнути наш народ на титанічний подвиг воскресіння нещасної Вітчизни. ...Священне, все ще напівзаборонене ім'я цієї зірки вже давно на думці у всіх – *РОССИЯ*»³⁹.

Коли міфологізація «*рідини*» досягає такого рівня, то пригноблення індивідуума стає неминучим. Еліта успішних націй змогла «пом'якшити» такі міфології й дати їй належну оцінку; вона керувалася в цьому не тільки уроками історії, а й усвідомленням філософської незв'язності, яку спричинюють такі міфології. Але, як зазначалося в першому роз-

³⁹«Пора и нам, пора благоговейно, строго и вслух назвать свою путеводную, уже беззакатную звезду, единственно способную вдохновить наш народ на титанический подвиг воскрешения бедствующей Отчизны. ...Священное, все еще полузапретное имя этой звезды давно на уме у всех – *РОССИЯ*». И. Печкин, плакат під назвою «Слово про вічне» [«Слово о вечном»] (Москва: Панорама, 1990).

ділі, російська культура вперто недооцінювала системну філософію й не ввібрала в себе ні європейської схоластики, ні шотландського просвітництва, які навчали європейських філософів тонкощів раціонального мислення. У російському культурному й політичному житті все ще домінують заклики до «р^одини» як до центрального питання соціальних і філософських роздумів.

Промова Раїси Горбачової в коледжі Велеслі 1 червня 1990 р. дає змогу краще розуміти аргументацію щодо «р^одини» однієї з найбільш освічених і поінформованих жінок у російському суспільстві. Вона не дуже відрізняється від «аргументації» селян з оповідань Распутіна та пропагандистських заяв Леоніда Леонова. У своїй промові пані Горбачова сказала, що любов до батьківщини («любовь к родине») є найголовнішим з усіх людських обов'язків⁴⁰. Зважаючи на прийняте в Росії ототожнення «р^одини» з політичною державою, висловлювання пані Горбачової можна розглядати як вияв небезпечного гасла: «На першому місці – моя країна, незалежно від того, правильно вона діє чи неправильно». У такого роду дискурсі зникає розрізнення понять нації, держави, народу, етносу та мови, хоча на нього й можна було б сподіватися з огляду на те, що Російська Федерація – багатонаціональна держава, а пані Горбачова – політична фігура. Ця промова засвідчила, що російська мова протягом радянського періоду була жертвою процесу закріплення в питаннях, пов'язаних з націоналізмом і національною ідентичністю. Пані Горбачова розмовляла мовою російської міфології XIX століття, а не мовою сучасної країни, що розви-

⁴⁰<http://www.csd1.tamu.edu/bushlib/firstlady/activities/wellesley.html> (Коментарі Раїси Горбачової).

вається. У її промові було чітко продемонстровано «режим відсутності змін» у російському дискурсі.

Волкер Персі (Walker Percy) якось сказав, що мова – це живий організм, якому теж можуть загрозувати органічні захворювання. Вона може також увійти у стан закріпачення й ветхості, якщо новим концепціям чиниться сильний опір⁴¹. Сьогодні в російській мові відсутні деякі концепції, що розвинулись у американському варіанті англійської мови, як-от: однакові можливості, участь меншин у житті держави, позитивні дії (спрямовані на ліквідацію расової дискримінації), двомовна освіта, ідеологічне привласнення тощо. Ще важливішим є те, що російська мова залишається нечутливою до моральної дилеми, зумовленої, з одного боку, відданістю батьківщині, а з другого – повагою до прав тих, хто не поділяє почуття відданості російській політичній міфологізації, але змушені жити в межах Російської Федерації.

Як «рідина» зайняла панівне місце в російській мові та літературі – це захоплююче питання, якого, однак, не розглядали російські інтелектуали. Словник учасників дискусій у Росії стосовно національних питань все ще обмежується словами та концепціями, які набули важливого значення упродовж успішної колоніальної історії Росії. У російському літературному дискурсі питання громадянських і політичних цінностей все ще зводиться до відданості *рідині*, під якою мається на увазі імперська держава⁴². Це нагадує шовіністичні заклики Карла Райма (Carl Reim), які стосую-

⁴¹Цитується за книжкою Clifton Fadiman, ed., *Living Philosophies: The Reflections of Some Eminent Men and Women of Our Time* (New York: Doubleday, 1990).

⁴²Vera Tolz, «Conflicting 'Homeland Myths' and Nation-State Building in Post-communist Russia», *Slavic Review* 57, no. 2 (Summer 1998), 267-94.

ться сприйняття німцями німецької держави в ХІХ столітті: «Наша Батьківщина – свята земля, наші предки захищали її, проливаючи кров... Ця земля, полита кров'ю героїв, є святим спадком, і ми не повинні дозволити вкрасти жодного її сантиметра»⁴³. Такі колоніалістські поняття (Німеччина тоді була імперією, яка простягалась на ненімецькі землі) міцно закріплені в російському дискурсі. Тісний зв'язок між усвідомленням російської національної ідентичності й жадібністю до земель ускладнює процес деколонізації в колишній російській сфері впливу і в межах Російської Федерації.

Потрібно вказувати на колоніалістську позицію російських письменників, але водночас пам'ятати, що вона не перекреслює інших здобутків російської літератури. Це застереження особливо важливе в разі Солженіцина, чиї твори є потужним літературним відображенням певного відрізка російської історії і водночас мимовільним свідченням специфічного колоніалістського втручання: Солженіцин показує процес перетворення колоній на величезний архіпелаг тюрем і таборів смерті, але ставиться до меншин так, неначе вони не варті тієї уваги, на яку заслуговують росіяни. В «Архіпелазі Гулаг» та інших творах Солженіцин показує моральне плюндрування *підкореної* землі, проте подає його не як ще один удар, завданий центром периферії, а як ще одну несправедливість, котра випала на долю багатостраждальної Росії. Формування зловісної репутації Сибіру було частиною російського колоніального досвіду. Корінні народи Сибіру зазнали несправедливості, бо їхню батьківщину очорнили в пам'яті світу не тому, що вони були яки-

⁴³ «On Developing a Patriotic and Monarchical Spirit» (1911) in *Snyder*, 167.

мись особливо відразливими, а тому, що того побажав їхній завойовник. Солженіцину, очевидно, ніколи не спадало на думку, що росіяни завдали Сибіру такої самої шкоди, як нацисти містечку Освенцім: вони написали його історію насильством *стосовно* безборонного місцевого населення. Хоча «Архіпелаг Гулаг» залишається важливою книжкою, вона, на жаль, страшенно однобока.

Поклоніння «р́одине» мало негативний вплив не тільки на корінні народи, а й на меншини, які жили на власне російській території. Це особливо покаже в разі євреїв, які розкидані по всіх землях етнічної Росії та по інших частинах імперії. Процес нав'язування своїх інтерпретацій щодо євреїв і деяких інших меншин був менш успішним, ніж у ситуації з узбеками чи народами Кавказу, тому що євреї були спроможні представити світу свої власні наративи. Однак, якби хтось захотів щось довідатись про російських євреїв від російських письменників, то картина була б досить сумною. Роман Олександра Солженіцина «Серпень чотирнадцятого» («Август чотирнадцятого», 1971) є ще одним твором, який затемнює роль цієї та інших меншин у російській та іноземній пам'яті. Герої цього програмного роману Солженіцина – росіяни й народи великих європейських держав; характеристику, яку письменник дає всім іншим народам, можна звести до двох слів: нечестиві або непотрібні. Солженіцин не перший, хто писав про російську імперію так, неначе вона обмежується виключно Росією, але від жертви імперії можна було б сподіватися більшої чутливості до цих питань. Далі наведено деякі засоби, за допомогою яких Солженіцин «одягає» імперську Росію в шати православної нації-

держави і приховує існування прагнень та інтересів різних національних підгруп.

«Серпень чотирнадцятого» – це втомливий роман-епопея, але є в ньому кілька сцен, які привертають увагу читача, і найцікавіші з них ті, що стосуються Д. Г. Багрова, убивці Петра Столипіна. Як це часто буває, легше описувати негідників, ніж героїв, і Багров виявився переконливішим героєм, ніж міністр внутрішніх справ Столипін чи інші позитивні герої цього роману. Його муки перед виконанням убивства сповнюють тривогою і захоплюють читача, незважаючи на явну нелюбов до нього Солженіцина. У іншому місці роману оповідач висловлює своє ставлення до нього за допомогою прикметників, що тільки посилює яскравість цього персонажу. Багров описується, як *слабкий, гріховний, як людина, схильна до гніву і образ, неглибока людина, особа, схильна до виправдання себе*. Нам розповідається, що він убив Столипіна, бо вирішив, що той утискав євреїв. «Ненависть була в ньому такою сильною, що він відчував, що міг би вбити людину своїм поглядом через окуляри»⁴⁴. Мабуть, мимовільно Солженіцин повторює Льва Толстого, який висловлював (причому незрівнянно тонше) почуття чеченців до росіян, котрі зруйнували їхні села і засоби до життя.

На відміну від цього, маюючи портрет Столипіна, Солженіцин ототожнює себе із захопленим російським спостерігачем. Образ Столипіна в романі вказує на те, що Солженіцин солідаризується з ним більшою мірою, ніж з будь-якою іншою особою нещодавньої російської історії. Глибока симпатія Солженіцина до Столипіна проявляється не

⁴⁴ Aleksandr Solzhenitsyn, *August 1914*, переклад: Н. Y. Willetts (New York: Farrar Straus, 1989), 528.

тільки в детальному описі історії його вбивства та у відповідному нюансуванні його поведінки, але також, і перш за все, у використуваному словнику. У описі Столипіна Солженіцин вживає прикметників *яскравий*, *блискучий* і *білий*, котрі цілком відповідають російській *агіографії*, у якій повно таких висловів. Столипін у сцені убивства справляє сильне враження: його наміри благородні, він любить російський народ і працює для його добра. Його фінальний жест – це благословення царя. Його літній костюм сліпучо-білий, він стоїть «твердо... з випнутими грудьми» – *богатыр* нового часу, побратим Суворова і туркестанських генералів Гумільова, рятівник Росії. Його вбивця, зрозуміло, «подібний до змії... зловісної зовнішності... підозрілий і гострий на слово»⁴⁵. Ми вже мали страшних чеченців, слабкого Наполеона, відразливих поляків, а тепер – змієподібного єврея. На думку оповідача, «вираз обличчя убивці «поранив» [Столипіна] так само, як і куля». На відміну від Багрова, Столипін не відчуває ненависті, але він має чутливе серце і страждає, коли йому не вірять. Оповідач каже, що, на жаль, куля, яка вбила Столипіна, також убила царську династію й саму Росію: це був перший із серії пострілів, яка завершилася розстрілом у Єкатеринбурзі.

Столипін, здається, справді був однією із тих рідкісних осіб у російській історії, які чинили опір корупції, що була невід'ємною рисою російських урядів. Він мав високу громадянську свідомість і, схоже, дуже любив Росію. На відміну від інших державних діячів тієї доби, Столипін хотів поліпшити долю російських селян, зберігаючи разом із тим владу держави. Загалом, він хотів зробити російську націю

⁴⁵Там само, 605.

процвітаючим народом. Проте наміри Столипіна стосувалися тільки російської національності, і на спроможність народу здійснювати самоврядування він дивився песимістично. Два різні історики так описують вплив Столипіна на неросійські меншини й на громадянські свободи в Росії:

«Столипін запровадив новий виборчий закон, який надзвичайно обмежував право брати участь у виборах.... Цей захід був явним порушенням конституції 1906 року, і його загалом не можна розглядати інакше, як державний переворот.

Тому Третя Дума була непредставницьким органом, створеним унаслідок державного перевороту і фальсифікації права на участь у виборах»⁴⁶.

«У Третій Думі, засідання якої відкрилися в листопаді 1907 року, було зведено до мінімуму представництва не-росіян і нижчих прошарків суспільства. Своїх представників не мали цілі географічні регіони, і тільки 15% населення зберегло право брати участь у виборах. У прикордонних територіях, у віденській губернії були зобов'язані обрати депутатами двох росіян, у ковненській – одного. Зменшилася кількість українських, білоруських і литовських представників. Тоді як один представник від європейської частини Росії представляв 250 000 виборців, то його колега від конгресової Польщі (тобто Польщі в кордонах, визначених Віденським конгресом 1814 – 1815 років – Примітка перекладача) – 750 000.... Скарги [поляків] на те, що їх вважали за громадян другого сорту, різко засуджував прем'єр Петро Столипін, який казав їм гордитись тим, що вони є російськими суб'єктами»⁴⁷.

⁴⁶Seton-Watson, 627.

⁴⁷Piotr Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland* (Settle: Univ. of Washington Press, 1974), 319. Ім'я Столипіна асоціюється також з винаходом спеціальних залізничних вагонів, призначених для перевезення в'язнів до тюрем і таборів праці. Ці вагони мали заграбовані двері й не мали вікон, які виходили б назовні, а тільки заграбовані вікна, що виходили в коридор. Іззовні ці вагони виглядали дуже подібними до звичайних, оскільки їхні сторони без вікон були зроблені таким чином, що здавалося, ніби неіснуючі вікна зачинені віконницями. Anatoly Marchenko, *My Testimony*, переклад: Michael Scammell (London: Pall Mall Press, 1969), 15-16.

Політичне маневрування Столипіна є сумним прикладом того, як російська імперія домагалася добробуту росіян коштом колонізованих народів і водночас виставляла тиранічних колоніалістів як зразок чесності й непідкупності. Постколоніальні критики прискіпливо переглянули зображення історії в західній літературі, виявляючи подібні до цього приклади імперського самоствердження й колоніальної маргіналізації; письменники – представники корінних народів постколоніальних Африки, Азії й Латинської Америки – поглибили цей розгляд, і Воул Сошка [Wole Soyinka] та Дерек Волкотт [Derek Walcott] одержали за свої праці Нобелівську премію. Колишні білі колонії великих європейських країн, такі, як Канада, Нова Зеландія, Сполучені Штати Америки та Австралія, сформували свою власну думку в літературі, політиці та суспільному житті, відмінну від думки метрополії. Однак у романі Солженіцина замовчуються наслідки столипінських реформ для тих, хто не вважав, що вони належать до російської національності. Небажання письменника ввести до наративу історію національних меншин особливо вражає у світлі того факту, що на час написання цього твору радянська російська імперія вже розпадалась на частини. Якщо суспільне середовище англійських письменників ХІХ століття було міцно захищене ще не розхитаною британською імперією, то Олександр Солженіцин писав свої твори в час, коли Російська імперія (в її радянському втіленні) тряслася, хиталася й починала руйнуватися.

Підсумовуючи, можна сказати, що російські письменники пізнього радянського і раннього пострадянського періоду у своєму розумінні складної політичної й етнічної ситу-

ації в країні не вийшли за межі ХІХ століття. Англійці навчилися проводити необхідну тонку межу, а російські письменники й далі з неусвідомленою брутальністю поселяють своїх героїв у різних точках Російської Федерації, і вони накладаються на «російський» суспільний простір, що мав би, принаймні частково, бути наповнений голосами, які відображали б думку корінних мешканців. Інтерпретатори краху радянської імперії ще не сформувавши критичного підходу до моделі Росії як непорушно імперіалістичної держави, що призвела до збезлюднення етнічно російських земель, переселяючи росіян у ті регіони імперії, в яких вони навряд чи почувалися рідними. Щоб утримати «білі колонії» від вимог здійснювати контроль за своєю долею, намагались наситити їх досвідом московитів, витісняючи водночас присутність і досвід корінного населення. Для закріплення влади Москви над відповідними територіями такі письменники, як Распутін і Солженіцин, рухаючись проти природного плину часу, викликають в уяві образ імперії, ідентичної з етнічно російською землею, хоча й існуючою на околицях культурного простору. У їхніх книжках оповідач, точкою відліку якого є Москва, утримує привілейоване становище як виразник імперських поглядів, і його монолог робить невидимим імперське втручання в географічну й культурну периферію. Бажане з соціального погляду становище в центрі імперії, яке дає ширші права, формує особливе ставлення до периферії, котру розглядають через окуляри, запропоновані центром, як у Саниному баченні сибірських ночей у творі Распутіна «Живи і пам'ятай».

Ігнорування в романі «Серпень чотирнадцятого» теми основних національних меншин у російській імперії може

бути однією з причин того, чому він так швидко став «застарілим». Солженіцин відмовлявся визнати, що величезні розміри імперії та наявні в ній етнічні відмінності були головними чинниками такого розвитку подій. Солженіцин відмовлявся бачити складну проблему російського імперіалізму, хоча з ентузіазмом розглядав у своїх романах і есе різноманітні ризиковані теми. Він риторично запитував, чому Росія створила величезну систему Гулагу, але не помічав підйому національного самоусвідомлення в імперії і не розумів, що неможливо утримувати так багато націй разом у спосіб, який відрізнявся б від того, що його застосовувала радянська влада. Він казав про зрадництво деяких меншин, але не про їхнє прагнення до свободи. Такі письменники, як Распутін, безперечно, інтелектуально поступаються Солженіцину і їхні мовні та концептуальні горизонти повністю обмежені гаслами і сконструйованими традиціями «Імперії». Тому через них не варто особливо засмучуватися, але від Солженіцина можна було б сподіватися чогось іншого.

Більш чи менш свідомо керований рух за об'єднання етнічно російських земель і «білих колоній» Росії та її національних меншин був невід'ємною рисою російської літератури в пізній радянський період. Російські письменники, які сприймають Сибір так, неначе це комора із запасами для центральної Росії, пишуть у класичному імперському стилі, створеному західними письменниками, котрі свого часу дивилися на Африку й Азію як на сіни і комору англійської та французької держав. Література усуває корінні народи Сибіру з мальованої нею картини, причому не тільки сучасної, а й історичної, тоді як російськомовним поселенцям відмовляють в уяві та хоробрості, необхідних для того, щоб

домогтися самостійності. На євреїв продовжують дивитися через імперські окуляри. Пізня радянська й рання пострадянська російська література демонструє свою неспроможність визнати, не кажучи вже про обговорення, проблем, які перебували на інтелектуальному порядку денному Заходу протягом півстоліття.

Відмова російських письменників порушувати проблеми імперії тісно пов'язана й зі збідненням російської мови в концептуальному плані протягом часів комунізму. Якщо ми подивимось на примітивну дидактику «сільських письменників», то побачимо, що використовувані ними метафори, які стосуються села, знецінилися через їх надмірне застосування в ХІХ столітті. «Сільські письменники» звертаються до російських читачів, які не знають іншої лояльності, крім біологічної й родової, і прагнуть зміцнити ці почуття замість того, щоб відкривати нові горизонти. Той вид націоналізму, розвиткові якого сприяють ці письменники, вигідний не росіянам як індивідуумам, а російській державі.

Риторика влади, яка постійно використовувалась у російській літературі, супроводжується риторикою добродійності стосовно завойованих земель. Від захоплення Росією територій страждають не корінні жителі цих територій, а росіяни, – такий висновок можна зробити з опису Валентином Распутіним російських поселень у Сибіру. Це простодушне зображення імперіалізму, якому бракує усвідомлення власних злочинів. Якщо негри та жителі Сходу в творах Джозефа Конрада мовчали, то принаймні з інтонації оповідача можна було зробити висновок про те, що вони мають що розповісти. Натомість у Распутіна, Рибакіна, Астаф'єва

та Солженіцина немає навіть тіні такої думки. Що стосується російських імперських володінь, то сьогодні російський читач стикається з лінгвістичною й літературною ситуацією, коли переважає монолог сили, яка сама себе не усвідомлює. Російська мова нині перебуває на такій стадії, що виключає – немовби органічно відкидає – концепції та ідеї, несумісні з повним прийняттям Росії як «Імперії». Вважається, що всі важливі події та життя в межах Російської Федерації відбуваються в Росії і що національні меншини вдячні їй за ті блага, які вона дала їхнім культурам. Для письменників пізньої радянської доби незмінність і непорушність цієї найголовнішої концепції – Росії – є абсолютно очевидною. Ці письменники кажуть нам, що Росія – це магніт, який притягує до себе членів інших етносів. Як міг би сказати Гомі Бгабга, вже сама настирливість цієї аргументації є ознакою тріщини в будівлі імперської безпеки. Десь поза голосними заявами про єдність ховається усвідомлення того, що така величезна й неоднорідна територія не може за умов демократії й загальної письменності утримуватись тривалий час як унітарна держава. Можливо, це болісне усвідомлення і лежить в основі прагнення за будь-яку ціну захистити цю єдність і писати твори, що мають на меті запобігти або затримати її руйнування.

6

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО ТА ІМПЕРІЯ

РОСІЙСЬКА ІДЕОЛОГІЯ В РАДЯНСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ: ВІКТОР ШКЛОВСЬКИЙ ТА ДМИТРО ЛИХАЧОВ

Уже зазначалося, що здобуте владне становище мусить підкріплюватися безпечним і придатним для використання минулим¹. Тяглість імперського правління потрібно захищати не лише військовою силою, а й історіографією та пам'яттю. У царській Росії головними засобами захисту імперії були радше військова сила, художня література та гуманітарні науки, ніж дискурсивні твори, які, проте, також не були цілком ігноровані. У Радянській Росії написання творів, корисних для імперії, означало зміцнення, визначення пріоритетів і тлумачення минулого Росії, а також його перегляд і представлення у працях істориків і літературних критиків. Зокрема, було переглянуто історію Московської Русі, і ця нова інтерпретація переповнена почуттям впевненості у своїх силах, якого не мали більш ранні російські коментатори.

Перше аналітичне дослідження цих нових імперських інтерпретацій пов'язане з Віктором Шкловським, відомим критиком, який належав до кола формалістів і пережив роз-

¹John H. Plumb, *The Death of the Past* (Boston: Houghton Mifflin, 1970), 41.

гром формалізму в Радянському Союзі в 1930-х роках. На відміну від своїх колег, які відмовилися від свого заняття, коли формалізм було визнано політично неправильною течією, Шкловський не змінив професії. Він, натомість, модифікував свій формалізм таким чином, щоб той відповідав бажанням тодішньої влади². Скориставшись вимогою про нове тлумачення минулого Росії, яке відповідало б статусу супердержави, цей критик використав свій значний талант для формування нового погляду на російську науку і техніку за Петра I. Ось як це відбувалося.

У 1963 р. Нестор теорії соціалістичного реалізму, Л. І. Тимофеев, так визначив завдання соціалістичного реалізму за умов радянської Росії: «Метод соціалістичного реалізму виявляється перш за все в інтерпретації подій минулого у світлі тих подій, які є цікавими для нас сьогодні; у *вдборі* [курсив Еви Томпсон] тих подій, які ми повинні знати сьогодні»³. Шкловський підкорився. У праці «*Про старих майстрів: 1714 – 1812*» [«*О мастерах старинных: 1714 – 1812*»] (1951) він навів белетризований огляд розвитку виробництва зброї в Росії і вказав, що початок йому поклав Петро I, який заснував металургійний завод у Тулі. Варто додати, що гарматний завод Петра працював дуже успішно і через кілька років почав виробляти зброю для всієї російської армії. Петро I створив також кілька інших центрів з виробництва зброї й довірив їхнє управління іноземцям – не тому, що він більше любив іноземців, а тому, що в той час російські наука й техніка аж ніяк не могли конкурувати із західними. Де-

²E. M. Thompson, «V. B. Shklovskii and the Russian Intellectual Tradition», in Arnold McMillin, ed., *Aspects of Russian and Czech Literature: Selected Papers of the Third World Congress for Soviet and East European Studies* (Columbus, OH: Slavica, 1989), 11-21.

³Л. И. Тимофеев, *Основы теории литературы* (Москва, 1974), 737.

хто з іноземних управлінців зрештою розгнівили царя або членів його Преображенського полку, тож тих, кому не вдалося втекти за кордон, було ув'язнено⁴.

Шкловський у своїй книжці прагнув пояснити, що тульські заводи завдячували свої значні успіхи не закордонним управлінцям і фахівцям, а природженим талантам російської людини. Він показував, що справжнім героєм був не англійський управлінець, Джон Джонс (John Jones), якому приписували винахід необхідної техніки й організацію успішної роботи тульських збройових заводів. Справжніми героями були такі люди, як Яков Батіщев, Андрій Нартов і Лев Сабакін – усі росіяни, надзвичайно патріотичні й готові стерпіти будь-яку образу від царя задля величі Росії. Захищаючи це твердження, Шкловський намагався спростувати дані, наведені в класичній книжці про тульські заводи – «Історичний і технічний опис тульського збройового заводу» [«Описание Тульского оружейного завода в историческом и техническом отношении», (1826)] І. Ґамеля. Ґамель був колезьким радником і членом різноманітних націоналістичних інституцій (і тому мало ймовірно, щоб він применшував внесок Росії в розбудову тульських заводів). Цю книжку йому замовив Микола І, тож якби всі заслуги належали росіянам, у ній навряд чи так розхвалювалися б іноземці. Проте з плином часу склалася така ситуація, що можна було поліпшити образ Росії часів Петра І. Шкловський намагався довести, що як Ґамель, так і цар Микола недооцінили російського внеску у світову науку й техніку.

Ось які аргументи він наводить. За словами Шкловсько-

⁴Alex de Jonge, *Fire and Water: A Life of Peter the Great* (New York: Coward McCann, 1980), 99-101, 242.

го, в 1770-х роках один росіянин, якого послали до Англії навчатися технічних наук, зрештою давав уроки англійцям з обточування металу. Цей висновок Шкловський робить на підставі записів, які свідчать, що в ті часи якийсь російський ремісник промовляв у Королівській академії в Лондоні. Шкловський цитував також листа від російського посла у Британії, графа Воронцова, який писав, що якийсь Сурнін «міг заробити за рік понад 200 гіней» (*мог заробувати тільки 200 гіней в год*). На підтримку свого припущення, що Сурніна в Англії цінували вище за Джеймса Ватта, Шкловський додає, що винахідник Джеймс Ватт заробляв тільки двісті фунтів на рік, а певний інженер на ім'я Ренні одержував лише сорок вісім гіней на рік.

У цьому й заковика. «*Мог заробувати*» не означає «*заробував*». Це дуже непрямий і хвальковитий спосіб оцінки Сурніна. Очевидно, граф Воронцов у своєму листі до царя прагнув представити російських майстрів з позитивного боку, бо їхня погана робота за кордоном означала конфіскацію їхньої землі в Росії. Тому Воронцов приписував Сурніну можливості, які не були підтверджені на практиці. Шкловський взяв цю небезперечну можливість за реальність і зробив висновок, що англійці значну частину своїх технічних навичок здобули в росіян⁵. Це класична ситуація, за допомогою якої Імперія конструює традиції та інтерпретації для свого населення і, зрештою, для всього світу. Сприятливою обставиною для роботи Шкловського була можливість продажу і прочитання його книжок за кордоном. Так і було: «Зібрання творів» Шкловського, з якого походять наведені вище цитати, досягли багатьох наукових бібліотек у Сполуче-

⁵В. Б. Шкловский, *Собрание сочинений*, т. 1 (Художественная литература, 1974), 737-738.

них Штатах. Ціла низка інтерпретацій такого роду, що не піддавалися критичному аналізу, надали блиску давній Росії у свідомості як росіян, так і іноземців.

Ще одним прикладом тлумачення історії у спосіб, вигідний для імперії, є маніпулювання Шкловським інформацією про машини й механізми, виставлені в тульському музеї. Шкловський каже, що в 1940-х роках він бачив устаткування для виробництва зброї, яке передувало прибуттю англійського управлінця та його майстрів. З цього можна зробити висновок, що як устаткування, так і процес виробництва були задовільного рівня ще перед появою англійців. Це, у свою чергу, породжує запитання: навіщо в такому разі взагалі потрібно було запрошувати англійців? З часів Петра I відомості про роботу тульських підприємств вважалися засекреченою інформацією, і всі питання, пов'язані з нею, оточувала таємність. Якщо росіяни могли належно управляти цими заводами, то чому ж тоді Петро I, а після нього Олександр I і Микола I дозволяли іноземцям брати на себе керівництво процесом виробництва? Шкловський не те що не дає відповіді, а й навіть не ставить цього запитання.

Безперечно, російські робітники в Тулі були обдарованими, але вони становили виняток, зважаючи на загальний стан російської промисловості й техніки. У книжці «О мастерах старинных» сумнівні факти підсилюються дивними твердженнями, які приписуються історичним особам (наприклад, один робітник каже, що він працював «задля слави Росії», що трохи нагадує Афоню в оповіданні Валентина Распутіна «Пожежа»), щоб підвищити престиж російської історії. За допомогою такого ретушування реальних фактів

Шкловський створює враження, ніби російська техніка у XVIII і XIX століттях була неперевершеною⁶. Такі ідеологічні процедури набули поширення в російському дискурсі з часу, коли російська еліта почала відчувати невідповідність між спроможністю своєї країни протистояти іншим потугам у воєнному змаганні та відсутністю внутрішніх суспільних ініціатив і літературних творів. Перефразовуючи коментар Анет Гордон-Рід (Annette Gordon-Reed) щодо енергійних заперечень історіографів Томаса Джефферсона про його зв'язок із Саллі Гемінгс (які звучали доти, доки аналіз ДНК не показав, що ймовірність такого зв'язку висока), можна сказати, що російські історики помічали тільки такі історичні події, які відповідали образу їхньої країни як однієї з наймогутніших держав світу⁷.

Дмитро Лихачов як літературознавець помітно відрізняється від Шкловського, а часто висловлює прямо протилежні погляди. Якщо Шкловський був переважно літературним критиком, то Лихачов – істориком. На відміну від Шкловського, котрий пристосувався до життя за радянської влади, Лихачов плекав свою репутацію опозиціонера; справді, він провів певний час у Гулагу. Якщо Шкловський належав до лівого крила політичного спектра, то Лихачов був прихильником російських правих сил. Однак спільне для них специфічно російське змішування національної ідентичності з імперською призвело до співпраці Лихачова з державою задля зміцнення образу «російської слави» серед росіян

⁶Там само, 688.

⁷Annette Gordon-Reed, «Why Jefferson Scholars Were the Last to Know», *Houston Chronicle*, 4 November 1998.

та іноземців. Далі розглянемо нове тлумачення Лихачовим окремих російських літературних творів XVII століття

Лихачов, на відміну від Шкловського, намагався показати не вищість російської культури порівняно із західною, а рівність цих двох культур. Зокрема, він зробив спробу довести, що розвиток культур Заходу й Московії відбувався за однаковою траєкторією і що основні принципи розвитку були тими самими, хоча російська культура трохи й відставала від західної в часовому вимірі.

У центрі уваги Лихачова перебувала гумористична література Московії XVII століття. Він писав, що протягом західного Середньовіччя соціально-культурні відповіді та очікування щодо розваг були такими самими, як ті, що були в Московії пізніше – за часів царя Олексія Михайловича. У праці «Гумор у давній Русі» [«Смеховой мир» древней Руси] (1976) Лихачов стверджує, що ці два види гумору породжені однаковими соціально-культурними очікуваннями: «Гумор давньої Русі належить до категорії [європейського] середньовічного гумору»⁸. Програмна книжка Лихачова «Поэтика давньоруської літератури» [«Поэтика древнерусской литературы»] (1967) поширює цю схожість на весь спектр літературних творів: «Якщо характеризувати давньоруську літературу, використовуючи метод «великих дужок», то слід визнати, що за своєю структурою вона належала до категорії середньовічних літератур (таких, як літератури Заходу трохи більш раннього періоду)»⁹.

⁸ «Древнерусский смех относится к смеху средневековому». Д. С. Лихачев, «Смеховой мир древней Руси» (Ленинград: Наука, 1976), 9.

⁹ «Если характеризовать древнерусскую литературу, пользуясь методом «больших скобок», то следует признать, что она принадлежала по своей структуре к типу литератур средневековых (свойственных раньше и литературам Запада)». Д. С. Лихачев, «Поэтика древнерусской литературы» (Ленинград: Наука, 1967), 16.

Коментарі Лихачова, які стосуються гумору московитів XVII століття (всі приклади, крім одного, наведені Лихачовим у «Гуморі в давній Русі», відносяться до цього століття), у кращому разі збивають з пантелику, а в гіршому – є помилковими. Лихачов механічно застосовує концепції, що постали в одній культурі, до іншої, і в результаті ми отримуємо спотворену картину повсякденного життя суспільства в Московії. Навіщо Лихачеву було потрібно наділяти російську культуру не властивими їй рисами? Однією з причин могло бути його бажання бачити Росію європеїзованою, назавжди закріпленою в європейській культурній спільності. Ще одна причина полягала в прагненні імперій до самозвеличення: Росію потрібно було показати «не гіршою» за країни латинізованої Європи. Варто відзначити цю його спробу використати свій чималий авторитет для сумнівних маніпуляцій з народною літературою Московії XVII століття. Однак спершу подивімося на ситуацію в латинізованій частині Європи епохи Середньовіччя.

Одним із характерних проявів середньовічного гумору були карнавали та свята і пов'язані з ними звичаї. Французький «Марді Гра» і баварський «Фашінг» (масниця) є збереженими до нашого часу рештками фестивалів, які передували великодньому посту і під час яких тимчасово скасовувалися звичні соціальна, політична та релігійна ієрархії і протягом періоду карнавалу панувала обернена ієрархія. Згідно із зауваженням історика карнавалів, Енід Велсфорд (Enid Welsford), протягом цього часу «знатні особи зазнавали приниження, а святі речі – профанації, законів майже не дотримувалися, а етнічні ідеали змінювалися на свою протилежність; головним правителем ставав Патріарх, Па-

па або Єпископ блазнів¹⁰. У Франції XII століття святкували фестиваль дурнів, під час якого відбувалася повна заміна звичаїв на протилежні. Найменш значний дякон з кафедрального собору проголошувався єпископом, папою або королем – залежно від місцевості – і вів своїх друзів дяконів у приміщення вищих церковних достойників. Там вони відправляли блазенську службу: вівтар прикрашали пудингами й ковбасами, а звичні відповіді вірних під час служби замінювалися криками й вересками. Іноді здійснювали глузливі висвячення єпископів. Так, у 1498 р. мешканці французького міста Турней зловили кількох священнослужителів з Нотр-Даму і «висвятили» їх на єпископів. У інших місцевостях мешканцям, які того року зробили найдурніший вчинок, вручали «хрест абата». Проводилися й подібні несправжні церемонії, які стосувалися політичної влади, – варто згадати хоча б традицію обиравання королів і королев карнавалу. Явно без особливої пошани до справжнього монарха юрба учасників карнавалу «обирала» королем когось із народу.

Глибинна психологія навчила нас інтерпретувати такі прояви веселощів з урахуванням їхньої неоднозначності. Елементом цих гулянь, безперечно, було і виявлення протесту проти релігійних норм і правил, однак воно не було їхнім єдиним елементом. І світська, і церковна влади хоч і сприймали такі викрутаси без великої радості, але ставилися до них вельми толерантно. Досить сказати, що в середньовічних університетах, які були барометрами суспільних настроїв, студенти під час такого карнавалу мали дов-

¹⁰Enid Welsford, *The Fool: His Social and Literary History* (London: Faber & Faber, 1935), 199.

ші канікули, ніж на Різдво чи на Великдень¹¹. Зважаючи на авторитарні звички середньовічного суспільства, така толерантність здається дуже незвичайною. Щоб з'ясувати це питання, подивимось на деякі аспекти зв'язку між гумором і законом у середньовічній Європі.

Карнавальні пустощі і глузливі вшановування здавалися смішними мешканцям середньовічних міст, тому що вони означали тимчасове звільнення від правил, перекидали світ догори ногами, нібито руйнували все, що люди вважали справжнім порядком речей. Як зазначив Ернст Куртіус (Ernst Curtius), у середньовічній Європі існував топос «перевернутого світу», який був одним із головних інструментів середньовічного гумору¹². Цей топос був джерелом сміху з причин, яким пізніше дав визначення Кант у своїх роздумах про гумор як про раптове перетворення напруженого очікування в ніщо¹³.

З таких традицій народився і твір Франсуа Рабле «Гаргантюа і Пантаґрюель». Ця книжка наповнена прикладами середньовічного гумористичного топосу перевернутого догори ногами світу: обставини та події, що супроводжують народження й навчання Гаргантюа й Пантаґрюеля, поїздки Пантаґрюеля до землі Сатін та заснування Телемського абатства. Це абатство є повною протилежністю середньовічного уявлення про монастир. У ньому можуть перебувати як чоловіки, так і жінки (єдиною вимогою до яких є те, що вони мають бути молоді й гарні з себе), кожен може приходити і йти, коли йому забажається, і керуватися у своїх вчинках можливостями та щасливими нагодами, які йо-

¹¹Will Durant, *The Age of Faith* (New York: Simon & Schuster, 1950) 929.

¹²Ernst R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (Bern: Francke Verlag, 1948), 106.

¹³Immanuel Kant, *Werke*, vol. 5 (Wiesbaden: Im Insel Verlag, 1967) 437-438.

му трапляються. Головне правило цього монастиря – «роби все, що хочеш». Такі оповідки сприймаються читачами Рабле як смішні, бо вони описують перевернутий світ, і людина, яка сміється, не сприймає його серйозно, тому що він управляється правилами, що суперечать тим, які загалом вважаються правильними. Якщо ми погодимося із міркуваннями Канта про гумор, то з цього випливає, що поняття закону мало бути міцно закоріненим у поглядах середньовічних європейців і схвалюватися ними, оскільки відхилення від звичайного порядку речей здавалося нереальним і тому смішним. Потрібно ще раз підкреслити, що ці середньовічні забави не ставали підставою для розслідувань інквізицією можливої схильності їх учасників до єресі, незважаючи навіть на те, що, на перший погляд, у їхніх вчинках був серйозний замах на панівну доктрину. Це, своєю чергою, є свідченням значної довіри середньовічної влади до звичайних чоловіків і жінок того часу. Страх, що таке зневажання стану, який вважався правильним, може призвести до відмови від нього, очевидно, не був настільки сильним, щоб змусити владу до намагань викоринити карнавальні звичаї та ігри уяви, якими вони супроводжувалися. Саме такого погляду підсвідомо дотримується Ернст Куртіус, показуючи *Weltanschauung* (світосприйняття) типових чоловіків і жінок середньовічної Європи.

Киньмо тепер погляд на давньоросійські гумористичні твори XVII століття, щоб з'ясувати, чи вони відображають аналогічні процеси. Чи топос перевернутого догори ногами світу, який відігравав таку велику роль у середньовічному західноєвропейському гуморі, викликає сміх у Москві? Згідно із словами Лихачова, оповідь «Калязінська петиція»

[«Калязинская челобитная»] є типовим зразком гумору московитів. У ній викладається історія архімандрита Гаврила, який запровадив у своєму монастирі «незвичайні» правила: він наказав, щоб його ченці рано вставали, йшли до церкви та молилися; він змусив їх поститися і скромно вдягатися, а також, замість того, щоб витратити гроші на їжу та напої, витратив їх на ладан і свічки. Ченці поскаржилися на ці нововведення єпископові і звернулися з петицією про встановлення попередніх звичаїв.

«Калязінська петиція», подібно до опису Телемського абатства, має бути смішною. Та якщо в разі абатства ми мали сміятися над відхиленням від правил, то в разі «Петиції» ми змушені сміятися фактично *над правилами*. У тоні «Петиції» немає ворожості чи засудження шахраюватих ченців. Єдиною мораллю, яку можна відшукати в цій розповіді, є висновок, що коли хтось має можливість ухилитися від виконання правил, то він повинен це зробити. Якби ми мали оцінювати гумор московитів сімнадцятого століття за цією оповіддю, то нам слід було б сказати, що в давній Московії гумор був пов'язаний з нехтуванням верховенства права. Сміючись із когось, хто, згідно з правилами, був цілком добрим і розумним настоятелем, читачі «Петиції» виявляли настрої, які принижували правила та «світ, який мав би бути» (згідно з нормами Середньовіччя) і приймали за норму «світ догори ногами». У «Калязінській петиції» об'єктом наслідування є світ, що відповідає правилам, – ідеальний світ.

Подивімося, чи гумористичний топос такого роду зустрічається ще десь у давній російській літературі. Оповідь «Історія про розкішне й веселе життя» [«Сказание о роскошном житии и веселии»] є описом ідеального світу повно-

го достатку, в якому течуть молочно-медові річки. Вона є, коротше кажучи, російським варіантом «*Aurea prima sata est aetas, que vindice nullo, / Sponte sua, sine lege fidem rectumque colebat*» (Спочатку був вік Золотий, Чесність і Правду всюди без примусу, з власної волі в той час шанували») Овідія. Однак на відміну від Овідієвого опису Золотого віку «Історія» була задумана як гумористичний твір. На це вказують наведені в її кінці неправдиві «напрямки доріг»:

«А проста дорога до тих веселощів від Кракова до Аршави і на Мозовшу, а звідти на Ригу і Ливлянд, звідти на Київ і Подолецьк, звідти на Стекольнію і на Корелу, звідти на Юр'їв і до Бресті, звідти до Бихова і в Чернігів, в Переяславль і в Черкаську, в Чигирин і Кафимську. А кого перевезуть Дунай, той додому і не думай»¹⁴.

Нереальність цих напрямків доріг посилюється і розмовними формами назв міст і регіонів (*Аршава, Мозовша, Подолецьк, Корела*) та безглуздо римованими фразами (*а кого перевезуть Дунай*). Знову ж таки, в око впадає те, що роль гумористичного топосу відіграє радше Золотий вік, ніж неправильні і спотворені слова. Хороше й заможне життя є чимось, що змушує сміятися, замість того, щоб прагнути до нього. Життя, кероване законами, є об'єктом насміхання, тоді як *світ без законів сприймається як норма*. З цих двох оповідей вимальовується вкрай цинічне світосприйняття. Вони заперечують можливість нормального життя для людей, які є їхніми основними читачами. Можна зробити попере-

¹⁴«А прямая дорога до того веселья от Кракова до Аршавы и на Мозовшу, а оттуда на Ригу и Ливлянд, оттуда на Киев и Подолецк, оттуда на Стекольную и на Корелу, оттуда на Юрьев и ко Брести, оттуда к Быхову и в Чернигов, в Переяславль и в Черкасской, в Чигирин и Кафимской. А кого перевезут Дунай, тот домой не думай». *Русская демократическая сатира XVII в.*, под редакцией В. П. Адриановой-Перетц (Москва: Наука, 1977), 33.

дній висновок, що в Московії XVII століття складовою частиною світогляду звичайних людей був погляд, що розкіш і веселощі призначалися тільки для правителів і відділяти їх від політичної влади смішно.

З інших творів можна навести, наприклад, «Повість про Шем'якинський суд» [«Повесть о Шемякином суде»], яка також була дуже популярною й неодноразово перевидавалася до XIX століття і навіть у XIX столітті¹⁵. Були собі два брати, один багатий, а другий бідний. Бідний багато років жив коштом багатого (*богатый же ссужая много лет убогова*), поки тому нарешті не урвався терпець і він не подав на брата до суду за його погане поводження із позиченим конем. На шляху до суду через неухважність бідного брата загинуло двоє людей. Тепер йому загрожувало замість одного вже три суди. Коли бідний брат прибув до суду, то показав судді камінь, загорнутий у шматок тканини. Суддя подумав, що це хабар, і присудив вигреш бідному брату в усіх трьох справах. Коли ж настав час давати хабара, бідний брат пояснив судді, що він думав убити його в разі, якщо б вирок був проти нього. Суддя так втішився, що його оминула така доля, що дозволив бідному брату безкарно піти. Маючи гроші, відібрані у своїх колишніх жертв (на додаток до рішення судді на його користь), бідний брат веселим пішов додому, славлячи Бога (*убоги отыде в дом свой, радуясь и хваля Бога*).

Звичайно, можна наполягати на тому, що це оповідання захищає бідних у суперечці з багатими: саме як таке воно й було опубліковане в збірнику «Російська демократична сатира сімнадцятого століття» [«Русская демократическая сати-

¹⁵Wiktor Jakubowski, «Pismiennictwo zjednoczonego panstwa moskiewskiego», *Literatura rosyjska*, vol. 1, edited by M. Jakobiec (Warsaw: PWN, 1970), 140.

ра семнадцатого века»] (1977). У такому разі ми мали б сміятися з несподіваної перемоги бідного і слабкого над багатим і сильним. Однак це було б великим перебільшенням. У цьому оповіданні проглядається цинізм, а не справедливе обурення долею бідних. Бідний брат жорстокий, егоїстичний і нечесний. До того ж він поганий працівник. Його успіх у цьому оповіданні тільки підтверджує думку, що беззаконня є нормою і що саме так функціонує світ і тому людина повинна поводитися відповідно. Це оповідання про негідника, який став переможцем, тоді як ті, на чиєму боці правда – його брат, священик, купальник, чийого батька було вбито, та сам закон – осміяні. Знову ж таки, сміх тут пов'язується з порушенням правил і норм.

Ще один приклад: у оповіданні «Історія про селянського сина» [«Сказание о крестьянском сыне»] злодій грабує дім селянина. Під час пограбування він бурмоче якісь слова, схожі на побожні (що, як потім виявилось, були богохульством), і селянин, думаючи, що це його відвідав ангел з неба, дозволяє грабіжнику піти із своїм скарбом. Читач залишається з «мораллю», що розумне використання богохульства є найпевнішим шляхом до багатства. Знову-таки, з цієї оповіді можна зробити висновок, що в давній Московії поширеним елементом гумористичних творів було очорнення норм, правил та ідеалів і що сміх і насмішка були спрямовані на тих, хто дотримувався закону, натомість порушниками закону захоплювалися.

Те саме можна сказати і про найвідоміший гумористичний твір Московії XVII століття, «Повість про Фрола Скобелева» [«Повесть о Фроле Скобелеве»], в якому описується, як розумний шахрай отримує перемогу над чесними невда-

хами. Англійський учений Ентоні Стокс (Anthony Stokes) з цього приводу вже зауважив: «Ця повість не має навіть того виправдання, що скандальна поведінка описується як попередження, яке перелякало б грішників. Шахрай і злодій, як скрізь називають Фрола, процвітає, і єдиною можливою мораллю цієї історії може бути лише та, що найпевнішою дорогою до багатства є обман»¹⁶. Стокс міг би повторити ті самі слова, *mutatis mutandis* (з необхідними змінами відповідно до обставин) стосовно більшості гумористичних творів Московії XVII століття. З них усіх можна зробити висновок, що «світ, який відповідає нормам», заслуговує висміювання або ж неможливо вірити в його існування, а із «світом, перевернутим догори ногами», потрібно погодитися, як з нормальним. Якщо в середньовічній західній літературі – гумористичній чи серйозній – переважає переконання, що світ «мусить» бути порядним, що люди «повинні» жити добре і що їхні біди та нещастя є в певному сенсі відхиленням від «норми», то в давній російській літературі такі погляди цілковито відсутні. Якраз навпаки: нормальним вважається брехати та красти, і потрібно підтримувати радше шахраїв, ніж чесних людей, оскільки саме шахраї виявляються найбільш успішними, а чесні люди зазнають поразки.

Історики підтверджують цю явну відсутність у російській культурі концепції закону та норм. Річард Пайпс (Richard Pipes) писав:

«Ті, хто вивчав життя селян у Росії, відзначали, що мужик не мав відчуття закону як чогось сталого, вічного, – чогось укоріненого у вищій раціональності. Що він, безперечно, мав,

¹⁶Anthony Stokes, «Literature of the Seventeenth Century», in John Fennell and Anthony Stokes, eds., *Early Russian Literature* (London: Faber & Faber, 1974), 258.

так це гостре відчуття закону, який стосувався конкретних ситуацій і означав виконання наказів і розпоряджень. Коли мужикові наказували щось зробити і він не міг уникнути цієї роботи, то виконував наказ. Однак він ніколи не бачив логіки, яка була підґрунтям цих команд і слухався тільки тому, що на нього тиснули. Енгельгардт, творець блискучих есе про життя селян, більш ніж століття тому писав, що селяни навіть не розуміють, що вони мусять платити податки щороку, хоча вони завжди робили це в минулому. Щороку селяни очікували на вихід нового указу, який наказував їм платити податок; якби такого указу не було, вони податку не платили б. Це разюче суперечить сприйняттю законів на Заході¹⁷».

Лихачов був дуже добре обізнаним дослідником російських питань і, безумовно, знав про явище, описане Пайпсом. Однак, усупереч історичним і літературним даним, він доводив, що в суспільній поведінці та політичній культурі московитів і жителів Заходу не було принципової різниці. Тлумачення Лихачова є частиною масованих зусиль Росії підтягти сприйняття російської імперії як серед росіян, так і серед закордонних дослідників російської культури до європейських стандартів. Але чому Лихачов доводив те, чого явно не можна було довести? Звідки походить це постійно демонстроване зневажливе ставлення до належних правил поведінки і чому топос «світу, що відповідає правилам», набуває гумористичного відтінку в літературі Московії? Чому в Західній і Центральній Європі було якраз навпаки? Підстави для цього, принаймні частково, могли бути такі¹⁸.

¹⁷Richard Pipes, «Diplomacy and Culture: Negotiation Styles», in *Arms Control: Myth versus Reality*, edited by Richard F. Staar (Stanford: Hoover Institution Press, 1988), 156.

¹⁸Юрій Лотман, «О двух типах ориентированности культуры» в *Статьи по типологии культуры* (Tartu: Univ. of Tartu Press, 1970), 86-98.

По-перше, цитовані вище історії (так само, як інші віршовані оповіді, наведені в збірнику «*Русская демократическая сатира семнадцатого века*») наводять на думку, що в суспільстві давньої Росії існувала тенденція поєднувати гумор і зневагу до закону або гумор і гріховність (зайве й казати, що в давній Московії церкву не було відокремлено від держави). Поведінка, що відповідала закону, осміювалася, і вона здавалася смішною людям, які слухали ці «демократично-сатиричні» повісті. За таких обставин гумористичні твори радше висміювали, ніж підтримували закон. У латинізованій Європі можна побачити протилежну тенденцію: базою для середньовічного гумору було переконання, що смішним є явне відхилення від закону. Розвиток Московії, очевидно, пов'язаний з візантійською традицією, яка, на відміну від західної, що дозволяла жарти, смішні вчинки й тимчасові та контрольовані відступи від закону, була цілковито позбавлена гумору. Візантійське християнство ставилося до гумору й веселощів значно суворіше, ніж західна Церква. Два шановані святі російської православної церкви, Йоан Хризостом і Ефраїм із Сирії, писали настанови проти сміху та веселощів. Хоча повчання Ефраїма призначалися радше ченцям, ніж світським особам, їх сприймали так, ніби вони були адресовані і першим, і другим¹⁹. Мандрівників, які бували в Московії, вражала відсутність веселощів у повсякденному житті тієї країни²⁰. Ймовірно, Ефраїм був непрямою причиною безрадісного стилю життя, рекомендованого «Домостроем» – книжкою про пра-

¹⁹Я хотіла б подякувати професорові Ф. Дж. Томсону з Антверпенського університету за те, що він звернув на це мою увагу.

²⁰«The Account of George Turberville», in *Rude and Barbarous Kingdom*, edited by L. E. Berry and R. O. Crummey (Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1968), 76.

вила ведення домашнього господарства, написаною у XVI столітті. У цій книжці вказується, що гра на «бандурі», сміх і танці неухильно ведуть до пекла. Вона радить батькам не посміхатися своїм синам, а, натомість, спілкуватися з ними із суворим і похмурим виразом обличчя²¹. На відміну від цього, святі, які були популярні на Заході, зазвичай толерували й навіть прихильно ставилися до веселоців: Бенедикт мовчазно дозволяв поміркований сміх, дискурс Антонія урізноманітнювався благочестивою дотепністю, а Мартин нерідко розповідав сповнені релігійності жарти. Схоласти так само здебільшого висловлювалися на підтримку сміху й жартів²².

Указаний візантійський аскетизм був однією з причин ворожого ставлення до сміху, характерного для суспільних звичаїв Московії. З часом ці звичаї були кодифіковані в законах. У 1648 р. юний цар Олексій Михайлович видав кілька указів, якими особам, що прилюдно або в усамітненні сміялися, жартували чи співали пісень, або ж які грали в карти, шахи чи інші групові ігри чи навіть просто гойдалися на гойдалці, загрожувало тілесне покарання («кнут»)²³. Ці укази були спрямовані не тільки проти мандрівних акторів і музикантів («скоморохів»), а й проти приватних осіб. У 1672 р. цар Олексій, порушуючи власні укази, попросив московського священика Готфріда Григорія організувати театральну трупку для розваги двору. Григорій це прохання виконав і організував перший придворний театр у Московії, який виконував при московському дворі дуже стилізовані

²¹ *Домострой* (Москва: 1882). Цитується за Bradda Books Reprints (1971), 57-62, 68.

²² Curtius, 421-423.

²³ А. М. Скабичевский, «Аскетические недуги в нашей современной передовой интеллигенции», *Русская мысль*, 21 (октябрь-ноябрь 1900 г.), 24.

п'єси на біблейські та історичні теми. Олексій так турбувався, аби не зашкодити своїй душі, що радився із своїм духівником, який негайно звільнив царя від його власних наказів. Московський театр проіснував тільки чотири роки: його закрив після смерті Олексія новий цар – Федір.

У виданому в 1551 р. збірнику церковних правил, «Стоглаві», засудженню розваг, пов'язаних із виставами скоморохів, було присвячено спеціальний розділ. «Стоглав» різко критикував запрошення мандрівних артистів на весілля або до церков. У ньому з жалем говориться про терпимість окремих священників, які дозволяли артистам супроводжувати весільні процесії до церкви і він забороняє таку практику²⁴. У своєму дослідженні цього питання Расселл Згута (Russell Zguta) вказав, що як церква, так і державні власті ставилися до цих московських менестрелів з більш чи менш прихованою ворожістю²⁵. Здається, що така ворожість поширювалася й на інші форми розваг.

Виконання вказівок «Стоглава» зберігалось до середини XVII століття, коли *скоморохів* практично усунули з московського життя. Цар Олексій заборонив їх своїми указами в 1648 р., а церква відлучила в 1657 р.

Веселощі й розваги засуджували також і старовіри. Голова старовірів, Авакум, у історії свого життя пише, що раз зустрів групу мандрівних «скоморохів» і став ламати їхні інструменти та відпустив їхніх ведмедів на волю. Безперечно, це був добрий вчинок стосовно ведмедів, але аж ніяк не щодо «скоморохів».

²⁴ *Стоглав*, под редакцией Д. Е. Кожанчикова (Санкт-Петербург: Академия Наук, 1863), 135-136.

²⁵ Russell Zguta, *Russian Minstrels: A History of the «Skomorokhi»* (Philadelphia: Univ. of Pennsylvania Press, 1978), 45-80.

Характерно, що в останні роки правління Івана Грозного, які позначалися особливим насильством і деспотизмом, цар проводив багато часу в товаристві «скоморохів»²⁶. Одного разу він змусив архієпископа Пимена йти через місто у супроводі «веселих людей» (ще одна назва цих менестрелів). Асоціація тиранії та веселощів, очевидно, ще більше зміцнила суспільну думку, яка в певний спосіб пов'язувала гріх і веселощі.

Схоже, що цей погляд, згідно з яким гумор і очорнення «світу, який мав би бути» є двома сторонами однієї медалі, справив вирішальний вплив на гумористичну літературу давньої Росії, і через це вона відрізнялася від гумористичної літератури Західної та Центральної Європи. Ідея гріховності сміху як такого ніколи не вкорінювалася в західних суспільствах із їхніми щорічними карнавалами та давньою традицією спонтанних веселощів, з якими ні церква, ні держава не вели енергійної боротьби. Внаслідок такої ситуації в Московії розвинулася гумористична література, в якій осміювалися закони та «світ, що живе згідно з правилами». Гумор набув тут смаку забороненого плоду і *став асоціюватися із порушенням законів*. Саме тому осміювання «світу, яким він мав би бути» та паплюження «світу, який живе за правилами» або «ідеального світу» стало топосом, який постійно зустрічається в давній московській гумористичній літературі. Це була помста автора гумористичного твору правилам і звичаям, які відмовляли йому в праві відкрито робити свою справу. Він повставав проти всіх законів загалом, не розрізняючи їх, і висміював усіх, хто не намагався їх обійти.

²⁶Н. М. Карамзин, *История Русского государства*, том 9 (Санкт-Петербург: Евдокимов, 1892, 105

Здається, що гумор і веселощі належать до основних потреб і форм поведінки людей. Формування асоціацій між ними і беззаконням перешкоджало розвитку в Московії пошани до законності як такої і, можливо, сприяло толерантному ставленню суспільства до автократії та до законів, що стосувалися тільки певних ситуацій. Крім того, правителів ставили вище від державного права. Гумористична література давньої Московії дає підстави зробити висновок, що єдиним способом досягти привілейованого становища (крім випадків, коли воно давалося вже самим народженням) було порушення законів.

На підставі розгляду цього конкретного питання можна сказати, що між літературами Московії та середньовічної Європи була принципова різниця. Література Заходу, сміючись над правилами, щоразу їх підтверджувала, тоді як московська література очорнювала правила і звертала на них увагу тільки для того, щоб посміятися з них. Отож література давньої Московії та середньовічна література Заходу належать до різних категорій у загальносвітовій гумористичній літературі. Спроба Лихачова представити їх як породжених однаковими суспільними традиціями є одним із прикладів розбудови престижу своєї держави, і ця розбудова була завданням, що його російські інтелектуали виконували в різні епохи та застосовуючи різноманітні методи. Хоча такою діяльністю займалися всі імперії, особливостю Росії було те, що виразники її ідей рідко почувалися настільки впевнено, щоб припинити спроби дорівнятися до своїх суперників у боротьбі за культурне лідерство. Лихачов визнавав певне часове відставання, але заперечував кардинально відмінний розвиток суспільних цінностей і норм.

Він знехтував відмінностями в суспільних звичаях і сподіваннях між деспотичною та суворою Московією і впевненою в собі та «устаткованою» Європою. Лихачов, якого підштовхував імперський імпульс, ще раз вербалізував прагнення зрівнятися із Заходом, яке часто виявляли російські еліти. Так само, як Шкловський та інші критики до нього, Лихачов був готовим задовольнити це прагнення коштом історичної правдивості.

ЯК РОСІЯ ІНТЕРПРЕТУВАЛА СЕБЕ В РОКИ УКЛАДЕННЯ Й ДІЇ ПАКТУ СТАЛІНА – ГІТЛЕРА

Шкловський і Лихачов належали до будівничих Російської імперії і використовували своє красномовство для творення привабливої картини віддаленого минулого цієї імперії. Головна мета цих літературних критиків полягала в тому, щоб зробити минуле корисним для сьогодення. Однак російська комуністична держава, в якій вони жили й працювали, була нетерплячою, коли йшлося про сучасну історію, і для того, щоб легітимізувати свої інституції і владу та щоб укорінити потрібні їй переконання й норми поведінки, потребувала послуг менш учених осіб. У часи стрімких змін, спричинених воєнними вторгненнями, російській владі були потрібні негайні коментарі для закріплення в колективній пам'яті певних, визначених державою, поглядів на події. До них належали, зокрема, знеславлення ворога та возвеличення переможних «советів» за допомогою різноманітних літературних засобів. Швидко впровадження нової ідеології вимагало літераторів, які не були такими гуманістами, як Шкловський та Лихачов. Маючи в цей момент перевагу

над переможеним ворогом і не обмежуючи себе в публікаціях неправди, численні російські інтелектуали та журналісти дружно працювали над цілями радянської імперії. Радянська влада постійно використовувала літературні кампанії для посилення результатів своїх імперських перемог. Яскравим прикладом такої стратегії може бути російська радянська преса часів радянсько-нацистської дружби 1939 – 1941 років. Тоді багато газет і журналів писали про народи й держави, підкорені СРСР після укладення 23 серпня 1939 р. нацистсько-радянського пакту про ненапад (відомого також як пакт Молотова – Ріббентропа або пакт Сталіна – Гітлера), яким країни Центральної та Східної Європи було поділено між нацистською Німеччиною і радянською Росією.

Слід підкреслити, що в американській інтерпретації цього періоду російської історії переважно уникають питань колоніалізму та націоналізму. Радянська окупація трьох прибалтійських республік, частин Фінляндії (зрештою приєднаних до Російської Федерації), Західної України та Західної Білорусії, які входили до складу Польщі (а також частин етнічної Польщі) та частин Румунії (румунська Бессарабія була зрештою анексована СРСР) не розглядалася в категоріях колоніалізму; її вважали радше діями комуністичної держави, яка прагнула поширити комунізм поза свої кордони. Вважається, що питання російського імперіалізму відіграло в цьому процесі мінімальну роль (або й не відіграло жодної ролі взагалі). Адам Улам (Adam Ulam) пише щодо цього:

«Основним чинником рішень 1939 р. був не націоналізм у справжньому значенні цього слова, хоча внаслідок своїх дій

Радянський Союз отримав більшу частину територій, втрачених після Першої світової війни, вперше в російській історії приєднав українців Галичини та зробив менш успішну спробу повернути назад царську спадщину у Фінляндії й реалізувати традиційні російські прагнення у Босфорській протоці. Це рішення не можна класифікувати також як різкий відступ від ідеологічних положень комунізму... Націоналістичні прагнення та аналітична база комунізму були підпорядковані інтересам тоталітарного режиму»²⁷.

Подібно до Улама, Александер Даллін (Alexander Dallin) оминає питання колоніалізму та націоналізму у своїй відомій статті «Радянська закордонна і внутрішня політика: основні положення для аналізу»; так само їх ігнорує Стівен Коен (Stephen Cohen) у своєму не зовсім своєчасному (воно було опубліковане в 1985 р.) дослідженні чинників, які роблять радянське суспільство сильним²⁸. Мерль Фейнсод (Merle Fainsod) у більш ранній праці, яка поєднувала «тота-

²⁷Adam Ulam, *The New Face of Soviet Totalitarianism* (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1963), 138; Walter Laqueur, *Russia and Germany* (London: Weldenfelt and Nicholson, 1965); і Mikhail Heller and Aleksandr Nekrich, *Utopia in Power* (New York: Summit, 1986). Ганна Арендт (Hannah Arendt) вперше застосувала тоталітарну модель до радянського досвіду, тоді як «історичну» модель застосовували здебільшого марксистки та пост-гегеліянці. Обговорення цих двох моделей див. John Armstrong, «Comments on Professor Dallin's «Bias and Blunders in American Studies on the USSR», *Slavic Review* 32 (Fall 1973), 577-587. Заяви про «сліпоту» вчених до проблем націоналізму в Радянському Союзі, див. Alexander J. Motyl's «Sovietology in One Country» or «Comparative Nationality Studies?» *Slavic Review* 48 (Spring 1989), 83-88.

²⁸Alexander Dallin, «Soviet Foreign Policy and Domestic Politics: A Framework for analysis», in *The Conduct of Soviet Foreign Policy*, edited by Erik P. Hoffmann and Frederic J. Flernon, Jr. (New York: Aldine-Atherton, 1971), 36-49; Stephen F. Cohen, *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1985), 65-66, 155-156. Давніші, але все ще глибоко закорінені погляди на іноземну політику Росії див. у працях: George Kennan, *Russia and the West* (New York: Mentor, 1960), та Barrington Moore Jr., *Terror and Progress in the USSR: Some Sources of Change and Stability in the Soviet Dictatorship* (Cambridge: Harvard Univ. Press, 1954), в яких обговорення проблем, пов'язаних зі становищем націй в Радянському Союзі, обмежується розглядом формування груп серед інтелектуалів різного етнічного походження, не торкаючись проблем колоніалізму. Аналогічний підхід переважає і в праці David Lane, *Politics and Society in the USSR*, 2d ed. (New York Univ. Press, 1979).

літарний» та «історичний» підходи, доводила, що за часів правління Сталіна партія, незважаючи на тиск із боку російського шовінізму та місцевих націоналізмів, намагалася дотримуватися політики, яку можна було характеризувати, користуючись сталінським визначенням, як національну за формою та комуністичну за змістом. Фейнсон зауважила, що «Сталін малював у своїй уяві багатонаціональну державу, яка залишалася, по суті, комуністичним монолітом»²⁹. Це означало, що на практиці цілісність націй визнавалася і навіть заохочувалася, якщо вона слугувала для дозвілля і проявляла себе в народному мистецтві, танцях і музиці; однак аспект націоналізму, який загострював увагу на відмінностях між націями, засуджувався незалежно від його джерела. Фейнсон доводить, що найбільш суворо каралися будь-які спроби використати національну ідентичність як мобілізуючу силу в процесі визволення від імперії.

Безперечно, комуністична ідеологія відіграла певну роль у політиці радянської держави в 1930-х і 1940-х роках, однак це зовсім не виключає інших впливів. Узагальнюючи, можна сказати, що інтерпретації, у фокусі яких перебуває комуністична ідеологія, недооцінюють проблеми колоніалізму, зумовленого прагненням до величі, і зосереджують основну увагу на поточній ситуації. У таких інтерпретаціях підкреслюються зміни, хоча націю (як зв'язну сукупність) можна сформувати, опираючись змінам; з цього випливає, що інтерпретація, яка ґрунтується на історизмі та тримає в центрі уваги комуністичну ідеологію, неспроможна аналізувати колоніальні завоювання з погляду історичної пам'яті. Щоб продемонструвати неадекватність суто

²⁹Merle Fainsod, *How Russia is Ruled* (Cambridge: Harvard Univ. Press, 1965), 363.

історичного підходу, я пропоную розглянути національну політику Радянського Союзу протягом періоду радянсько-нацистської дружби, що тривав від серпня 1939 р. до червня 1941 р. Ми намагатимемось з'ясувати, чи різні аспекти тогочасної ідеологічної поведінки відповідали завданню розбудови імперії, чи були зумовлені лише прагненням принести комунізм усій Європі. Я намагатимусь довести, що, незважаючи на наявність комуністичного компонента, російська радянська держава у своїх колоніальних прагненнях була спадкоємицею царської імперії, колоніальна політика якої трансформувалася в радянські ідеологічні розробки. За період 1939 – 1941 років відбулося безпрецедентне посилення націоналістичної пропаганди в пресі, що вказує на те, що питання національної ідентичності та підпорядкованість народів, завойованих протягом цього періоду, належали до головних у порядку денному творців радянської політики³⁰. Ці роки характеризувалися розквітом агресивного російського націоналізму, тоді як пізніше, під час війни з Гітлером, спостерігалось толерантне ставлення до інших форм націоналізму і навіть їх підтримка.

Існує явна невідповідність між наповненістю подіями періоду радянської історії 1939 – 1941 років і порівняно слабкою увагою до цього періоду як в американських дослідженнях Радянського Союзу, так і в дослідженнях посткомуністичної Росії. Ніколи раніше Радянський Союз не розширював так успішно своєї території і не приєднував цілих народів і держав і ніколи пізніше він не досягав таких вражаючих успіхів. На відміну від нацистської Німеччини, яка була

³⁰Jan T. Gross, *Revolution from Abroad: the Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1988).

змушена відмовитися від своїх територій, надбаних під час війни, Радянський Союз зберіг більшу частину своїх завоювань. Упродовж періоду 1939 – 1941 років відбулися найбільш успішні колоніальні придбання за всю історію Росії. Унаслідок здійснених у той час анексій було утворено п'ять нових союзних республік: Молдавську, Карело-Фінську (яку в 1956 р. було понижено в статусі до автономної республіки в межах Російської Федерації – ймовірно, для того, щоб уникнути можливих майбутніх претензій Фінляндії), Литовську, Латвійську та Естонську і збільшено територію двох існуючих республік – Української та Білоруської³¹. У сімох республіках, яких торкнулися ці зміни, проживали люди, які розмовляли дев'ятьма різними мовами, серед яких не було російської. У своїй промові, виголошеній 1 серпня 1940 р., В'ячеслав Молотов вихвалявся, що населення Радянського Союзу за один рік збільшилося на двадцять три мільйони³². Німеччина на певний час утратила ці анексовані території, але вони скоро стали основним театром воєнних дій, захистивши етнічні російські землі від грабунку арміями, які займалися мародерством, та артилерійських обстрілів. Після Другої світової війни Радянський Союз повернув ці території, і вони (з невеликими змінами кордонів) залишалися в складі СРСР аж до його розпаду (Латвія, Литва та Естонія розпочали процес виходу з Союзу трохи раніше). Країни Центральної Європи, будучи формально незалежними, також мусили функціонувати за накладених Росією політичних, економічних і військових обмежень. Радянські сере-

³¹ «Правові» документи, які забезпечували юридичну підставу для цих анексій, можна знайти в переліку законів: «Законы, принятые Верховным Советом СССР», *Партийное строительство*, № 14 (липня 1949 р.), 39-41.

³² «Внешняя политика Советского Союза», *Советское государство и право*, 8-9, № 4 (1940 р.).

дньоазіатські та закавказькі республіки теж зазнали в цей період значних змін: у 1940 р. їхні латинські та арабські абетки замінили на кирилицю³³. Вже тільки зміна абеток була серйозним актом колоніалістського привласнення культур неасимільованих народів, які проживали поблизу східних і південних кордонів Росії, тоді як військове домінування в новостворених республіках і в країнах Центральної Європи було актом імперського самоствердження, що пов'язував «стару», царську, Росію з «новою», комуністичною Росією. Такий висновок можна зробити з огляду російської радянської преси зазначеного періоду, коли влада зверталася насамперед до національних та імперських почуттів росіян, а не до почуття комуністичного інтернаціоналізму.

Таємні протоколи до пакту між Сталіним і Гітлером стосувалися розподілу сфери інтересів у Європі. Вони були класичним прикладом внутрішнього колоніалізму і маргіналізували малі й середні за розміром нації, надаючи їм статусу «тих, що лежать у проміжку між периферіями», якщо скористатися терміном Тотоші де Цепентека (Totosi de Zerentek). Згідно з цими протоколами, Радянський Союз мав контролювати територію румунської Бессарабії, прибалтійські держави Литву, Латвію, Естонію, Фінляндію та територію Другої Речі Посполитої на схід від річок Нарев, Вісла й Сян³⁴. Землі, приєднані Радянським Союзом у 1939 – 1940 роках, були мозаїкою етнічних спільнот, які жили в повній злагоді, якщо порівнювати з воєнними діями ча-

³³ *Известия*, 11 січня 1940 р. (про переведення киргизького письма з арабської абетки на кирилицю); *Правда*, 29 березня 1940 р. (про переведення татарського письма з латинської абетки на кирилицю).

³⁴ Після радянсько-фінської війни до Радянського Союзу було включено лише частину Фінляндії.

су Другої світової війни та наступними «етнічними чистками», спровокованими радянською владою³⁵. Після приєднання до Радянського Союзу цих людей, що належали до різноманітних етнічних груп, переміщали в різних напрямках згідно з радянським планом. Цей процес, однак, був ускладнений радянсько-фінською війною, Другою світовою війною та зумовленою ідеологічними міркуваннями необхідністю додати марксистського лоску до воєнних перемог над народами, над якими російська держава хотіла панувати ще задовго до того, як на сцені з'явилися комуністи. Ці ускладнення та різновекторність численних національних інтересів утруднювали управління приєднаними територіями³⁶. Ставилася мета створити видимість того, що єдиним чинником і керівним принципом у поводженні з підкореними народами є марксистська ідеологія³⁷. Насправді ж головну роль відігравав агресивний націоналізм, який супроводжувався масовими вбивствами та руйнацією.

У травні 1940 р. в редакційній статті журналу компартії «Партийное строительство» стверджувалось, що інформація про державну політику повинна подаватись у пресі, а не поширюватися через заяви партійних керівників. «Живе слово в газеті без порівняння сильніше й ефективніше, ніж будь-яка кількість заяв і директив, на які часто витрача-

³⁵Joseph Rothschild, *East Central Europe between the World Wars* (Seattle: Univ. of Washington Press, 1974), 72, 369.

³⁶Після цих анексій приблизно третина населення Радянського Союзу не знала російської мови достатньо добре для того, щоб на неї могли впливати російськомовні публікації. Для цього сегмента суспільства призначалися газети, які друкувалися іншими мовами і доносили до нього публікації російськомовної преси. Див. обговорення газети *Czerwony Sztandar* у книжці: Gross, XX, 66, 75, 85, 189, 191, 217, а також у статті: Adam Ulam, «Russian Nationalism», у книжці *The Domestic Context of Soviet Foreign Policy*, edited by Seweryn Baler (Boulder, CO: Westview 1981), 3-17.

³⁷Peter Kenez, *The Birth of the Propaganda State* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985), 224, 51-69.

ють багато часу керівники районних комітетів», – писалось у статті, котра, до того ж, навчала редакторів, як потрібно будувати плани, щоб досягти бажаних результатів і як переконливо подавати необхідну точку зору. Того року статті про керування пресою з'являлись у журналі «Партийное строительство» фактично щомісяця. Вони відображали серйозне ставлення правлячої еліти до подаваних у пресі інтерпретацій політичної та військової ситуації, що швидко змінювалася, і визнання нею важливості преси для конструювання інтерпретацій, вигідних імперії.

Упродовж 1931 – 1941 років «Правда», «Известия», «Литературная газета» та інші головні російські щоденні і щотижневі газети та журнали артикулювали ті погляди та думки про підпорядковані народи, які вважалися правильними. Постійні перетасовування фактів були, безперечно, навмишними, щоб забезпечити їх краще засвоєння і зробити невід'ємними частинами картини, яка слугувала метрополії. Преса заохочувала до національної ворожнечі за допомогою статей, віршів, доповідей, свідчень і гасел. Як зазначив Дж. Т. Гросс, у ті непевні часи друковане заохочення в пресі до нападів на окремі небажані соціальні групи підкорених країн було рівнозначним наданню дозволу на відстріл цього сегмента населення³⁸. У такий спосіб українців і білорусів нацьковували на поляків у Західній Україні і Західній Білорусії. Під час війни з фінами преса намагалася викликати ненависть до «білих фінів», (*білофінів*), прагнучи, щоб фінське суспільство було розділене на дві частини: одну – прихильну до Радянського Союзу і готову до входження до нього та другу – ворожу до нього. Складовою частиною цієї кампа-

³⁸Gross, 35.

нії була й спроба натравити карелів на фінів, проголошуючи фінську, а не карельську мову мовою новоствореної Карело-Фінської Республіки. Після приєднання до СРСР Північної Буковини та Бессарабії було розгорнуто кампанію розпалювання ненависті до румунів, які жили на цій території; розпочалася також атака на «українських націоналістів». Після нападу на Радянський Союз нацистів свою частку осуду та паплюження одержали німецька культура й німці. Єдиною національною групою, якої ніколи не очорнювали, були росіяни, тоді як найбільш тривалою була кампанія проти поляків. Ці кампанії у пресі дають численні свідчення про застосування росіянами в той час колоніальної стратегії.

Протягом місяця після радянського вторгнення в Польщу фактично в кожному випуску всіх головних радянських газет була принаймні одна ворожа до Польщі та поляків стаття чи вірш (максимальну кількість – тридцять дев'ять – таких статей і віршів було надруковано в газеті «Правда» від 19 вересня 1939 р.). Польщу було показано як країну нерозумних і жорстоких людей, які змогли якось вижити між двома високоцивілізованими народами, – німецьким і російським. Преса заохочувала ненависть до «панської Польщі», «польських панів», «панів», чи просто «поляків», незважаючи на той факт, що уряд Другої Речі Посполитої скасував усі титули для знаті. Конотації слова «пан» у російській мові вказують на те, що преса зверталась не тільки до соціального класу, але також, і головним чином, до польської національності і товариських манер, які традиційно сприймалися росіянами як претензійні і надмірно укорінені у поведінці вищих верств населення (свідченням чого є вживання

слова «пан» у романі Достоевського «Брати Карамазови»³⁹). Проти цього набору польських мішеней використовувалася зневажлива лексика у статтях, віршах і оповіданнях, написаних росіянами з досі незаплямованою репутацією. Поляків паплюжили такими методами, які можуть здаватися не ефективними й наївними для американця, але які збурювали почуття за умов війни і бідності. Польщу представляли як місце, де маленька група польського панства кривдила мільйони білорусів, українців і євреїв. Серед читачів «Правды» та інших газет створювалось враження, що Польща була населена переважно не-поляками, які радо вітали своє визволення. Свідки страхіть польського правління писали про пережиті страждання до газет удома та за кордоном, і голослівні заяви Гітлера про Польщу наводилися із схвальними коментарями.

Преса пропонувала також свою інтерпретацію чуток про депортації до Сибіру та Середньої Азії. Провінційні російські газети отримували з цих основоположних публікацій сигнали про те, як потрібно формулювати та описувати події. Те, що друкувалося в «Правді» одного дня, майже гарантовано передруковувалося в «Известиях» наступного дня чи через день і через день чи трохи пізніше – в районних і спеціалізованих газетах і журналах. У місцевих «правдах» з одноденним запізненням передруковувалися статті з московської «Правды». Якщо протягом чотирьох тижнів про одне й те саме питання було написано багато статей, то воно вважалося важливим: це означало, що певну точку зору підтримували й надавали їй великої ваги. Одна-єдина ста-

³⁹Michal Heller, «Polskie pany», *Kultura*, no. 421 (October 1982).

ття про певне питання означала, що це питання на той час не вважалося високопріоритетним.

На відміну від періоду радянсько-нацистської співпраці, упродовж періоду з січня 1937 р. до вересня 1939 р. радянська російська преса присвячувала полякам, фінам і румунам небагато уваги. По суті, жодна стаття не вказувала на те, що редактори знали про наміри поглинути території, на яких жили ці народи. Хоча провідні члени партії час від часу обговорювали такі плани, однак не вживалося заходів, спрямованих на формування громадської думки про необхідність приєднання цих земель⁴⁰. Наприкінці 1930-х років редактори головних радянських періодичних видань сприймали Центральну і Східну Європу як частину Заходу. У принагідних статтях цей регіон визначався як «західний». Чеські й польські газети цитувалися в оглядах західної преси; літературу цих країн називали західною. Наприклад, 5 травня 1938 р. у статті М. Пожарського «Советская литература на Западе», надрукованій у «Литературной газете», цитувалися переклади радянських письменників польською й чеською, а також англійською, французькою й німецькою мовами. Пожарський стверджував, що Німеччина посідала перше місце серед західноєвропейських країн за кількістю перекладів радянських авторів, Чехословаччина й Польща були на другому місці, а Франція – на третьому.

На перший погляд, партійні публікації не «передбачали» союзу з Гітлером, і друкувалися статті, ворожі до німців. Проте та дивовижна наполегливість, з якою вони повідомляли про передбачувані напади нацистської Німеччини на країни, які росіяни незабаром окупували, свідчать про ін-

⁴⁰Jonathan Haslam, *Struggle for Collective Security* (New York: St. Martin's Press, 1984), 197-198.

ше. У січні 1939 р. журнал «Партийное строительство» мав розділ «Боротьба проти фашизму та війни», в якому йшлося про Німеччину. У міжнародному розділі цього журналу, котрий виходив щодва тижні, І. Вікторов скаржився, що «Румунія і Польща визначені як наступні жертви фашистської агресії.... Фашисти готуються до нападу на Румунію, Польщу та Литву»⁴¹. 20 червня 1939 р. в «Литературной газете» і 1 серпня 1939 р. в «Ленинградской правде» були надруковані критичні вислови про Німеччину. Лише за декілька днів перед підписанням пакту з Німеччиною «Правда» ще писала про «утиски поляків у Німеччині» та «антипольську демонстрацію в Гданську (Данцигу)», «окуповану фашистами Чехословаччину» (20 серпня) та «продовження антипольської кампанії в Німеччині» (21 серпня). Упродовж сторіч росіяни в союзі з Німеччиною боролися за «колоніальну нагороду» у вигляді Польщі, Литви, Білорусії та України, і навряд чи в довгострокових радянських планах виключалася можливість укладення ще одного такого договору.

Підписання 23 серпня 1939 р. Пакту про ненапад між нацистською Німеччиною і радянською Росією поклало край усілякій подальшій критиці нацистської Німеччини. Слово «фашист» зникло, і буквально протягом одного дня преса зайняла пронацистську позицію стосовно Європи. Було розгорнуто антипольську, антифінську та антирумунську пропагандистську кампанію.

З 24 серпня 1939 р. про події на польсько-німецькому кордоні повідомлялося з офіційного нацистського погляду. Зникли посилання на польську пресу, зате стала часто цитуватися газета «Volkischer Beobachter». Так, 27 серпня

⁴¹Я. Вікторов, «Международный обзор», *Партийное строительство*, 1 січня 1939, 62.

«Правда» повідомила, що німецькі газети писали про «дедалі сильнішу загрозу німецько-польського воєнного конфлікту», натякаючи цим самим на те, що посиленню ворожості сприяли обидві сторони; отже, це повідомлення сигналізувало про перехід до відкритої антипольської кампанії.

31 серпня 1939 р. у п'ятьох рядках на останній сторінці «Правди» повідомлялось, що в Польщі оголошено загальну мобілізацію і що припинено весь залізничний рух між Польщею й Німеччиною. Через кілька днів про вторгнення нацистів у Польщу було повідомлено як про «воєнний конфлікт між Німеччиною і Польщею». У «Правде» від 5 вересня були описані страждання і незручності мешканців Берліна під час війни. Того самого дня «Правда» повідомила, що польська влада заарештувала двох німецьких дипломатів, і натякнула, що німці повинні будуть вжити необхідних заходів у відповідь. Наступного дня «Правда» написала, що відреагувавши на дії поляків, німці заарештували двох польських дипломатів у Берліні. За повідомленням «Правди» від 14 вересня, поляки порушили також радянський кордон: за чотири дні перед радянським вторгненням у Польщу польські військові літаки перетнули кордон СРСР, не питаючи на те дозволу. 15 вересня «Финансовая газета» повторила ці рядки. 13 вересня «Правда» оголосила про можливе антипольське повстання у «Східній Галичині», в яку через чотири дні вторглася Червона Армія.

Літературні кола СРСР були так само, як і преса, втягнені у виправдання радянських імперських планів щодо Польщі. Кампанію з розпалювання національної ворожнечі було розпочато на зібранні московського відділення Спілки радянських письменників, яке відбулося в день вторгнен-

ня в Польщу Червоної Армії і про яке повідомили на наступний день у «Правде». Засіданням керував Федір Гладков. На зібранні були присутні більше ніж 200 письменників. Як можна було передбачити, вони вирішили підтримати вторгнення й надіслали Сталіну листа такого змісту:

«Польська держава, побудована на придушенні, гнобленні та тяжкій експлуатації національних меншин, на примусовому ополяченні українського та білоруського населення, на безсоромному знищенні всього їхнього культурного життя... зазнала при першому серйозному випробуванні воєнного розгрому. ...Ми вітаємо дорогу нам Червону Армію, захисника скривджених, славу і гордість радянського народу... Усі вільні, рівноправні і щасливі народи Радянського Союзу згуртовані навколо уряду і Партії Леніна-Сталіна»⁴².

Серед тих, хто підписав цього листа, були Маргарита Алігер, Олександр Богданов, Федір Гладков, Ілля Сельвінський та український письменник Микола Чернявський, який пізніше загинув у сталінському Гулагу.

Так почався період паплюження всього польського і представлення Польщі як місця, в якому купка польських папів гнобила велику кількість національних меншин. Масово друкували статті з такими назвами, як «Свята ненависть», щоб розворушити емоції і спонукати до влаштування погромів поляків⁴³. 19 вересня 1939 р. Маргарита Алігер

⁴²«Польское государство, построенное на подавлении, угнетении и тяжелой эксплуатации национальных меньшинств, на насильственном ополячении украинского и белорусского населения, на беззащитном уничтожении всей их культурной жизни... подверглось при первом же серьезном испытании военному разгрому... Мы приветствуем любимую Красную Армию, защитницу угнетенных, славу и гордость советского народа... все свободные, равноправные, счастливые народы Советского Союза сплочены вокруг правительства и Партии Ленина-Сталина». *Правда*, 18 вересня 1939 р.

⁴³*Литературная газета*, 26 вересня 1939 р.

опублікувала в «Правде» вірша, сповненого ненависті, під назвою «17 сентября 1939», тобто дня вторгнення в Польщу. Вірш виділяється навіть на тлі численних тогочасних образливих заяв про Польщу:

«И внезапно время расколосось,
И подуло свежестью иной, –
Над землёю прокатился голос
Теплою широкою волной.
.....
С Миром говорила Справедливость
На великом русском языке,
Наша честность подымала голос,
Наша правда подымала речь.
.....
В сердце сохранится эта дата,
Этот день, товарищ, не забудь!
В этот миг советские ребята
Начинали непреложный путь.
.....
В край невзгоды входят наши части»⁴⁴.

Це була не ода до Сталіна, написана кимсь, хто відчайдушно намагався вижити, а слова твердої переконаності в тому, що Польща мусить загинути, що її повинні підкорити «ребята», які розмовляють «на великом русском языке». Важливо, що у вірші прикметник «великий» призначений не для радянських, а для російських речей. За умов агресивної війни, яку вела радянська «Імперія», звеличчування Маргаритою Алігер російської мови не особливо відрізнялося від вихваляння нацистськими письменниками вищості німецької культури.

⁴⁴Спершу надруковано в *Правде* від 17 вересня 1939 р. E. M. Thompson, ed., *The Search for Self-Definition in Russian Literature* (Houston, TX: Rice Univ. Press, 1991), 203-204.

Гнів Алігер був частково зумовлений її комуністичними переконаннями. Вона вірила у свої комуністичні ілюзії, які виявились абсолютно неправильними навіть за її життя, і зазнали повного краху в 1980-х роках, завдавши страшного удару по людях і культурах. Вірш, однак, ґрунтувався також на тій старій російській традиції колоніальних прагнень, на оспівуванні «російського прапора над білою Хівою», на спонуканні Кавказу до упокорення перед генералом Єрмоловим, на radoщах від різанини цивільного населення у Варшаві генералом Суворовим та від винищення цивільного населення генералом Скобелевим у середньоазіатській фортеці Гок-Тепе. В усіх цих випадках присутнє привласнення перемоги художньою літературою, яка знімає з титульної нації імперії звинувачення у втраті ресурсів і життів і подає ці втрати як інвестування в цивілізаторську місію Росії або Радянського Союзу.

У тому самому номері «Правди» було опубліковано ще 38 статей, віршів, оповідань і розповідей очевидців про радянське вторгнення до Польщі. Таке масоване літературне заступництво вказує на те, що «Правда» повинна була знищити в російськомовному сегменті радянського населення будь-які сумніви в необхідності цього вторгнення. Схоже також, що нацистсько-радянський пакт про ненапад зміцнив впевненість керівників преси у своїх переконаннях: потрібно було бути твердо переконаним у своїй правоті, щоб повідомити про вторгнення в сусідню країну як про перемогу миру та справедливості.

15 жовтня 1939 р. «Литературная газета» дала зрозуміти, що після воєнного вторгнення в Польщу настав час її культурного привласнення. Скоро після вступу в Польщу Черво-

ної Армії, писала газета, туди поїхали письменники та журналісти «для проведення зборів, розповсюдження листівок, публікації статей у газетах і участі в роботі місцевих органів влади». Це означало, що російські письменники й журналісти зайняли видавничі приміщення польських видань. Про долю польських журналістів у той час не повідомлялося, але з інших джерел відомо, що ті, кому на зміну прийшли росіяни, були звільнені, вбиті або заслані в Гулаг⁴⁵.

30 вересня 1939 р. «Правда» опублікувала дві поеми: Самуїла Маршака та Віктора Гусєва. Вірш Маршака «Цими днями» («В эти дни») описує вступ Червоної Армії до міста Молодечно в Західній Білорусії. Тут «українці та росіяни, молоді та старі» «щиро вітали» радянських солдатів. Солдати беруть на руки дітей і обіцяють їм велике майбутнє. Поема Гусєва «Щастя» розпочинається описом потоптання гербів польських аристократів. Білоруський селянин розповідає радянському солдатові-росіянину про те, як жахливо жити в «панській Польщі» і який він щасливий бачити своїх радянських «братів». У тому самому номері «Правди» Валентин Катаєв у своїх «Дорожніх нотатках» описує страшну картину життя в Другій Речі Посполитій і щасливих селян, які радісно вітають радянських солдатів. Крім того, Катаєв опублікував у газеті «Правда» ще п'ять панегіриків, присвячених радянському вторгненню⁴⁶. Катаєв також зробив внесок у розпалювання міжетнічної ворожнечі, використовуючи брехню: він заявив у випуску «Правди» від 18 жовтня, що євреї «у панській Польщі» не мали права голосувати на виборах. Насправді ж різні єврейські партії весь час мали

⁴⁵Gross, *Revolution from Abroad*, 197-206.

⁴⁶Правда, 26 вересня і 6, 18, 22 та 29 жовтня 1939 р.

змогу обирати своїх представників до Сейму; крім того, в інших політичних партіях і групах також було чимало осіб єврейського походження⁴⁷. 22 жовтня 1939 р. Катаев надрукував статтю, в якій описується гірка радість дружини «комуніста, котрого застрелили поляки», і яка тепер стала громадянкою Радянського Союзу.

Колоніалістські прагнення радянської влади виявилися також у висуванні нею на перший план аналогічних прагнень поляків, чий контроль над Західною Україною та Західною Білорусією мав династичну мотивацію, але був також класично колоніалістським. За часів Другої Речі Посполитої етнічні поляки в Україні та Білорусії користувалися лінгвістичними та соціальними привілеями, яких не мали українці та білоруси. Радянські власті скористалися їх обуренням цією ситуацією й використовували українців, білорусів і євреїв як засіб, щоб змусити поляків сплачувати за скоєне, та ще й з високими відсотками.

10 жовтня 1939 р. «Литературная газета» надрукувала листа у віршах, складеного групою осіб, котрі підписалися як «комсомольські поети». Цей лист адресувався робітникам Західної України та Західної Білорусії, і в ньому йшлося про два міста, які до війни належали до Польщі: Вільнюс (Вільно) та Перемишль. (Нині Вільнюс є столицею Литви, а Перемишль розташований у південно-східній Польщі.) У листі заявлялося, що ці два міста були, відповідно, білоруським та українським. Крім того, у ньому описувалися страждання білорусів і українців під польським правлінням і висловлювалася радість від того, що Червона Армія поклала їм край.

⁴⁷*The History of Poland since 1863*, edited by R. F. Leslie (London and Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1987), 153-154, 168-169, 175-176, 198.

У «Литературной газете» від 26 листопада 1939 р. було опубліковано вірш Євгенія Долматовського «Північ» [«Полночь»], у якому описано старий великий родинний дім, який раніше належав польському аристократу, а тепер у ньому розташувалися російські козаки. Долматовський багатослівно говорить про Москву – у спосіб, що нагадує «Три сестри» Чехова. У контексті цього вірша, в якому йдеться про вивезення і вбивства етнічних поляків в Україні, згадки про Москву – її вулиці та бульвари, молодих дівчат і перехожих – створюють дивне враження. Подібним зведенням ідеологічного фундаменту характеризується також стаття П. Корнієнка «Завершення багатовікової трагедії» («Конец многовековой трагедии») у тому самому числі «Литературной газеты». Ця стаття стверджує, що росіяни та українці належать до одного народу, тоді як «польські поміщики» є ворогами перших і других. У статті наводяться цитати з начебто надрукованої в 1879 р. в Лембергу, який тоді перебував під австрійським правлінням (польська назва міста – Lwow, українська – Львів), книжки «Історія Польщі, Литви та Рутенії». За словами автора статті, у цій книжці всіх слов'ян поділено на «давніх поляків, поляків і правителів» (*ляхів, поляків і владик*). Висвітлення поляків у такому негативному світлі, з підкресленням того, що вони нібито привласнили ранню історію слов'ян, у ті бурхливі часи могло тільки заохочувати до насильства проти них.

У вересні та жовтні 1939 р. в радянській російській пресі з'явилося незвичайно багато статей із возвеличенням всього російського і нагадуванням росіянам про польськоросійські війни XVI і XVII століть. У численних статтях, поемах і оповіданнях читачі підштовхувалися до висновку, що росія-

ни, українці та білоруси належать до одного народу. 10 жовтня в «Литературной газете» В. Перцов писав про «славне воєнне минуле російського народу». У тому самому тижневику від 26 вересня було опубліковано поему Пятра Глебкі із східної Білорусії, яка належала до СРСР. У поемі говориться, що Білорусію та Росію розділили злочинні «польські пани»: «Нас країна одна породила / Та неоднакове щастя дала / Ми росли всьому світові на диво / Вас скрізь неволя підстерігала»⁴⁸.

Стаття Михайла Живога «Судові свідчення польської літератури» [«Свидетельские показания польской литературы»], опублікована в «Литературной газете» 10 жовтня 1939 р., малює жахливі картини життя людей праці в «панській Польщі». З цієї статті можна зробити висновок, що невелика банда «польських панів» пригноблювала маси непольського міського та сільського пролетаріату. Усупереч цьому твердженню, в радянському щомісячному юридичному журналі «Советская юстиция» в 1940 р. було визнано, що для судів, розміщених у містах і селищах Західної Білорусії, потрібно було шукати перекладачів, оскільки місцеве населення розмовляло виключно польською мовою»⁴⁹.

Максим Рильський опублікував два антипольські вірші в газетах «Правда» (24 березня 1940 р.) та «Известия» (17 вересня 1940 р.). У другому з них він згадує про першу річницю встановлення радянського панування в Західній Україні, називаючи його «великим». «Сліди [польської] шляхе-

⁴⁸ «Нас краина одна породила, / Да неравное счастье дала: / Мы росли всему свету на диво, / Вас неволя везде стерегла.» (Перевод с белорусского М. Исаковского и П. Семьнина.). | «Нас адна нарадзіла краіна, / Ды няроўнае шчасце дала: / Мы квітнелі, раслі безупынна, / Ваша доля пакутнай была.» Пятро Глебкі «Родным братам» («Родным братьям»), *Літэратурная газета* №53, 26 септэбры 1939г. [упоряд.]

⁴⁹ *Советская юстиция*, № 7 (1940), 23.

тності зникають»; вже немає «панів», які «правили», заявляє Рильський. Однак коли вітер історії змінив свій напрямок, Рильський також змінив свій тон, публікуючи 13 серпня 1941 р. в «Известиях» пропольську статтю. Сталін, наляканий нападом Гітлера, дозволив полякам, ув'язненим у Гулагу, записуватись до польської армії. Рильський, відповідно, почав оспівувати «націю Міцкевича, Словацького, Шопена та Коперника», закликаючи поляків героїчною боротьбою «стерти сором» нацистської окупації. Цей випадок демонструє діапазон маніпулятивних можливостей, які мала у своєму розпорядженні імперія щодо примусово німих підкорених народів.

Однак до вторгнення Гітлера в Радянський Союз на поляків був відкритий сезон полювання. В окупованих містах і селах східної Польщі та західної Білорусії організовувалися збори «інтелігенції». Зрозуміло, що ці збори одноголосно підтримували радянську владу. Так було, зокрема, у Мінську та Білостоці (газета «Правда», 1 жовтня 1939 р.), Вільнюсі («Правда», 2 жовтня 1939 р.) та Слонімі («Правда», 26 вересня 1939 р.). У «Правде» від 9 жовтня повідомлялося, що 6500 представників інтелігенції, які в «панській Польщі» були безробітними, тепер одержали роботу в «білоруському» місті Вільнюсі. У цій статті стверджується, що «панська Польща придушувала білоруську культуру».

Такі самі почуття висловлюються й у вірші Михайла Ісаковського «На сході сонця», опублікованій у газеті «Правда» від 27 вересня 1939 р. Ісаковський, подібно до Маргарити Алігер і Валентина Катаєва, у той час з особливою завзятістю таврував усе польське. Інші антипольські вірші Ісаковського були надруковані у «Правде» від 6 жовтня і 5 ли-

стопада 1939 р. 15 жовтня «Литературная газета» надрукувала рецензію на видану в дитячому видавництві «Детиздат» книжку під назвою «Брати» [«Братья»], яка, схоже, була збіркою антипольських віршів для дітей. Швидкість, із якою цю книжку було опубліковано та рецензовано, свідчить про те, що принаймні частина матеріалу мусила бути підготовлена ще до радянського вторгнення, після якого на час виходу книжки минуло чотири тижні. За словами рецензента, книжка починається з опису розбирання солдатами Червоної Армії прикордонних знаків на польсько-радянському кордоні.

Крім того, Ісаковський постійно плував російське з українським і білоруським. В опублікованому в «Правде» вірші «Цими днями» [«В эти дни»] він пише про боротьбу з поляками на смерть і завважує, що жителі України та Білорусії були «простими російськими хлопцями» («*простые русские ребята*»), які любили свою російську батьківщину. Завдання Ісаковського полегшувалося неоднозначністю слова «русский» (що обговорювалося в першій главі цієї книжки). У цьому вірші білоруський селянин висловлює своє захоплення Червоною Армією і її дисциплінованим і строгим підходом до приватної власності в Західній Білорусії. Він звертається до Червоної Армії з такими словами: «Зі шляхтою ви на смерть воювали / а нам навіть не замутили води / Ні яблука ні разу не зірвали, / Не затоптали жодної грядки»⁵⁰. На жаль, ці слова виходять надто далеко за межі до-

⁵⁰ «Со шляхтою вы на смерть воевали / А нам не замутили и воды / Ни яблока ни разу не сорвали, / Не затоптали ни одной гряды».

зволеного поетичною фантазією. Повідомлення з містечок і сіл Західної Білорусії малюють зовсім іншу картину⁵¹.

У вірші, опублікованому в «Правде» 10 жовтня 1939 р., Семен Кірсанов звинувачує, що в «панській Польщі... шляхтич, ксьондз і поліцейський змушували всіх працювати до повного виснаження». Подібні погляди Кірсанов опублікував також у «Правде» від 15 листопада 1939 р. Крім того, 23 липня 1940 р. у «Правде» було надруковано його вірша з описом того, як Латвія, Литва і Естонія добровільно приєдналися до Радянського Союзу – країни, яку поет порівняв з магнітом («*страна-магнит*»). А найсильнішим магнітом, каже Кірсанов, був сам Сталін – до нього нестримно тягне різні народи. «Старий світ стає трішечки меншим, тоді як ми приймаємо до себе радянські Естонію, Литву та Латвію», – запевнює Кірсанов. Ця фраза повторює слова В'ячеслава Молотова з уже згадуваної промови, в якій він хвалився, що старий світ має «трохи посунутися» («*потесниться*»), щоб уступити місця розширеному СРСР.

Олександр Твардовський, який у 1960-ті роки став однією з провідних фігур анти-сталінського табору, у роки дії пакту Сталіна – Гітлера писав зовсім інші речі. У «Правде» від 10 жовтня 1939 р. він опублікував вірша про напад Червоної Армії на Польщу: «Поляки тікають від солдатів Червоної Армії, від пісні вільних людей, від великої правди». 29 жовтня 1939 р. у «Правде» було надруковано ще одного вірша під назвою «Слово про землю» [«Слово о земле»], в якій колективний оповідач висловлював свою ненависть до польських *панів* і називав польську владу «незаконною та про-

⁵¹Архів Андерса, Архів Миколайчика та архів Міністерства закордонних справ Польщі при інституті Гувера.

клятою» («*неправая и проклятая власть*»). Твардовський звинувачував, що «ми працювали на проклятих польських панів, / а тоді мусили просити в них про кусень хліба». Слово *пан* і похідні від нього вживаються в цьому короткому вірші сім разів, весь час як протиставлення «нам» або *народові*, який, неявно, складається з росіян, українців і білорусів. Використання у назві вірша слова «земля» (яке може означати ґрунт або територію) наштовхує на думку, що ця земля є виключно російською / білоруською / українською, хоча на цій багатоетнічній території жили і працювали також і поляки. Це слово має в російській мові різноманітні та позитивні конотації, отже, слова: «Ми зробили чесну справу... ми виступили за рідну землю» («*На честное дело мы шли... Где видно, добрые люди / Своей чужатся земли*») зміцнюють у читачів переконаність у тому, що росіяни чинили правильно, ведучи наступальну війну.

До переліку письменників, які прославляли радянське вторгнення у своїх статтях, віршах і заявах, належали М. Бронков («Литературная газета», 26 вересня 1939 р.), Олександр Корнійчук («Правда», 26 вересня 1939 р.), Янка Купала («Правда», 6 жовтня 1939 р.), Василь Лебедєв-Кумач і П. Лідов («Правда», 8 жовтня 1939 р.), П. Пономаренко («Правда», 3 червня 1940 р.), К. Потапов («Правда», 2 жовтня 1939 р.), Олександр Прокоф'єв («Ленинградская правда», 22 вересня 1939 р.), Ілля Сельвінський («Правда», 18 вересня 1939 р.), А. Сітковський («Литературная газета», 17 вересня 1939 р.), Є. Степанов («Правда», 4 жовтня 1939 р.), Микола Тихонов («Правда», 29 листопада 1939 р.), Степан Тудор і Ванда Василевська («Правда», 27 жовтня і 7 листопада 1939 р.), Віктор Вінніков («Правда», 6 листопада 1939 р.) та Йосиф Уткін

(«Литературная газета», 15 жовтня 1939 р.). Така лавина антипольських статей у вересні – листопаді 1939 р. свідчить про організовану державою пропагандистську кампанію з поширення антипольських настроїв, метою якої було заручитись підтримкою підпорядкованих народів у період приєднання до Радянського Союзу нових територій. Вона вказує також на те, що колоніальні прагнення радянської Росії хоча й були продовженням давнього російського бажання приєднати землі, котрі лежать на захід від етнічно російських територій, та внаслідок поєднання з комуністичною ідеологією призвели до розпалювання міжетнічної ворожнечі у значно більших масштабах, ніж це було за часів царської імперії.

У газеті «Правда» від 18 вересня 1939 р. був опублікований виступ міністра закордонних справ СРСР Молотова по радіо, який заявив, що «розвиток подій показав, що польська держава неспроможна уберегти себе від розвалу». Далі ця газета процитувала ноту, надіслану польському послу в Москві радянським урядом, у якій оголошувалося, що Радянський Союз прийняв рішення «взяти під своє крило Західну Україну та Західну Білорусію». Отже, приєднання території, яка зрештою стала колонією радянської Росії, стало таким чином начебто прийнятним відповідно до міжнародного права. У своєму виступі перед Верховною Радою СРСР, присвяченому зовнішній політиці Радянського Союзу (текст цього виступу було повністю опубліковано в журналі «Советское государство и право»), Молотов заявив, що

населення приєднаних територій тепло вітало Червону Армію і що воно було готове скинути «панське ярмо»⁵².

У «Правде» від 19 вересня 1939 р. Є. Ярославський засудив польський уряд як нелюдський і деспотичний. Цього самого дня в «Правде» з'явилися також статті під такими заголовками: «Свято в селах Західної Білорусії», «Наші брати тепер житимуть з нами в одній великій сім'ї», «Червона Армія – наш найкращий захисник» та «Радянський народ і його доблесна Червона Армія з честю виконують свій священний обов'язок». У «Правде» від 25 вересня 1939 р. написано, що українці, білоруси й навіть поляки у Сполучених Штатах Америки дуже зраділи, коли почули про успіхи Червоної Армії у східній Польщі. (Джерелом цієї інформації, як повідомила «Правда», була газета «Daily Worker».) У «Правде» від 15 жовтня 1939 р. А. Козлов у статті «Сільське господарство в Західній Україні» написав, що «прихід Червоної Армії поклав край національному гнобленню та насильницьким діям поліції; він ознаменував початок нового життя, в якому буде земля, свобода, матеріальний добробут і процвітання культури». 26 вересня Борис Пономарьов заявив у «Правде» про «кривавий терор, запроваджений польською шляхтою». У тій самій газеті за 10 жовтня капітан А. Резвих описав, як він та його товариші збили польський літак і отримали перемогу над «рештками польської армії». Користаючись цією масованою кампанією для формування відповідних традицій, радянські історики протягом близько половини століття описували агресію Радянського Союзу проти Польщі як «визволення Західної України та Західної Білорусії від поль-

⁵²В. Молотов, «О внешней политике Советского Союза», *Советское государство и право*, № 5 (1939), 6.

ського ярма»⁵³. Протягом пострадянського періоду до цієї імперської інтерпретації було внесено лише мінімальні зміни (або й не було внесено жодних).

Аналогічно про війну з Фінляндією було сказано, що її спричинили фінські «провокатори», а анексія Бессарабії та північної Буковини описувалася як «повернення» цих територій до Радянського Союзу⁵⁴. Генерал Петро Григоренко у своїх «Спогадах» показує, що ці погляди не ставили під сумнів навіть так звані дисиденти. Григоренко присвячує одну сторінку із своєї 500-сторінкової книжки радянсько-фінській війні та анексії фінської території, але не згадує про агресію Радянського Союзу проти балтійських країн і Румунії⁵⁵. Популярна французька праця з російської історії, написана наприкінці XIX століття, – книжка Альфреда Рамбо (Alfred Rambaud) «*Експансія Росії: Проблеми Сходу та проблеми Далекého Сходу*» – ґрунтувалася переважно на творах російських імперських історіографів, які мали тенденцію до применшення суперників Росії⁵⁶; так само деякі західні історики у XX столітті користуються здебільшого російськими джерелами, практично повністю ігноруючи праці істориків з Варшави, Кракова, Вільнюса, Києва, Талліна та Риги. Це класичний «орієнталістський» підхід, згідно з яким потужна імперська держава змушує світ прийняти власну інтерпретацію щодо її колоніальних завоювань.

У вересні та жовтні 1939 р. «Правда» та інші газети друкували численні повідомлення про начебто спонтанні мі-

⁵³Ф. Г. Зуев и др., *История Польши*, 2 тома (Москва: Академия наук, 1958), 456-457.

⁵⁴М. П. Ким, под ред. *История СССР: Эпоха социализма* (Москва, 1958), 534-542.

⁵⁵P. Grigorenko, *Memoirs*, translated by Thomas Whitney (New York: Norton, 1982), 92.

⁵⁶Alfred Rambaud, *The Expansion of Russia: Problems of the East and Problems of the Far East*. Burlington, VT: The International Monthly, 1900; та Piotr Wilczek, «Jesuits in Poland according A. F. Pollard», *Sarmatian Review*, 19, no. 1 (January 1999), 593-596.

тинги трудящих в Україні та Білорусії, на яких лунали заклики до «звільнення наших братів від утисків польських поміщиків» і висловлювалася підтримка «мудрого рішення радянського уряду» вдертися в Польщу. «Велика радість панує у визволених містах і селах», – писала 18 вересня 1939 р. газета «Правда». «Финансовая газета» від 30 вересня 1939 р. повідомила, що під час такого святкування в місті Білостоці «двадцятирічний маляр Гольдкор, який відбував покарання в концентраційних таборах польських панів... запропонував надіслати телеграму з подякою товаришу Сталіну». «Правда» від 20 вересня 1939 р. описала «збори інтелігенції» в місті Слонімі, розташованому у Західній Білорусії. У цьому місті з населенням менше 20 тисяч чоловік на ці збори, згідно з газетою, прийшли 750 представників місцевої інтелігенції, зокрема «доктори Вейсс і Коварський», які виступили з антипольськими промовами. У статті в «Правді» від 13 жовтня Г. Рихлін висміяв Томаша Капітулко, колишнього голову профспілок у Білостоці, тільки за те, що Капітулко був поляком. У номері «Правди» від 20 жовтня А. Еріх писав про «західну Білорусію, яку мучили поляки». «Правда» від 29 вересня 1939 р. опублікувала свідчення пана Прагера про його перебування в «польському концентраційному таборі». 10 березня 1940 р. «Правда» надрукувала статтю під назвою «Листи із західних частин України та Білорусії», в якій було сказано, що певна американська єврейська щоденна газета (якої не було названо), котра виходить у Нью-Йорку мовою ідиш, видає спеціальний додаток, де публікує листи з окупованої Радянським Союзом Польщі. Зокрема, мешканець міста Гродна нібито писав своєму братові у Сполучених Штатах таке: «Дорогий брате, тепер ми вільні. Ми ма-

ємо роботу і стараємось забути про жахливе життя, яке було раніше в Польщі». Інший чоловік, який, очевидно, переїхав із окупованої нацистами Польщі, писав у своєму листі: «Дорога Женні, ти не можеш навіть уявити собі доброту радянських людей. Ми були обдерті, голодні, замучені й нещасні. Вони нас нагодували й дали нам води. Радянський Союз є справжньою батьківщиною для всіх гноблених людей». Увага, приділена радянськими газетами єврейським прізвищам, у цих свідченнях навряд чи була випадковістю і, мабуть, редактори чудово знали, що в належний час це призведе до спалаху антисемітизму серед поляків⁵⁷. Не можна скидати з рахунку й вплив таких статей на ставлення американських євреїв до Другої Речі Посполитої.

Принцип «поділяй і володарюй» застосовували також, конструюючи картини минулого в такий спосіб, щоб нагадати російському населенню часи, коли панівною нацією були не росіяни, а поляки. Опера Михайла Глінки «Життя за царя», поставлена в Москві, про яку багато писали, сягає того періоду в російській історії (відомого як «смута»), коли польсько-шведський спадкоємець престолу Владислав Ваза претендував на московський трон. (У пострадянській Росії взяли з цієї опери на короткий час національний гімн, і це, очевидно, було свідченням того, що російські еліти вважали російсько-польські відносини важливими в психологічному плані для формування росіянами власного образу)⁵⁸. У жовтні та листопаді 1939 р. російські періодичні видання

⁵⁷Підтвердження цього висновку див. у книжці Gross, 29, 32-33.

⁵⁸10 березня 1999 р. Російська Дума 307 голосами проти 35 проголосувала про повернення до мелодії радянського гімну замість музики Глінки. Як повідомило того самого дня Агентство Франс-Прес, текст радянського гімну мав бути замінений новим віршем. Двох голосів забрало до повернення як до музики, так і слів радянського гімну.

друкували рецензії на фільм «Мінін і Пожарський», у якому йшлося про часи польської окупації Москви в 1610 р. Наприклад, 26 жовтня 1939 р. рецензент Георгій Шторм так описував польський похід на Москву: «Поляки забирали худобу, вбивали селян, спалювали села та містечка... В черепах людей заводилися рої бджіл». Того самого дня і в тій самій газеті П. Павленко з осудом писав про «польську цензуру» у Львові. 18 грудня 1939 р. у статті А. Солодовникова в газеті «Правда» польську «панську» владу було звинувачено в утисках митців непольської національності. З листопада депутат Верховної Ради СРСР від Білорусії А. С. Малевич засуджував польське правління в Білорусії словами, явно розрахованими на емоційне сприйняття: «Польські *пани*, подібно до чорних воронів, запускали в наші серця свої гострі кігті». 13 листопада, коли східна Польща вже була в радянських руках, «Правда» все ще друкувала статті про «ярмо панської Польщі».

Радянська періодика того часу рясніла зображеннями польських *панів* як дегенератів і розпусників. Повідомлення з численних «визволених» міст описували розкіш, в якій начебто жили «*пани*», та вказували, що в їхні апартаменти вселилися прості люди. У жовтні 1940 р. газета «Правда» повідомила, що в самому тільки Львові в такі розкішні апартаменти та будинки вселилися понад дві тисячі сімей. Про долю колишніх мешканців цих будинків можна дізнатися з інших джерел.

Отже, велика кількість більш і менш видатних російських радянських письменників і політиків оспівувала вступ Червоної Армії в Польщу та виставляла його як визволення українців і білорусів від польського ярма, попри те, що на-

справді радянський напад, з якого б погляду на нього не дивитися, погіршив ситуацію. Письменники підтримали напад і, за умовчанням, пакт між Гітлером і Сталіним, який до нього призвів. Очевидно, цьому факту слід приділити більше уваги, оцінюючи радянську літературу 1930 – 1940-х років. Надто часто письменників тієї епохи розглядають так, начебто вони тільки дотримувалися канонів соціалістичного реалізму і їхнє концептуальне бачення світу не було глибоко загрузлим у трясовині брехливості, породженої імперською агресивністю. Такі письменники, як Олександр Твардовський, котрий запевняв своїх читачів, що Радянський Союз вчинив чесно, увійшовши в Польщу, або Маргарита Алігер, котра писала про участь СРСР у руйнуванні Польщі як про початок нової ери в історії, були дуже далекими від правдивості. Такі письменники не тільки вислугувалися перед режимом; вони, крім того, втягали російську літературну мову в болото брехливості й лицемірства, з якого їй було дуже важко виборсатися. Наслідки цієї ситуації для російської літератури і її вплив на концепції та ідеї, які переважають в російських літературних дискусіях, – або, якщо дивитися ширше, на «режим замовчування» («default mode») публічного дискурсу в Росії – досі ґрунтовно не вивчалися.

Преса використовувалася також для перекрученого зображення ставлення Сполучених Штатів до радянсько-нацистського пакту. У газеті «Правда» від 8 вересня 1939 р. зазначалося, що Президент США Франклін Д. Рузвельт похвалив Німеччину за дотримання міжнародного права, яке забороняло підводним човнам атакувати торговельні судна. Номери «Правди» від 31 серпня і 23 вересня 1939 р. повідомляли про зростання цін на нью-йоркській фондовій біржі;

17 вересня, у день нападу Радянського Союзу на Польщу, згідно з повідомленням у «Правде», спостерігалось зростання цін на токійській фондовій біржі. До того «Правда», здається, ні разу не наводила інформації про коливання цін на фондових біржах. 19 вересня 1939 р. «Правда» повідомила, що газета «*Völkischer Beobachter*» схвально відізналася про радянський напад на Польщу. Стаття, про яку згадує «Правда», з'явилася у берлінському виданні цієї нацистської газети того самого дня, що й у «Правде»; отже, видавці «Правди» мусили мати до неї доступ ще до того, як її було опубліковано⁵⁹. 30 вересня 1939 р. «Правда» опублікувала інтерв'ю, яке дав ТАРС Йоахім фон Ріббентроп. Як зазначалося у редакційній статті, «німецько-радянську дружбу встановлено тепер остаточно.... Обидві держави прагнуть, щоб Англія та Франція припинили свою абсолютно безглузду боротьбу проти Німеччини... Якщо Англія та Франція цього не зроблять, то Німеччина та Радянський Союз знатимуть, як на це відповісти».

У радянській пресі 1939 – 1940-х років широко цитувалися промови Гітлера з прихильними коментарями. 2 вересня 1939 р. «Правда» надрукувала промову Гітлера в Рейхстазі, в якій він стверджував, що війну розпочали поляки, а не німці. 21 вересня 1939 р. «Правда» передрукувала уривки з виступу Гітлера 19 вересня у Гданську (Данцигу), в якому він навчав поляків демократії, а 7 жовтня ця газета опублікувала ще одну промову Гітлера в Рейхстазі із заявою, що польська держава не мала права на існування і була побудована на «крові і кістках німців та росіян». У газеті «Ленинград-

⁵⁹«Einvernehmen zwischen Berlin und Moskau über Polen», («Домовленість про Польщу між Берліном і Москвою»), *Völkischer Beobachter*, північне видання, 19 вересня 1939 р.

ская правда» від 10 листопада 1939 р. було детально відтворено виступ Гітлера у Мюнхені, а 1 лютого 1940 р. «Известия» передрукували частини його промови про прихід нацистів до влади.

В'ячеслав Молотов у своїй доповіді про зовнішню політику Радянського Союзу, детально висвітленій у «Правде» від 1 листопада 1939 р., захищав Гітлера та засуджував західні демократії. Молотов назвав Англію та Францію агресорами та замінив слово *фашизм* словом *гітлеризм*. Він казав, що «гітлерівську ідеологію можна схвалювати або ні – це питання політичних поглядів. Однак... не можна руйнувати ідеологію силою... Безглуздо і злочинно вести війну, щоб «повалити гітлеризм» під хибним гаслом «боротьби за демократію». Молотов затаврував цю війну за колоніальні прагнення Англії та Франції: як він твердив, ці держави намагалися повернути свої колоніальні володіння й через це вступили у війну. Далі, коли польська держава впала, радянський уряд «простягнув одну руку допомоги своїм братам українцям, а другу – братам білорусам». 29 вересня 1939 р. «Правда» опублікувала статтю про нацистсько-радянську дружбу, в якій писалося про «догівір між Німеччиною й Радянським Союзом про дружбу та кордон між СРСР і Німеччиною... після розпаду колишньої польської держави». 3 березня 1940 р. Я. Вікторов у своїй статті в «Правде» зазначив, що війна «була задумана англійськими та французькими імперіалістами, які хочуть зберегти своє становище в Європі».

Цю антипольську кампанію супроводжувала проукраїнська та пробілоруська пропаганда. Проте ці дві останні кампанії були коротшими, ніж перша, і, схоже, слугували радше засобом для розпалювання антипольських настроїв у За-

хідній Білорусії та Західній Україні, ніж елементом позитивної політики щодо українців та білорусів. Ці дві кампанії розпочалися невдовзі після підписання пакту Молотова – Ріббентропа.

Наприкінці серпня 1939 р. «Литературная газета» надрукувала статті, які пробуджували національну гордість українців і їхню ненависть до поляків. У кількох статтях згадувався командир української Червоної Армії Микола Щорс, який воював проти Симона Петлюри, союзника Пілсудського. Оголошувалося, що в Києві буде відкрито музей Щорса і що про нього пишеться опера. 19 вересня 1939 р. «Правда» повідомила про те, що триста працівників київського державного театру привітали «визволення своїх братів від гноблення польської шляхти». 27 жовтня у «Правде» було надруковано статтю про «визвольну війну українського народу проти поляків 1548 – 1653 років». 15 січня 1940 р. «Литературная газета» присвятила спеціальну статтю театральним п'єсам про Богдана Хмельницького – керівника українського повстання. У вересні та жовтні 1939 р. «Правда» та інші газети неодноразово публікували карти поділеної Польщі, на яких території по річку Віслу позначалися як «Західна Україна» та «Західна Білорусія». Традиційним для російської історіографії було подання Польщі як колючки в слов'янському тілі (через належність поляків до римокатолицької церкви) і заяв, що польська ідентичність була тільки спотвореною білоруською та українською ідентичностями. Такі погляди активно пропагувалися в ХІХ столітті, коли Польща не існувала як незалежна політична одиниця, і вони дуже впливали на погляди Заходу на Росію та Поль-

щ⁶⁰. У 1939 – 1941 роках ці думки знову впливли на поверхню в російській радянській пропаганді.

Протягом вересня, жовтня та листопада 1939 р. в «Правде» друкувалися вірші й оповідання українською й білоруською мовами (Це єдиний відомий мені виняток із правила, згідно з яким усі статті в «Правде» мусили публікуватися російською мовою. – *Ева Томсон*). Явно пропагувався союз між східнослов'янськими народами Росії, України та Білорусії. У «Литературной газете» від 15 листопада у вірші білоруського поета Пятруся Бровки йшлося про «панський батіг» і «панське ярмо», які вже не загрожують Білорусії. Автор заявив, що його народ хотів приєднатися до «Червоної Москви». «Польські пани мають зникнути» – такий висновок цього вірша. У вересні 1939 р. в Москві відкрилася «декада білоруського мистецтва». 17 вересня 1940 р. «Комсомольская правда» надрукувала поему Якова Хелемського «У вересні» [«В сентябре»] про білоруського сироту, який після приходу радянських військ зміг вчитися у білоруській школі. «Правда» та інші радянські газети і журнали друкували статті про українського письменника Коцюбинського – «друга Горького» – та українських новелістів Стефаніка й Мартовича («Правда» від 17 вересня та 4 жовтня 1939 р.).

Протягом часу радянського вторгнення з Радянського Союзу до західної Білорусії було надіслано 28 редколегій газет

⁶⁰ Alfred Rambaud, *L'Histoire de la Russie* (182?); на цю книжку є посилання в праці А. F. Pollard, *The Jesuits in Poland* (1892), передрукованої видавництвом Haskell House Publishers Ltd. (New York, 1971).

і журналів, які зайняли приміщення місцевих видань⁶¹. Ці групи російськомовних осіб могли перекладати російську пропагандистську пресу місцевими мовами й допомагали артикулювати погляди, які могли б слугувати інтересам Москви. Водночас для шкіл Західної України було надруковано 7 мільйонів нових підручників. У одному тільки Львові до шкіл з російською мовою викладання було направлено на перенавчання 12 тисяч партійних активістів («Правда» від 11 жовтня та 4 грудня 1939 р.). «Литературная газета» від 26 жовтня повідомила, що польська цензура у Львові унеможлиблювала продаж у книгарнях правдивих підручників із суспільних наук, але радянські власті усунули цю перешкоду, і ці книжки стали загальнодоступними. У цій самій статті повідомлялося також, що у Львові відкрилася російська книгарня з книжками для дітей. «Правда» від 8 серпня 1940 р. написала, що за часів, коли Білосток був під польським правлінням, його публічна бібліотека мала 22 тисячі книжок польською мовою; тепер вона налічує 60 тисяч книжок «російською, польською, білоруською, єврейською та іншими мовами». Варто зазначити, що на час польського вторгнення в Білостоцькому воєводстві проживало 1 004 370 етнічних поляків, 162 912 польських євреїв і 119 392 білорусів. У самому Білостоці національний склад населення був

⁶¹*Правда*, 2 жовтня 1939 р. У Західній Білорусії та Західній Україні поляки жили переважно в містах, тоді як білоруси та українці становили більшу частину сільського населення. У Львівському, Тарнувському, Білостоцькому, Новогрудецькому та Віденському воєводствах чисельно переважали поляки, а частка українців і білорусів коливалася в межах від 20 до 45 відсотків усього населення. У Станіславському, Волинському та Поліському воєводствах поляки були в меншості, а частка українців і білорусів становила від 55 до 65 відсотків населення. Aleksander Gieysztor et al., *History of Poland* (Warsaw: PWN, 1968), 685, 714-716.

такий: 39 602 євреїв, 35 832 поляків і 1 358 осіб іншого національного походження⁶².

У газеті «Правда» від 6 лютого 1940 р. А. Авдеєнко та С. Шухмін писали про польських робітників, яких обрали до заводської ради в Білорусії і які тоді відмовилися брати на роботу нових робітників, оскільки не хотіли наймати білорусів. З цього виплаває, що поляки були націоналістами і поганими людьми. 19 лютого ті самі автори опублікували статтю, в якій засуджувалися «тисячі власників крамниць, паразити старого Львова, які почали гарячково спекулювати... але ненадовго». «Правда» від 24 березня 1940 р. навела опис «святкування перемоги визволеним білоруським народом». 27 березня 1940 р. у Львові відзначали «свято визволених народів».

«Правда» від 28 жовтня 1939 р. зазначала, що «протягом 600 років Західна Україна стогнала під ярмом польських панів... і катів», натякаючи, очевидно, на те, що настала пора розплати. Дж. Т. Гросс у своїй книжці про радянське вторгнення наводив приклади того, що заохочення до насильства було невід'ємною частиною політики Радянського Союзу на окупованих територіях і того, як це допомагало йому зміцнити свою владу в цьому регіоні⁶³.

Радянська преса використовувала той факт, що в Польщі було мало фінансованих державою українських, єврейських і білоруських шкіл. Радянські власті відкривали такі школи невдовзі після вторгнення, однак, як скоро виявили українські та білоруські націоналісти, ці школи не були елементом справжньої українізації. Як тільки польську вла-

⁶²Teresa Toranska, *Them: Stalin's Polish Puppets* (New York: Harper & Row, 1987), 209.

⁶³Gross, 35.

ду було остаточно ліквідовано і радянська влада стала почуватися безпечнішою, акцент змістився до російського націоналізму⁶⁴. У вересні, жовтні та листопаді 1939 р. в радянській російськомовній пресі підтримувалася впевненість у собі українців і білорусів, проте вона подавала також інформацію про збільшення кількості опублікованих і розповсюджених книжок і підручників російською мовою. Оскільки на цих територіях росіяни практично не проживали, то зрозуміло, що завданням цих книжок було підвищення рівня користування місцевого населення мовою метрополії, а також прискорення денационалізації білорусів та українців. До того ж російська радянська преса постійно плутала росіян з українцями та білорусами; іноді висловлювалася думка, що українська та білоруська мови – це діалекти російської. П. Лідов у «Правде» від 19 жовтня 1939 р. скаржився, що в панській Польщі, «у Бельск-Підляському повіті Білостоцького воєводства [який становив частину Польщі до і після Другої світової війни та був переважно польським за складом населення як тоді, так і наприкінці ХХ століття,] не було жодної російської та білоруської школи». Це нарікання було справедливим стосовно білорусів, але навряд чи стосовно росіян, які в тих краях практично не проживали. «Правда» часто згадувала про «кровне братерство» між росіянами, білорусами та українцями, але не включала до цього переліку не менш слов'янських поляків. Мабуть, для тих, хто формував політику радянської російської держави, «кровний зв'язок» був значно менш важливим від імперських мірку-

⁶⁴Gerhard Simon, *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion* (Baden-Baden: Nomos, 1986), 171-179; Helene Carrere d'Encausse, *Decline of an Empire* (New York: Newsweek Books, 1982), and *Confiscated Power* (New York: Harper & Row, 1982).

вань. Оскільки поляки орієнтувалися на Захід, їх не включили до так званого «кровного братерства». «Правда» нарікала, що як царський уряд, так і «панська Польща» докладали зусиль, щоб роз'єднати росіян і білорусів. У номері «Правди» від 16 листопада 1939 р. закликалося до «усунення національних суперечностей, умисно створюваних політикою польських панів». Справді, і царський, і польський уряди боролися з українським і білоруським націоналізмом. Оскільки поляки також мали імперські прагнення, вони намагалися запобігти білоруському та українському сепаратизмові, і їхня політика не ставила за мету посилювати націоналізм серед національних меншин.

У 1939 р. пропагандистська кампанія, спрямована на русифікацію Західної України та Західної Білорусії, була ще порівняно м'якою, ймовірно, тому, що український націоналізм ще не був повністю придушений і польська меншина все ще відігравала досить істотну роль. Коли В. Суботін обговорював питання реорганізації судової системи в Західній Україні та Західній Білорусії, він визнав, що, хоча судові засідання велися білоруською чи російською мовами, у містах потрібно було шукати перекладачів, які б знали польську мову⁶⁵. У «Литературной газете» від 26 жовтня 1939 р. П. Павленко оголосив, що у Львові відкрилася російська книгарня з особливо великим вибором дитячої літератури. С. Трегуб у газеті «Правда» від 8 серпня 1940 р. писав про «імперський польський чобіт, який топтав білорусів, євреїв і росіян». П. Лідов у «Правде» від 16 квітня 1940 р. згадував про «польську окупацію Гродна», тоді як у «Правде» від

⁶⁵ *Советская юстиция*, № 7 (1940), 23. Суботін вважав, що російський і білоруський – це взаємозамінні поняття.

17 вересня 1940 р. (у річницю радянського вторгнення) він назвав Гродно «древнім російським [руським] містом», – ще одне умисне змішування білоруського з російським. Л. Толкунов висловлював подібні погляди у статті про «визволення» Гродна, опублікованій у «Правде» від 17 липня 1944 р. Михайло Тардов у «Правде» від 28 листопада 1940 р. опублікував статтю про *російський* драматичний театр у Києві.

Наприкінці 1939 р. почали з'являтися статті з пересторогами проти української та білоруської культурної відмінності. 1 грудня 1939 р. Степан Тудор засудив у «Правде» українську незалежність. Він звинуватив українців у тому, що для досягнення своєї мети вони використовували «фізичний і моральний тероризм», включаючи терористичні замаху, саботаж на робочих місцях та соціальний бойкот. Вони, за словами автора статті, співпрацювали з польською поліцією, переслідували дітей лівих лідерів та усували книжки пролетарських письменників із шкіл і бібліотек. Центром цієї націоналістичної діяльності був журнал «Вестник» (зверніть увагу на російське написання) та додаток до нього для молоді «Накануне»; його варшавське видання «Ми» та католицьке «Дзвони». Названо низку українських авторів, котрі, як було написано в «Правде», виявляли націоналістичні тенденції: Євген Маланюк, О. Ольжич, Б. Кравців, Ю. Липа, Ю. Клен, Л. Мосендз, У. Самчук, Ю. Косач та інші.

У архівах Інституту Гувера зберігаються сотні документів і свідчень людей, що уціліли, які свідчать про те, що пропаганда в пресі проти поляків дала бажаний результат. Окремі із цих свідчень перекладено на англійську мову. Одним із таких документів є лист від підлітка на ім'я Маріян Кундзіч, якого було вивезено до Удмуртської автономної респуб-

бліки і змушено працювати на шкідливій для здоров'я роботі. Він пише у своєму листі: «Деяких російських хлопців було призначено працювати слюсарями та токарями, але мене вони не захотіли взяти, бо я поляк. Я працюю по дванадцять годин на день, занурений у воді». У ще одному документі написано, що «радянська влада... ставилася до всього польського як до ворожого»⁶⁶. Бруно Беттельгайм (Bruno Bettelheim) писав про ті часи так: «Росія... вжила рішучих та енергійних заходів для зруйнування наявної структури польського суспільства і заміни його ворожим»⁶⁷.

До початку радянсько-фінської війни 1939 – 1940 років, протягом неї та після її закінчення проводилася ще одна пропагандистська кампанія – проти Фінляндії. Ще до початку Другої світової війни СРСР розглядав війну проти Фінляндії як одну з політичних можливостей. Фінляндія, так само, як і Польща, межувала з Радянською Росією і тому була потенційним воєнним здобутком. Імперську традицію посилював революційний запал, з яким більшовики ставилися до ідеї можливого встановлення комунізму в усьому світі. Саме в цьому контексті можна тлумачити зауваження Молотова про те, що жоден уряд, крім радянського, не стерпів би незалежної Фінляндії так близько від Ленінграда⁶⁸. Однак популярна преса зберігала мовчання про фінське питання, поки не розпочалися воєнні дії. Тоді й було розв'язано кампанію з очорнення фінів.

У номері «Правди» від 28 листопада 1939 р., через два дні

⁶⁶*Sarmatian Review* 9, no. 1 (January 1989).

⁶⁷Bruno Bettelheim, «Foreword», *War through Children's Eyes*, edited by I. G. Gross and J. T. Gross (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1985), XIV.

⁶⁸*Советское государство и право*, май 1939, 8. Фінську оцінку радянсько-фінської війни див. у Hjalmar J. Procope, *Finland Reveals Her Secret Documents: On Soviet Policy March 1940 – June 1941* (New York: Funk, 1941).

після того, як Радянський Союз звинуватив фінський уряд в обстрілюванні кордону, було надруковано карикатуру, на якій був намальований фінський пес, що гавкав на Радянський Союз, і останніх президента Польщі Ігнація Мосціцького та міністра закордонних справ Юзефа Бека, котрі дивилися на цього пса. Карикатура супроводжувалася таким написом: «Війну розпочали мілітаристські правителі Фінляндії, які втратили глузд. Вони мусять пам'ятати, що їхня доля буде такою самою сумною, як і доля горе-правителів Польщі». У наведеній нижче примітці читачам повідомлялося, що ці слова були взяті із виступів на зборах московських робітників. Далі в цьому самому номері «Правда» погрожувала, що «фінських авантюристів... буде знищено і роздушено, як численних комах». «Правда» повідомила також, що «гнів і ненависть до лютих паліїв війни» переповнювали серця працівників шоколадної фабрики у Львові і що працівники ленінградського м'ясокомбінату імені Кірова вимагали, щоб «фінські розбишаки були стерті з лиця Землі». Варто відзначити намагання подати Радянський Союз як сторону, котра постраждала, а Фінляндію – як агресора.

У газеті «Ленинградская правда» від 28 листопада 1939 р. було надруковано двадцять антифінських статей. Заголовки статей ілюструють емоційний тон цієї кампанії: «Злочинні інтригани», «Не буде помилування», «Ми відповімо розгромним ударом», «Палії війни заплатять», «Зупинити провокаторів», «Ми розіб'ємо ворога, якщо він не отямиться» та «Хто посіє вітер, пожне бурю».

«Финансовая газета» від 30 листопада 1939 р. повідомила, що двома днями раніше Радянський Союз висловив протест

проти уявних планів Фінляндії захопити Ленінград і вимогу, щоб фіни відвели свою армію на відстань від двадцяти до двадцяти п'яти кілометрів від кордону. Коли Фінляндія відмовилася це зробити, радянська преса кинулася в атаку. «Правда» від 1 грудня 1939 р. звинуватила фінів у планах напасти на Ленінград. Серед епітетів, що їх «Литературная газета» використовувала для опису фінів, були, зокрема, такі, як «гади», «бандити» та «палії війни». «Доля польських панів мала б їх навчити», – писала 1 грудня 1939 р. «Литературная газета». «Фінські свині не наважаться упхати свої рила в радянський город», – заявила «Правда» 30 листопада 1939 р. Однак уже 3 грудня «Правда» повідомила про «непорушну дружбу між радянським і фінським народами»: Молотов і фінський комуніст Отто Куусінен домовилися про створення Фінської народної республіки. Цей договір був нетривким, і «білофіни» знову стали об'єктами нападів. «Финансовая газета» від 26 грудня 1939 р. писала про «варварство банди Маннергейма», яка змусила селян переселитися і стала «каторгою трудового народу» (Маннергейм був фінським генералом і головнокомандувачем). 30 січня 1940 р. «Известия» писали, що у Фінляндії відбуваються «масові арешти та вбивства мирних жителів». «Тисячі робітників арештовано, а сотні – вбито. ...Бандюки Маннергейма спалюють будинки, вбивають робітників і неймовірно тероризують населення», – заявляли «Известия». (Це дуже нагадує слова Георгія Шторма про злодіяння поляків у XVII столітті. Мабуть, ці два автори вивчали мистецтво літературної творчості за одним підручником.) У «Правде» від 23 лютого 1940 р. повідомлялося, що «прості фіни добре пам'ятають ущент заповнені фінські тюрми, терор і страхітливі тюремні прису-

ди – ось умови, за яких стогнала вся Фінляндія». Так само, як і в антипольській кампанії, радянська російська преса ви-йшла далеко за межі марксистської термінології, розпалюючи ненависть до фінів. Фіни зображалися як шовіністи, вороже наставлені до всього російського⁶⁹. Все це вказувало на те, що серйозно розглядалося питання про приєднання Фінляндії до Радянської імперії.

Після припинення воєнних дій російськомовна преса знову намагалася створити враження, що правота була на боці Радянського Союзу. У листопаді 1940 р. в журналі «Советское государство и право» було наведено юридичні підстави для війни, які начебто мала Росія: фіни атакували Радянський Союз у листопаді 1939 р., однак, не здобувши нічого, крім втрат у своїй мілітаристичній авантюрі, 12 березня 1940 р. підписали мирний договір і відступили Радянському Союзу частини Фінляндії, прилеглі до Мурманської залізниці та до околиць Ленінграда⁷⁰. У газеті «Комсомольская правда» за 21 травня 1940 р. наводилися похвальні слова на адресу Тойво Антікайнена, кандидата до Верховної Ради СРСР, який брав участь у «розгромі банд білофінів у 1920 р.». Провівши час у «камерах тортур» «буржуазної Фінляндії», Антікайнен тепер був готовим «розповідати своїм виборцям про фінський світ нестатків і злиднів». 22 травня 1940 р. «Комсомольская правда» писала про Героя Радянського Союзу Валентина Пургіна, котрий воював з фінами в 1939 – 1940 роках. Пургін з двома товаришами опинився проти дев'яти фінів, один з яких кинув гранату й убив шістьох фінів і двох росіян. Пургін вижив, ділячись своєю їжею

⁶⁹ *Правда*, 16 червня 1940 р. та *Известия*, 2 липня 1940 р.

⁷⁰ *Советское государство и право*, 11 (листопад 1940 р.), 59.

та «водкою» з двома пораненими фінами. Він розірвав одяг вбитих фінів, щоб перев'язати рани живим, але боявся спати поміж фінами, які були, зрештою, звичайними бандитами. Урешті-решт він розвів багаття, використавши «водку» для розпалювання, і його помітили й підібрали з радянського літака, надавши допомогу й пораненим фінам.

«Известия» від 3 червня 1940 р. розкритикували фінську статистику, яка стосувалася воєнних втрат. Фіни повідомляли, що вони втратили у війні 19 576 чоловік; насправді, за словами «Известий», їхні втрати сягали 70 тисяч і 15 тисяч померли від ран. Газета заявила, що майже половину фінської армії – 250 тисяч чоловік – було поранено, що фінський уряд подає світові «брехню, яка може викликати лише посмішку». Цифри, наведені «Известиями», різняться від тих, що їх навів Молотов, який сказав, що було вбито 60 тисяч фінів⁷¹. «Правда» від 16 червня 1940 р. твердила, що до XIX століття фінської культури не існувало, і звинувачувала фінську буржуазію та інтелігенцію в культивуванні фінського шовінізму та неприязні до всього російського, – шовінізму, що штовхнув фінів розпочати війну, якої вони не могли виграти. Вже 18 вересня 1941 р. один із авторів «Известий» дискутував з фінським автором-емігрантом, який сказав, що Радянський Союз, не маючи на те жодних підстав, бомбардував Фінляндію через двадцять чотири години після нападу Німеччини на СРСР. У журналі «Партийное строительство» Г. Купріянов намагався відокремити фінський народ, який жив у Фінляндії, від населення фінських територій, анексованих Радянським Союзом. Він писав про «карело-фінський народ» на відміну від «білофінів»,

⁷¹Советское государство и право, 3 (березень 1940 р.), 11.

які населяли Фінляндію, і рекомендував навчати в карело-фінських школах як фінської, так і російської мов⁷².

У анексованих частинах Фінляндії планувалося створити російсько-фінський союз коштом економічно слабших жителів Карелії. «Партийное строительство» спершу радило своїм читачам впроваджувати фінську та російську мови в школах і забути про карелів, але пізніше було створено Карело-фінську республіку, яка менш ніж через двадцять років увійшла до Російської республіки. Це застосування політики «поділяй і володарюй» було таким самим, як і в Західній Україні та Західній Білорусії в 1939 р.

Три інші прибалтійські держави були інкорпоровані Радянським Союзом. Ще до того, як парламенти Литви, Латвії та Естонії заявили про своє бажання приєднатися до Радянського Союзу, у російській пресі з'явилася звична лавина статей, метою яких було зміцнення зв'язків з Росією⁷³. Михайло Калінін, Голова Верховної Ради СРСР, у своєму виступі 2 жовтня 1940 р. заявив, що народи царської Росії були прихильними до росіян і встановили «органічні зв'язки» з ними. Такі заяви виголошувалися і після Другої світової війни⁷⁴. До народів прибалтійських країн у засобах масової інформації не застосовували такої пропаганди, як до слов'янських народів. Натомість значну частину населення цих країн просто депортували без яких-небудь серйозних

⁷²В. Гудков, «Культура возрожденной страны», *Правда*, 16 червня 1940 р. «Антисоветская белофинская фальшивка», *Известия*, 18 вересня 1941 р., *Партийное строительство*, № 10 (травень 1940 р.), 20-21.

⁷³*Правда*, 14 січня 1940 р. та *Известия*, 2 липня 1940 р.

⁷⁴*Комсомольская правда*, 20 жовтня 1940 р.; П. Федосеев, «Социализм и патриотизм», *Коммунист*, № 9 (червень 1953 р.), 13; С. Якубовская, «Образование и расцвет социалистических наций в СССР», *Коммунист*, № 9 (червень 1953 р.), 42-45 та *Социалистические нации СССР* (Москва: Академия наук, 1955), 142.

спроб обґрунтування цих дій, і на їхнє місце приїжджали росіяни. Однак після відступу німців радянська влада спонукала пресу до постійного підкреслення тривалості анексії прибалтійських країн. У газетних статтях за липень 1944 р. писалося, що Червона Армія скоро звільнить *радянські* Литву, Латвію та Естонію. «Почалося звільнення Радянської Литви», – оголосила «Правда» 10 липня 1944 р., а 21 липня 1944 р. «Правда» раділа, що «над радянськими прибалтійськими республіками зійшла зірка свободи».

Коли Радянський Союз приєднав Бессарабію та Північну Буковину в 1940 р., радянська преса звинувачувала румунів у гнобленні українців і молдаван та розпалювала ворожнечу між цими трьома групами населення. Вираз «*румунські бояри*» став лайливим, подібно до «*польських пані*»⁷⁵. Однак з молдаванами була складніша справа, тому що вони не прагнули до незалежності від Румунії, як українці із Західної України, що входила до складу Польщі.

У статті в «Правде» від 1 липня 1940 р. вказувалося, що населення Бессарабії та Буковини розмовляло російською та українською мовами та ненавиділо румунів. 4 липня 1940 р. «Правда» надрукувала свідчення одного солдата, який зустрів мешканця Буковини – росіянина. Цей селянин розповів, що поміщик втік до Румунії, залишивши тут таких людей, як він. З цієї статті можна зробити висновок, що населення Буковини було здебільшого російським і українським і що румунські бояри були чужими для цього регіону. У інших статтях описувалася жорстокість і терор румунських бояр. У редакційній статті «Известий» від 11 липня 1940 р. розповідалося про страждання молдавського на-

⁷⁵ *Известия*, 29 червня 1940 р. та *Правда*, 1 вересня 1940 р.

роду під чоботом «румунських бояр і жандармів», які ставилися до молдавського населення з презирством, як до «рабів». Того самого дня «Правда» обурювалася «варварськими методами управління румунських окупантів». Румуни стали у пресі об'єктом лайок і образ. «Известия» від 25 липня 1940 р. насміхалися над тим, що факультети теології та агрономії Кишинівського університету розміщалися в одній будівлі, обидва мали свої церкви, і що факультет теології був більшим від факультету агрономії. 13 серпня 1940 р. «Правда» обговорювала зобов'язання Румунії «повернути» Болгарії Південну Добруджу. Через шість днів «Правда» повідомила своїх читачів, що до Бессарабії з Москви надіслано торговельного представника, а це вказувало на те, що має розпочатися економічна інтеграція Бессарабії до СРСР.

Антирумунська кампанія стала вщухати наприкінці липня 1940 р. Після цього щокілька тижнів з'являлася стаття із звинуваченнями румунських бояр і обуреннями їх експлуатацією молдавських селян. Коли на Радянський Союз напали нацисти, робилися спроби відділити керівників від народу: «Злочинна кліка румунських бандитів здала країну на поталу Гітлерові», – писали «Известия» 15 серпня 1941 р.

Період підтримки молдавського націоналізму був так само коротким, як і у випадку українського та білоруського націоналізму, і цю підтримку змінила русифікація. Навіть тоді, коли заявлялося про існування окремого молдавського народу, газети публікували статті про численних росіян, що проживали в Бессарабії. У статті в «Известиях» від 29 червня 1940 р. написано, що «Бессарабія – це давня російська територія, окупована румунами.... Вона була російською губернією.... Вона мала економічні зв'язки з рештою Росії». Ця стат-

тя повідомляє, що перепис населення, проведений у 1897 р., показав, що українці, молдавани та росіяни становили 76% від усього населення цього краю. Схоже, що ці статистичні дані наводилися для того, щоб виключити з числа жителів Бессарабії румунів. «Известия» від 6 липня 1940 р. повідомили, що Академія наук України організувала цикл лекцій про історію цього приєднаного регіону, що також є натяком на те, що право на цей край мають радше східні слов'яни, аніж румуни. У 1941 р. у статті в журналі «Советское государство и право» П. Толстой висловив думку, що румунські бояри намагалися «румунізувати» бессарабських селян подібно до того, як польські пани старалися полонізувати білоруських та українських селян. Толстой з гнівом використовує три слова: «румунізувати», «полонізувати» та «ополячити». Варто зазначити, що в статті, присвяченій «румунізації», він створив два дієслова із значенням «полонізувати» і задовольнився тільки одним зі значенням «румунізувати»⁷⁶.

Ця антирумунська кампанія повністю припинилася ще до закінчення війни. «Правда» від 14 вересня 1944 р. оголосила, що двома днями раніше Радянський Союз, Сполучені Штати Америки та Румунія підписали перемир'я і що Румунія погодилася виплатити Радянському Союзу репарації у розмірі 300 тисяч доларів. Газета писала, що цей «гіркий урок» повинен допомогти румунам зробити належні висновки про війну проти Радянського Союзу. Невдовзі, коли румуни перейшли на іншу сторону у війні, радянська преса перестала згадувати про румунських бояр. Справді, нові кордони в Трансільванії після Другої світової війни було встановлено на користь Румунії, а не Угорщини. Бессара-

⁷⁶ Советское государство и право, 3 (1941 р.), 35.

бія залишилася в Радянському Союзі, а Румунія та Угорщина стали радянськими сателітами.

Отже, протягом 1939 – 1941 років націоналістична пропаганда відігравала в політиці Радянського Союзу дуже істотну роль. Радянські керівники зверталися до почуттів національної ворожнечі столітньої давності і таким чином закріплювали її. Такі посередницькі зусилля зміцнювали становище росіян коштом інших національностей і були спрямовані на розпалювання національної ворожнечі в суспільствах, що перебували під радянським контролем. Ця політика, безперечно, була імперською за своєю природою. Практично кожна неросійська національна група у сформованій після Другої світової війни сфері радянського впливу в певний момент зазнавала нападок пропагандистських кампаній у пресі. Схоже, що російський націоналізм відіграв значну роль у легітимізації радянських завоювань і створенні враження єдності в країнах, що потрапили під радянський контроль упродовж років дії пакту між Радянським Союзом і нацистською Німеччиною. Незважаючи на образ монолітної радянської комуністичної системи, керівники партії використовували маніпуляції з національним питанням для інтеграції нових територіальних надбань. При цьому вони користувалися колоніальними методами царської російської імперії, яку вони начебто зруйнували та демонтували.

Важко точно оцінити наслідки російських пропагандистських кампаній 1939 – 1941 років за відсутності опитувань громадської думки та вільної преси. Однак є факти, які свідчать про те, що поведінка російськомовної армії, яка окупувала Східну та Центральну Європу, переслідуючи на-

цистських агресорів, котрі відступали до Німеччини, мала зв'язок із масованою негативною пропагандою про територію, через які проходила ця армія. Подальше прославляння в російській радянській пресі й літературі «великої вітчизняної війни» закріпило цю пам'ять і визначило її місце в російській імперській міфології. Отже, було ще раз підтверджено відносини структурного панування між російською мовою, темою і центром та неросійською периферією.

Хоча культурні та політичні сили, що діяли на контрольованих Росією територіях, підтримували культурні інтерпретації метрополії, а не периферії, це давало відчутні матеріальні переваги тільки еліті. Однак ці сили утримували західний світ від внесення Росії до свого дискурсу без попередньої участі і згоди Росії. Західним історикам і критикам було запропоновано успішну інтерпретацію Росією самої себе, яку вони великою мірою прийняли.

НАПИСАННЯ ІСТОРІЇ В ПОСТКОМУНІСТИЧНІЙ РОСІЇ

Хоча постколоніальний дискурс ґрунтується на серйозній модифікації (якщо не на свідомому відкиданні) епістемології Просвітництва, російський інтелектуальний дискурс не дав усвідомлення сумнівності власної епістемологічної бази, не кажучи вже про внесення до неї змін. Ніколи не вказувалося достатньо переконливо, що з усіх сфер культурної діяльності в Росії найслабшою була філософія. Ні орієнтальний, ні західний способи пізнання та осмислення не відіграли серйозної ролі в російському теоретизуванні; справді, системне й дисципліноване теоретизування було практи-

чно відсутнє. Якщо техніку Заходу російські військові вже взяли на озброєння під час царювання Петра I і навіть іноді її вдосконалювали, то філософія зводилася здебільшого до спорадичного теоретизування в художній літературі (як, наприклад, у Достоєвського) і в релігійних працях. За радянських часів ці прогалини збільшилися внаслідок пропагування примітивного варіанта марксизму, зокрема, в таких творах, як «Теорія історичного матеріалізму» Миколи Бухаріна (1921) та «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу (більшовиків): короткий курс» (1938), котру, як казали, написав Сталін. Концептуальна убогість цих широко читаних і обговорюваних праць затримала розвиток того, що можна назвати епістемологічною ідентичністю росіян. У західних побудовах російської ідентичності ці проблеми було великою мірою проігноровано. У західному дискурсі, присвяченому Росії, «Ермітаж», Петергоф, Толстой і Достоєвський слугували гарантами глибини в усьому спектрі гуманістичної сфери.

Така відсутність епістемологічного теоретизування пояснює те, що пострадянські російські підходи до історії вважаються найкращими. Я уважно прочитала низку підручників з історії, написаних після невдалого антигорбачовського путчу, який відбувся в 1991 р., починаючи від підручників, призначених для старшокласників та абітурієнтів, до підручників для студентів вищих навчальних закладів. На перший погляд, ці підручники здавалися привабливими. Їхній тон менш агресивний, ніж у радянські часи. Радянський жаргон практично відсутній, марксистський словник зник, формат став сучасним і цікавим. Ці підручники позбулися нецікавого стилю оповіді, характерного для

радянських текстів⁷⁷. На відміну від заяв російських політиків, вони демонстрували значно ліберальніше ставлення до розширення НАТО, яке планувалося у той час.

На цьому, однак, позитив і закінчується. Мабуть, найбільш вражаючою рисою цих підручників є брак інтересу до історії ідей. У них немає розуміння процесу інтелектуального розвитку в Європі, не кажучи вже про інші частини світу: як змінювалися упродовж історії європейські погляди на суспільство, свободу особи та пошук людиною сенсу життя та чим вони відрізнялися від поглядів, які розвинулися в інших регіонах світу. Це не означає, що ці підручники навмисне уникали євроцентризму; навпаки, вони підкреслювали відданість європейським цінностям. Однак автори цих підручників просто необізнані з епістемологічними можливостями, що їх обдумували європейські філософи і які мали на них вплив. Російські автори мають дивовижно статичне бачення світу і дивляться на історію з погляду ленінського «хто кого?» або як на битви між богатирями чи між арміями, не розглядаючи ідей, не проводячи кропіткого розшифрування цінностей і слабо усвідомлюючи найголовнішу проблему сучасності, а саме взаємовідносини між Собою та Інши-

⁷⁷ Розглядалися такі підручники: А. Романенко, *Пособие по истории России, XX век: для выпускников и поступающих в вузы*, (Санкт-Петербург: Тритон, 1996); С. Рябикин, *Новейшая история России, 1991 – 1997: Пособие для учителей, старшеклассников, абитуриентов и студентов* (Санкт-Петербург: Нева, 1997); С. Г. Смирнов, *Задачник по истории России, 2-е переработанное издание* (Москва: Международные отношения, 1995); А. Орлов и др., *Пособие по истории отечества для поступающих в вузы* (Москва: Простор, 1994); М. И. Главацкий, *Россия, которую мы не знали, 1939 – 1993* (Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство, 1995); *Хрестоматия по истории для школ и вузов* (Москва, 1995). Див. також видання під редакцією С. Б. Чернишова, *Иное: Хрестоматия нового российского самосознания*, 3 томи, (Москва: Аргус, 1995). Альберт Вікс (Albert Weeks) у своїй праці «Росія повертається до школи» («Russia Goes Back to School») зробив прихильні висновки, розглянувши лише два підручники 1997 р.: *Мир в XX веке* та *История России, XX век* (*Transitions* 6, № 1, січень 1999 р.). Девід Менделофф (David Mendeloff) не погоджується з інтерпретацією Вікса у статті «Надмірна похвала» («Overboard on the Praise», *Transitions* 6, № 3, березень 1999 р.).

ми. Схоже, що ці автори не знають про різні теорії історії, широко висвітлені в численних західних (і не тільки) історичних працях. З цих підручників можна зробити висновок, що головну роль у історії відігравали воєнна міць і технічний прогрес. Єдиною інтелектуальною ідеєю, про яку постійно нагадується, є російська відданість «рідине»; ці підручники є ніби віддрукованою через копіювальний папір промовою Раїси Горбачової перед студентами коледжу Велеслі, про яку згадувалося в главі 5. Провідною думкою цієї промови було те, що найвищим обов'язком кожної людини є її вірність батьківщині. Якщо в підручниках згадується про імперіалізм, то в старій радянській марксистській ліччині, яка звільняє Росію від звинувачень у імперіалізмі. Ніде не видно усвідомлення російської колоніальної зажерливості. Автори цих підручників явно не обізнані ані з деконструктивістськими критиками, ані з можливістю обґрунтувати своє бачення світу радше раннім раціоналізмом, коріння якого лежить у середньовічному християнстві, ніж раціоналізмом Просвітництва. Ніде не обговорюється ідея договору, така важлива для капіталізму; домовленості між державами також не розглядаються як договори. Підручники не пояснюють різниці між європейським феодалізмом, який був певного роду договором між суспільними станами, та російською системою державної власності. Створюється враження, що не було принципової різниці між московською автократією і західним абсолютизмом і що західні країни пройшли загалом той самий шлях, що й Росія, за винятком того, що, можливо, Захід трохи швидше перейшов від феодалізму до капіталізму та впровадив капіталістичні реформи.

Хоча історія ідей не розглядається в російських радянських підручниках взагалі, велику увагу в них присвячено воєнним діям і вдосконаленню зброї. Як правило, надзвичайна увага приділяється технічній стороні воєн. У підручниках, що містять вправи й тести, учнів і студентів весь час запитують про деталі цих справ. У розділі «запитань і відповідей» одного підручника для студентів вищих навчальних закладів автор задає учням такі запитання: «Чим відрізняється виробництво дзвонів і гармат? Які додаткові металургійні вміння потрібні для виробництва гармат (і які не потрібні для виробництва дзвонів)? Звідки Росія брала метали, необхідні для виробництва гармат і дзвонів? Коли росіяни почали вперше застосовувати вогнепальну зброю; як вони називали солдатів, які користувалися вогнепальною зброєю; чим перша вогнепальна зброя відрізнялася від сучасної зброї?» Або: «Назвіть першу битву, яку виграли завдяки застосуванню гармат. Назвіть першу битву, яку виграли завдяки застосуванню вогнепальної зброї»⁷⁸. «Де й чому було створено російський флот?»⁷⁹ «Чим відрізнялися російські стрільці від солдатів «іноземного формування» у 1670-х роках?» Ці запитання адресовані студентам звичайного ВНЗ, а не військової академії. Вони поглиблюють усвідомлення ролі, яку відігравали збройні сили в російській історії і, таким чином, працюють на посилення цієї ролі⁸⁰.

⁷⁸Смирнов, 73.

⁷⁹Там само, 94.

⁸⁰У грудні 1998 р. Російська Дума ухвалила російський бюджет на 1999 р. у розмірі близько 29 млрд. дол. (за обмінним курсом рубля станом на середину грудня 1998 р.). 6 млрд. дол. з цієї суми призначалося на військові витрати. Платню офіцерам було підвищено майже на 100%, солдатам – на 60%. Можна зробити висновок, що вчителі, медичні працівники та державні службовці залишаться без зарплати, оскільки в бюджеті немає асигнувань на оплату їхніх послуг. Michael Gordon, «Russia Offers 1999 Budget», *New York Times*, 11 December 1998.

Подібною проблемою є історія Росії в контексті історії її сусідів. Знову ж таки, не приділено жодної уваги конкуруючим історіям регіону, написаним сусідами Росії. Немає також усвідомлення національних проблем у Російській Федерації.

Усі розглянуті підручники, крім одного, переконують, що історія Росії почалася в Києві і триває досі з тих часів. Вони, безперечно, мають право пропонувати таку версію, але, починаючи з 1990-х років, такі погляди повинні уточнюватися визнанням незалежної України або згадкою про те, що Україна теж претендує на такі початки. Замість цього, в російських підручниках можна побачити вірність старій ідеологічній схемі, згідно з якою розміри та неоднорідність Росії не повинні призвести до її змін у майбутньому. В одному з підручників анексія України Московією в 1654 р. описується як возз'єднання України з Росією, незважаючи на те, що Україна та Московія ніколи не були об'єднані⁸¹.

Небажання розглядати тему української державності є одним із прикладів загального небажання авторів цих підручників вносити корективи в погляд на російську історію, який ігнорує Іншого або представляє його як ворога. Автори явно воліють залишатися безпечно заякореними в тихій гавані концепцій, розроблених царськими та радянськими істориками, ігноруючи постколоніальні держави, які з'явилися в межах колишньої радянської сфери впливу. У цьому контексті читач бачить різницю в зображенні анексій територій, здійснених Росією, та здійснених іншими країнами, або в мові про проголошення незалежності народами, які в певний момент історії належали до Ро-

⁸¹А. С. Орлов и др., 112.

сійської імперії. Термінологія стає абсолютно іншою. Тоді, коли йдеться про втрату Росією територій, вживаються такі слова, як «відторгнення»⁸², а коли про їх надбання – то «повернення» або «здобуття виходу до Балтики». У одному з підручників про литовсько-московську війну, яку розпочав Іван Грозний, говориться як про війну «за повернення давніх земель Білорусії, за вихід до Балтики»⁸³. Завдяки неоднозначним висловлюванням створюється враження, що територію країн Балтії заселяли, у якийсь не вказаний період історії, слов'янські племена і що Білорусія колись давно була частиною Московської Русі. У такий спосіб вираз Пушкіна про «прорубування вікна в Європу» через фінську територію стає «вікном у Європу на давній слов'янській території, яку було нам повернуто».

Радянський Союз оцінюється з позиції того, що він зробив чи не зробив задля російських інтересів, не враховуючи інтересів його неросійського населення. Забуто погляд, що СРСР був державою нового типу, яка мала вирішити національні суперечності. Пострадянські підручники розглядають її радше як нове втілення Російської імперії. Один із авторів вказує на те, що територія СРСР збігається «із землями [колишньої] Російської Імперії і далі ще раз заявляє (згідно із державним гімном Радянського Союзу, який обговорювався у другій главі цієї книжки), що [СРСР] «був створений великоруським народом»⁸⁴. У одному підручнику наведено підбір документів, у якому не розрізняються концепції «Росії» та «СРСР» і запевнюється, що СРСР був тим са-

⁸²Там само, 111.

⁸³«Возвращение древних земель Белоруссии, за выход к Балтике», С. Г. Смирнов, 60.

⁸⁴Там само, 6.

мим, що «Радянська Росія»⁸⁵. Хоча на практиці саме так і було, однак, згідно з офіційним поглядом, СРСР був союзом народів. Тим самим було неумисно підтверджено колоніалістську природу цієї держави.

Вина за конфлікти між кавказькими народами покладається виключно на їх безпосередніх учасників, без жодних згадок про імперський центр. Виявилось, що в суперечці за Нагірний Карабах винні тільки Вірменія та Азербайджан, незважаючи на те, що це Москва передала Азербайджану населений вірменами Нагірний Карабах, створюючи тим самим передумови для конфлікту. Над проголошенням незалежності керівниками прибалтійських республік вболівають як над «конституційною кризою», якої не вдалося розв'язати центральній владі. Немає жодної згадки про незаконну, з погляду міжнародного права, анексію трьох прибалтійських республік в 1940 р., хоча цього визнання й можна було очікувати в пострадянський період. Вина за військові втручання в Тбілісі в 1989 р., в Баку в 1990 р. і у Вільнюсі та Ризі в 1991 р. покладається на недолугість радянських органів влади, так само, як і за спробу путчу 1991 р. в Москві⁸⁶. Питання свободи не постає взагалі. Така інтерпретація радянської історії не налаштовує російських школярів і студентів на прихильне ставлення до латишів чи естонців і не розвиває розуміння справжніх прагнень людей. У жодному підручнику не зроблено спроби викласти (хоча б для того, щоб їх спростувати) погляди тих національних груп, які відійшли від Москви або заявили про своє бажання це зробити. У одному підручнику говориться в радянському

⁸⁵Главацкий, под редакцией, *Россия, которую мы не знали*.

⁸⁶Там само, 401-402.

дусі про «російські національності»: це радянський літературний винахід, який підштовхує читача до думки, що лише народи можуть мати свої незалежні держави, тоді як національності повинні залишатися частиною Російської Федерації. Вислів про те, що «Російська Федерація є багатонаціональною», був дуже поширеним за радянських часів, і зміцнення цієї думки за інших обставин не сприяє поліпшенню взаєморозуміння між російською метрополією та периферією.

Небажання переглянути інтерпретацію історії, сформовану в СРСР, особливо очевидне стосовно ХХ століття. Згадується тільки про букву, а не про дух пакту між Сталіним і Гітлером. Внаслідок цього пакту насильство і війна стали неминучими, оскільки можна було передбачити, що розділення суверенних націй між СРСР і Німеччиною призведе до воєнних дій і опору. Однак агресія проти держав Балтії в 1939 р. описується такими словами: «Восени 1939 р. СРСР і країни Балтії підписали договір про взаємодопомогу і, щоб її надати, Червона Армія вступила в ці держави»⁸⁷. Радянська агресія проти Польщі у вересні 1939 р. відмежовується від німецького вторгнення в Польщу того самого місяця. Радянська агресія пояснюється в підручниках так, як це зробив В'ячеслав Молотов у своєму радіозверненні 17 вересня 1939 р., тобто в день вступу в Польщу Червоної Армії: «Ми беремо під свою опіку життя і майно жителів Західної Білорусі та Західної України»⁸⁸. У інших підручниках ялтинська угода, укладена після Другої світової війни, виправдовується тим, що Захід «повернув» Росії ту частину Європи,

⁸⁷Романенко, 118.

⁸⁸Главацкий, 12.

яку він не вважав своєю⁸⁹. Ще в одному підручнику спільну радянсько-нацистську агресію проти Польщі описують як «повернення [до російської сфери впливу] західних провінцій колишньої Російської імперії»⁹⁰. Про договір між Радянським Союзом і нацистською Німеччиною, укладений 28 вересня 1939 р., головним питанням якого була ліквідація польської держави, згадується в контексті «відновлення миру та порядку» на територіях «колишньої польської держави». Про злочин у Катині ніде не згадується. У цих підручниках наводиться дуже поверховий огляд, так, ніби тогочасне створення чи розширення території семи радянських республік не мало жодного відношення до того, що відбувалося під час Другої світової війни. Ця війна розглядається виключно з погляду подій на східному фронті після нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. Формується враження, що Радянський Союз сам, без нічиєї допомоги, виграв війну, що не було західного фронту і що всі важливі битви відбувалися на етнічно російській території.

Окремі англомовні праці з історії Росії вражають такою самою втратою пам'яті, коли йдеться про період Другої світової війни. У цих книжках період 1939 – 1941 років заледве згадується. «Історія Росії» (1961) Джорджа Вернадського (George Vernadsky) описує радянське вторгнення в Польщу як «коригування західних кордонів». Згідно з Вернадським, анексія прибалтійських республік була наслідком «дипломатичних заходів». Агресію проти Румунії Вернадський описує в такий спосіб: «Уряду Румунії було переда-

⁸⁹ «Сталин в Ялте получил ровно то, что западный мир в лице его лидеров не считал с уверенностью своим». В. Цимбурский, «Остров Россия» в книжці «Иное» под ред. Чернышева, т. 2, 213.

⁹⁰ Романенко, 118.

но ультиматум, і після закінчення вказаного часу радянські війська окупували Бессарабію та Північну Буковину»⁹¹. Аналогічно Ніколас В. Рязановський (Nicholas V. Riasanovsky)⁹² у своїй «Історії Росії» запевняє, що договір між Сталіним і Гітлером був «строго нейтральним» і намагається виправдати більшовиків, кажучи, що вони «ненавиділи» нацистів і «не мали ілюзій» щодо цього договору⁹³. Однак, як було показано в другому розділі цієї глави, у радянській пресі можливі зміни союзників у Другій світовій війні не прогностувалися. Рязановський пише, що Гітлер «напав на Польщу», але водночас, що Червона Армія просто «окупувала східну Польщу». Подібно він стверджує, що Радянський Союз «використав свій договір з Німеччиною для отримання від Румунії, за допомогою ультиматуму, спірної [курсив *Еви Томпсон*] території – Бессарабії – та Північної Буковини». «Історія» Рязановського майже дослівно повторює точку зору статей, які публікувалися 29 червня 1940 р. і пізніше в радянській російській пресі. У цих статтях заявлялося, що після радянської вимоги, на яку Румунія погодилася, Червона Армія вступила до Кишинєва, Чернівців та Акермана. Румунська армія втекла разом із боярами та капіталістами. Крім того, газети писали, що українці та молдавани тішилися з приходу Червоної Армії, тоді як румуни тікали геть.

Подібно до цього американські історики легковажили масовану імперську кампанію 1939 – 1941 років. Барбара Єлавіч (Barbara Jelavich) у книжці «Санкт-Петербург і Москва: закордонна політика царизму та СРСР, 1814 – 1974»

⁹¹Vernadsky, *A History of Russia*, 420, 423.

⁹²В оригінальному тексті видавництва «Основи» було: Ніколас А. Рязановський (*Nicholas A. Riasanovsky*). Можливо описка... [упоряд.]

⁹³Nicholas V. Riasanovsky, *A History of Russia*, 4-th ed. (Oxford: Oxford Univ. Press, 1984), 516-517.

(1974) присвятила таємним угодам пакту Гітлера – Сталіна один абзац. Ця книжка демонструє типовий брак розуміння ролі, яку відігравав колоніалізм у Східній і Центральній Європі. Після тривалих пошуків у книжці В. Б. Волша (W. B. Walsh) «Росія й Радянський Союз: сучасна історія» (1968), обсягом понад сімсот сторінок і з відповідним довжелезним предметним покажчиком, вдалося виявити дві сторінки з розглядом цього договору, але без жодних згадок про пов'язані з ним національні проблеми⁹⁴. У таких працях, як «Росія» Едварда Ектона (Edward Acton), що, по суті, підсумовує вказані вище книжки і в якій практично не використовувалися першоджерела, закріплює ці упущення⁹⁵. Їх не виправляє також загальною чудова праця Джеймса Г. Біллінгтона (James H. Billington) «Ікона і сокира»⁹⁶. Праця Вільяма Л. Ширера (William L. Shirer) «Піднесення й падіння Третього Рейху» присвячує більше уваги договору між Гітлером і Сталіним і його впливу на народи Центральної та Східної Європи, ніж будь-яка інша відома мені праця з історії Росії, написана англійською та російською мовами⁹⁷. Схоже, що період радянсько-нацистської дружби був свідомо вилучений з російської історичної пам'яті і що західні історики скріпили печаткою рішення про подання такої версії подій. Посткомуністичні російські підручники історії закріплюють цей серйозний перегляд історії.

У цих підручниках сусіди, з якими межувала Російська імперія, привертають увагу передовсім відсутністю згадок про себе. Похід на Москву в 1610 р. гетьмана Стефана Жол-

⁹⁴(Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1968), 245-247.

⁹⁵Edward Acton, *Russia* (London: Longman, 1986), 245-247.

⁹⁶(New York: Alfred A. Knopf, 1966.)

⁹⁷(New York: Simon & Schuster, 1960), 513-544.

кевського і його переговори з боярами, котрі були до нього прихильні, згадуються мимохідь як невдалий задум «польських авантюристів». Поділи Польщі вважаються зовсім незначною подією, а про роль, яку відіграла в них Катерина II, немає згадок взагалі. У одному з підручників стверджується, що в «так званих» поділах Польщі Росія просто «звільнила» предків сьгоднішніх українців і білорусів⁹⁸. Ще один підручник, цитуючи документ Політбюро ЦК КПРС, заявляє, що «необхідно посилити пропаганду, так, щоб кожний поляк знав, наскільки залежною є його країна від радянської допомоги та підтримки»⁹⁹. Ця заява цитується не для того, щоб проілюструвати природу радянської пропаганди, а щоб довести, що польський сателіт справді дуже залежний і що не слід дозволяти його існування поза російською сферою впливу.

Воєнні кампанії проти сусідів Росії зменшені до мікроскопічних розмірів. У підручниках не наводяться ті історичні події, які призвели до перетворення московської держави на Російську імперію. Систематично втілювана політика колоніального розширення, про яку вільно говориться в британських історичних працях, взагалі не обговорюється в російських підручниках. Мабуть, автори цих підручників вважають, що не потрібно поглиблювати знань російських школярів і студентів про методи та цілі російської територіальної експансії.

У декількох підручниках обговорюється зовнішня політика Росії в 1990-х роках, однак завжди це має фрагмен-

⁹⁸В. Махнач, «Империи в мировой истории», під редакцією Чернишова, *Иное*, т. 2, 123.

⁹⁹Протокол засідання Політбюро ЦК КПРС, 23 квітня 1981 р., у книжці під редакцією Главатцького, 252.

тарний характер, так, начебто є намір перешкодити учням і студентам дати критичну оцінку макрополітичної картини. Досить туманна заява президента Єльцина про можливість повернення Японії Курильських островів оцінюється як помилка, і негативна реакція на неї російського суспільства вважається як щось само собою зрозуміле. Не наводяться жодні опитування громадської думки. Навіть про сам факт обговорення російським керівництвом проблеми Курильських островів говориться як про «поступливість зовнішньому тиску»¹⁰⁰. Цікаво, що результати опитування, проведеного спільно російським агентством ИТАР-ТАСС і японським «Асахі Сімбун» показали, що хоча більшість росіян (55%) проти будь-яких поступок Японії щодо Курильських островів, відсоток цих осіб зменшується в міру того, що ближче до Японії вони проживають¹⁰¹.

Війна з Чечнею 1994 – 1996 років зображується як боротьба законослухняної країни (Росії) з бандитами, які загрожують суспільній безпеці. У одному з підручників вказується, що Росія просто відреагувала на провокації чеченських злочинців¹⁰². Зусилля чеченців здобути незалежність подається як «спалах націоналістичного сепаратизму»¹⁰³. Чеченська мафія засуджується загальними словами, а про президента Джохара Дудаєва говориться, що він «легалізував пограбування бойовиками майна, яке не належить чеченцям», і санкціонував «геноцид російського населення».

У вказаних російських підручниках історії висловлюється думка про потребу формулювання нової державної ідеоло-

¹⁰⁰Рябкин, 204.

¹⁰¹Агентство Франс-Прес (Москва), 31 жовтня 1998 р.

¹⁰²Рябкин, 142.

¹⁰³Там само, 141.

гії для російського народу. Вважається очевидним, що створення такої ідеології – це справа держави. Як зазначається в одному підручнику: «Суспільство не може існувати без ідеології.... У 1996 р. президент Єльцин вказував на необхідність артикулювати нову загальноросійську ідеологію, яка змогла б об'єднати всіх жителів Російської Федерації. Для роботи над цією проблемою Єльцин створив спеціальну комісію... Культура повинна бути як головною силою, так і центром уваги такої національної ідеї, і вирішальну роль тут повинна відігравати підтримка держави»¹⁰⁴.

Наступне створення контрольованого державою телевізійного каналу стало кроком до досягнення заявленої мети. У 1997 р. указом президента Єльцина було створено національний телеканал «Культура» з базою в Москві. Як сказав Браян Вітмор (Brian Whitmore), «схоже, що указ Єльцина [про створення телевізійного каналу] є одним із елементів плану, згідно з яким Кремль хоче знову встановити контроль над всіма російськими національними телевізійними станціями»¹⁰⁵. Може здаватися, що такий канал просто відповідатиме американському громадському телевізійному каналу. Однак якщо придивитися уважніше, то видно істотні відмінності, принаймні на початковому етапі. По-перше, Єльцин особисто призначив керівника цього каналу, Михайла Швидкого¹⁰⁶. По-друге, канал мала фінансувати безпосередньо держава, що виключало конкуренцію. Президент Єльцин сказав, що він хоче, щоб новий канал «розширив обсяг шкільних програм і зробив їх цікавішими,

¹⁰⁴Там само, 247.

¹⁰⁵Brian Whitmore, «Russia: Yeltsin Launches New TV Channel to Control Information», Radio Free Europe / Radio Liberty, 29 August 1997.

¹⁰⁶Агентство Франс-Прес, 28 серпня 1997 р.

показував молоді, як досягти успіху в житті, а старшим людям – пісні, вистави та фільми часів їхньої молодості».

Пов'язані з цим і намагання посткомуністичної російської держави чинити ідеологічний вплив на русофонське населення сусідніх країн. У жовтні 1997 р. мер Москви Юрій Лужков заявив, що міська влада планує надіслати підручники до російськомовних шкіл колишніх радянських республік – Азербайджану, Грузії, Естонії та Литви і міста Севастополь в Україні¹⁰⁷. У книжці під назвою «Російські квіти зла» (1997), виданій під редакцією Віктора Єрофєєва, кілька сучасних авторів переконують, що колишня Російська імперія є спадщиною всіх росіян і що втрачені території необхідно повернути¹⁰⁸. Такі тексти й політика зміцнюють у росіян почуття втрати, яку треба відшкодувати. Підручники історії, які тут розглядаються, не сповнені войовничим духом, як, наприклад, Лимонов, але вони не намагаються подивитися критично на ідеї радянського минулого та пом'якшити сучасні прояви колоніальних прагнень Росії.

Отож можна зробити висновок, що принаймні частина російських підручників історії, опублікованих у 1990-х роках і схвалених державою для використання в школах і вищих навчальних закладах (усі розглянуті тут підручники одержали таке схвалення), пропагує погляди та інтерпретації, які можуть перешкоджати мирному співіснуванню Росії з її сусідами та становити загрозу для внутрішньої стабільності Російської Федерації. Автори цих підручників не мо-

¹⁰⁷Там само, 14 жовтня 1997 р.

¹⁰⁸Виктор Єрофєєв, редактор, *Русские цветы зла* (Москва: Издательство Дом Подкова, 1997). Есе Варлама Шаламова, Андрія Синявського, Віктора Астаф'єва, Юрія Мамлєєва, Венедикта Єрофєєва, Едуарда Лимонова, В'ячеслава П'єцуха, Валерія Попова, Саші Соколова, Євгенія Харитоновна, Тетяни Толстої, Анатолія Гаврилова, Володимира Сорокіна, Дмитра Пригова, Льва Рубінштейна, Юлії Кісіної, Ігоря Аркевича та Віктора Пелєвіна.

жуть примиритися із втратою «внутрішньої імперії». Схоже, що вони не в змозі визнати право сусідів Росії – українців, прибалтів, мешканців Середньої Азії, грузинів, чеченців та інших – на власне бачення історії та проголошення ними окремих ідентичностей. Захоплення Курильських островів наприкінці Другої світової війни надалі сприймається як законна дія. Спостерігається дуже сильне прагнення до возз'єднання України та Росії. Однак цікаво, що вступ Польщі, Угорщини та Чеської Республіки в НАТО сприймається як доконаний факт, хоча на момент написання цих підручників це було щонайбільше однією з багатьох можливостей. Думка про те, що країни Балтії або навіть члени СНД також стануть членами НАТО, подається як можлива подія, однак, на відміну від заяв російської влади, впадає в око відсутність істеричного тону. Автори підручників історії визнають, що НАТО є засобом захисту від Росії і що він не планує вторгнення в Росію. Єдиний реальний негативний наслідок розширення НАТО для Росії, про який згадується в цих підручниках, – це втрата ринку зброї в Центральній Європі.

За результатами загальнонаціонального опитування шести тисяч росіян, проведеного Інститутом соціології Бетанелі 11 – 14 серпня 1997 р., лише 16% з них повідомили, що вони підтримували Єльцина та захисників російського парламенту під час спроби перевороту 1991 р., порівняно з 21% тих, хто повідомив, що симпатизував путчистам¹⁰⁹. У 1991 р. ще не відчувалися труднощі, пов'язані з економічними ре-

¹⁰⁹Респондентам ставили запитання: «Шість років тому, у серпні 1991 року, так званий Державний комітет з надзвичайних подій (Государственный комитет по чрезвычайным происшествиям – ГКЧП) організував путч. Якби події, пов'язані з ГКЧП, відбулися сьогодні, то чию сторону ви прийняли б?» Агентство Франс-Прес, 21 серпня 1997 р.

формами, однак, незважаючи на це, лише десять тисяч москвичів (що становить 0,1% всіх жителів Москви) вийшли на мітинг на підтримку Єльцина, на якому він виголосив полум'яну промову, стоячи на танку. Розвал Радянського Союзу, за всіма ознаками, надалі сприймається як поразка Росії. У жовтні 1997 р. Воронежська обласна рада рекомендувала вчителям не користуватися підручником з історії Європи, написаним професором Саратовського університету Олександром Кредером і фінансованим коштом Фонду «Культурна ініціатива» Джорджа Сороса. Депутати заявили, що в цьому підручнику принижено і спотворено російську історію¹¹⁰. Схоже, що авторитет попередніх інтерпретацій зберігатиметься протягом тривалого часу, незважаючи на те, що в Росії є невелике коло інтелектуалів, готових подивитися на імперську історію Росії новим поглядом¹¹¹. На початку XXI століття пострадянська російська література все ще залишається нечутливою до формування зображення Іншого. Інший є або негативним героєм і ворогом Росії, або ж він відсутній і не відіграє жодної ролі на історичній сцені.

¹¹⁰ *Коммерсант*, 31 жовтня 1998 р.

¹¹¹ Андрей Грачев, «Горит Восток зарею новой», *Московские новости*, 3-10 серпня 1997 р.

ДЕКОНСТРУКЦІЯ ІМПЕРІЇ: ЛЮДМИЛА ПЕТРУШЕВСЬКА

Постколоніальна теорія ґрунтується на припущенні, що тексти, поряд із іншими своїми функціями, є інструментом імперської влади. Художня література захищає цю владу за допомогою символічних систем і таких тлумачень Інших, які возвеличують і прославляють Центр. Як правило, імперська література наповнена героями-переможцями, успішними командирами й господарями землі, які здатні досягти керівного становища у суспільстві, а також великими оповідачами про культурну та політичну міць. Нагромадження текстів, що формують ті чи інші позитивні образи та уявлення Центру, створює однорідну культурну базу, на яку спираються колоніалісти. Такі тексти є провідниками реалізації їхньої влади. Пушкін закликав до російської цивілізуючої присутності на Кавказі, Солженіцин помістив на передньому плані російський шпиталь у безликому в усьому іншому Ташкенті, Распутін у черговий раз заявив про законність російської присутності в Сибіру, а Толстой створив привабливу атмосферу дому Ростових, яку стали ідентифікувати з типовою картиною російського сімейного життя. Учені та письменники радянської Росії скористалися можливістю в більш політизованій формі возвеличувати ро-

сійські здобутки як минулих століть, так і сьогодення, ще глибше занурюючись у суперечливі погляди і образи.

Для розхитування цієї влади та викриття її епістемологічних хиб необхідно контрапунктними голосами впроваджувати дискурс іншого роду, який заперечує трубадурам імперії й проливає світло на пригноблених людей, місця, традиції, події та образи. Останніми роками почали з'являтися письменники, чиє бачення Росії радикально відрізняється від тих твердих імперських переконань, якими проникнуті тексти, що обговорювалися досі в цій книжці. Здається, ці письменники усвідомлюють, що російська імперська ідентичність держави зазнає змін. Окремі із російських жінок-письменниць випереджають інших у діяльності з руйнування імперського простору в художній літературі. Замість того, щоб оспівувати славетне минуле, вони пишуть про жалюгідність теперішнього й принижують величний імперський образ картинами російських невдач. Показуючи відсутність зв'язку між жінками й державою, жінками та імперією, такі письменниці, як, наприклад, Людмила Петрушевська чи Тетяна Толстая, запрошують російського читача до пошуку свого місця за нових умов. Політична письменниця Валерія Новодворська ще більш пряма: вона переконує росіян облишити імперські плани й дозволити малим народам підняти власні прапори, писати власну історію й робити власні помилки – коротше кажучи, відмовитись від колоніалізму.

Одним із проявів фемінізму є те, що жінка за своєю суттю Інша. У певних відношеннях вона залишається аутсайдером навіть за умов імперської сили. За незначними винятками, вона позбавлена багатьох привілеїв, що їх дає ім-

перія¹. Заняття, пов'язані із захистом імперії та дипломатичною діяльністю, були прерогативою чоловіків, так само, як і відповідні права. Якщо чоловіки присвоїли собі етіологію й вигоди імперського правління, то жінки були змушені платити реальну ціну за те, що на перше місце ставилося благо держави, а не особисті чи родинні блага. У Росії жінки були змушені платити особливо високу ціну, але мали дуже незначні права, незважаючи на формальну рівноправність статей, яку проголосила радянська система, і на законні права успадкування, якими користувались у царській Росії жінки вищих класів. Це підтверджують відповідні цифри: порівняно із Західною Європою в Росії було мало визначних жінок у політиці та мистецтві як за царату, так і за радянської влади. Водночас збирання імперією земель забирало енергію чоловіків, які могли б її витратити на сімейне життя й допомогу жінкам у вихованні дітей і в домашній роботі. Це створювало умови для відчуження.

У наративах, метою яких було сприяння розбудові імперії, таких, як у Пушкіна чи Лермонтова, жінки розташовуються десь на неясних околицях головної теми розповіді. Вони є декоративним орнаментом, що прикрашає пейзаж, або засобом зробити життя чоловіків легшим. Бела повинна була зникнути, щоб дати змогу Печоріну й Максиму Максимовичу далі виконувати своє завдання – завойовувати Кавказ і спостерігати за місцевими «дикунами». Татяна стає дружиною – трофеєм для генерала, який відзначився в імперських агресивних війнах. Архетипна російська жінка, яка є об'єктом мрій Максима Максимовича, не має претензій на участь у громадському житті. Навіть жінки із «Війни і

¹P. Barr, *The Mem-Sahibs: The Women of Victorian India* (London: Secker & Warburg, 1976).

миру», різні та начебто сильні, фактично є безмовними спостерігачами війни з Наполеоном і чоловічих спроб реформувати державу. Російський імперський проект ніби обтікає навколо них, але їх не торкається. Хоча в російській літературі є наратив про сильну жінку (яка зазвичай виступає як антипод так званого «зайвого» чоловіка), у справах, що стосуються імперії, жінки слабкі та підпорядковані чоловічому бажанню здобути владу.

Звичайно, російські жінки в дечому виграли від імперського проекту. Кордони імперії були далеко від етнічних російських земель, створюючи безпечне середовище, в якому жінки та матері могли розвивати свої інстинкти збереження домашнього вогнища. Цього чинника не можна применшувати: безпека домівок, якою могли користатися російські жінки, була справжньою цінністю й давала російським сім'ям права подібні до тих, які мали англійські, але не чеченські, узбецькі чи українські сім'ї. Не можна недооцінювати також «середовища сили», створеного імперією: все російське мало користь від російської сили, і серед тих, хто цим скористався, були й декілька активних у суспільному житті жінок. Популярність Зінаїди Гіппіус за кордоном була забезпечена імперією в тому розумінні, що її іноземні шанувальники та біографи дивились на неї як на один із елементів великої потуги; якби вона була сербкою чи албанкою, кількість її шанувальників могла б різко скоротитися. Декілька письменниць у Росії могли, так само, як і чоловіки, працювати за сприятливих умов імперської величі².

Однак більшість жінок цього не робили. Це була гірка правда радянської Росії, де жінки скоро виявили, що про-

²Catriona Kelly, *A History of Russian Women's Writing, 1820 – 1992* (Oxford: Clarendon Press, 1994).

голошена свобода трансформувалась у подвійний обов'язок удома й на роботі. Доля радянських жінок ілюструється відомими всім бригадами на московських вулицях, де пара жінок відкидає лопатами сніг під пильним поглядом наглядача-чоловіка. Присутність жінок у законодавчих органах Радянського Союзу ніколи не була вищою за 10%. Катерина Фурцева була єдиною жінкою за весь час існування Політбюро ЦК КПРС, яке складалося з 14 членів. За часів Сталіна й пізніше житлова площа, на яку громадяни мали право, становила шість квадратних метрів на особу; як ілюструє п'єса Петрушевської «Уроки музики», не всім жінкам щастило мати хоча б такий привілей. Тоді як мільйони російських чоловіків прагнули кар'єри на військовій службі, що давало право на отримання квартири й навіть на поїздки за кордон, жінки були здебільшого прив'язані до своєї житлової площі в містах і містечках. Невидима стеля для жінок – адміністраторів, лікарів, дипломатів і партійних працівників була реальною та незмінною, і радянська статистика відображає постійну гендерну дискримінацію в радянському суспільстві.

Саме ця вражаюча відмінність жіночої долі у величезній успішній імперії привертає увагу і є головною темою творів Людмили Петрушевської. Її повісті та п'єси різко контрастують із панорамами російських міст і сіл письменників-чоловіків. Також вона цілком відрізняється від таких письменниць, як Анна Ахматова, чиї ліричні вірші оспівують глибокі почуття, але політичні поеми якої є фактично гендерно нейтральні. Героїні Петрушевської не знають нічого про географію імперії, яка забезпечує великі можливості, та про пов'язані з цим різноманітні права. Політика перебуває

за межами їхнього світогляду. На відміну від Олега Костоглотова вони не бачать «широкої рідної країни», котра радо вітає кожного освіченого росіянина безліччю занять і завдань, що мають бути виконаними. Простір для діяльності чоловіків може бути безмежним, однак жінкам у найбільшій країні світу його постійно бракує. Подібно до Костоглотова жінки Петрушевської – зовсім не дурні, але вони обтяжені сімейними обов'язками, нестачею грошей і тією гнітючою втомою, яку породжує брак здобутків. Вони не мають тієї політичної енергії, яка надихає дисидентів Рибакова та Солженіцина, а їхня нездатність виявити ініціативу й скористатись можливостями є навіть більшою, ніж у сільських неосвічених чоловіків – героїв Распутіна.

Тексти Петрушевської позбавлені імперської текстуальності, яка характеризує літературні твори практично кожного російського письменника. Критики зауважили, що її твори сповнені відчуття катастрофи³. Її жінки обмежені квартирами радянських будинків: вони мають спільні кухні, ванни, коридори та вхідні зали. Їхнє життя анітрохи не імперське – найбільшою мрією для них є власна кімната, і ця мрія перебуває у прикрому контрасті із величезними територіями, завойованими їхніми чоловіками. Вони часто опиняються в безвихідних ситуаціях. Розповіді Петрушевської про цих жінок завжди є фрагментарними, їм бракує початку та кінця, трохи подібно до життя Зіди – коханки Саші Панкратова, яка належала до тубільного населення, в «Дітях Арбату» Анатолія Рибакова. З ними ніколи не тра-

³Helena Goscilo, «Paradigm Lost? Contemporary Women's Fiction», in *Women Writers in Russian Literature*, edited by Toby W. Clyman and Dyana Greene (Westport, CT and London: Greenwood Press, 1994), 220.

пляється нічого незвичайного, вони з'являються нізвідки й зникають невідомо куди. Їхні думки дрібні й живуть вони в тісному світі. Їхні життя дезінтегровані. Єдина боротьба, яка їх цікавить, полягає в боротьбі між членами сім'ї за додатковий простір, фізичний і психологічний.

Героїні Петрушевської – це переважно жінки віком від двадцяти до сорока років, заміжні або ні, бездітні або, частіше, матері дитини, яку вони без пам'яті люблять. Зазвичай є лише одна дитина. Іноді вони перебувають у надто великому відчаї та надто бідні, щоб дати комусь життя: в «Уроках музики» вагітна Надя намагається вчинити суїцид і народжує неповноцінну («безголову») дитину. Нікого це, ясна річ, не обходить. Чоловік чи коханець є віддаленою фігурою. Він чи то залишив свою сім'ю, байдужий щодо свого обов'язку, чи то має ще десь іншу «справжню» сім'ю, як Микола Петрович у оповіданні «Троє дівчат у блакитному». Жінка самотня, навіть якщо вона має маму чи свекруху, братів, сестер або друзів. Самотність жінок за радянської системи є темою, до якої Петрушевська звертається часто і яку аналізує глибоко. Наташа в оповіданні «Сира нога, або Зустріч друзів» та Іра в «Трьох дівчатах у блакитному» живуть у пронизливій самотності. Жінки Петрушевської страждають від бідності, занедбаності та гнітючої нестачі фізичного простору, потрібного для того, щоб жити, лягати спати, ховатись, коли приходить нещастя. Часто вони буквально не мають місця, аби переночувати. Їх батьківські квартири переповнені й пріоритети сильно перекошені в бік чоловіка в сім'ї, неважливо, чи він є чоловіком чи сином. Їхні коханці не забезпечують місця, де можна було б розвивати-

ся; вони готові використати жінок сексуально, але не хочуть брати на себе обов'язків, пов'язаних із спільним життям.

Ці часті описи гнітючої нестачі місця, в якому можна розвиватися та вдосконалюватися, руйнують міф монументалізму, що його так плаче російська культура. Пам'ятники російським героям війни, які є чи не в кожному російському місті й селі, зазвичай складаються із більших, ніж у житті, постатей із могутніми грудьми й високо піднятими головами, сучасних богатирів і вічних переможців, котрим поступаються інші народи та держави, як у відомій сцені, що завершує першу частину «Мертвих душ» Гоголя. Характерною ознакою російської й радянської архітектури є монументалізм. Петро II наказав покрити свій Петергоф листовим золотом для демонстрації імперського духу, тоді як Сталін мав пристрасть до спорудження найбільших і найграндіозніших будівель, театрів і річкових дамб.

У радянські часи перехід вулиці чи площі в Санкт-Петербурзі чи Москві був певного роду прогулянкою. Вулиці двох російських столиць зовсім не схожі на зручні перехрестя вулиць у європейських містах, які забезпечують комфортне міське життя. У західних містах, незалежно від їх величини, є небагато місць, де вуличні світлофори не запрошували б пішоходів до переходу на протилежний бік за достатньої безпеки, та мало площ, яких не можна було б швидко перейти. У діловій частині міста земля занадто дорога, щоб можна було розбивати грандіозні площі перед міністерствами чи іншими громадськими будівлями. Просторова уява європейців зберігає в собі пам'ять про середньовічну міську площу, яка забезпечувала зручний доступ з усіх боків. Така просторова пам'ять не збереглася в

Санкт-Петербурзі чи Москві. Петербург був побудований значно пізніше від того, коли містобудування за середньовічними зразками вийшло з ужитку, а в плані ділової частини Москви надто відчувається походження Кремля як воєнної фортеці, спорудженої італійцями. З одного боку Зимового палацу в Санкт-Петербурзі видніється величезна площа, добре придатна для військових парадів, які колись там і відбувалися. При цьому не мало значення, що поруч було інше місце для військових парадів – Марсове поле. Якщо прогулюватися по Невському проспекту Санкт-Петербурга в напрямку до Неви, почавши цю прогулянку біля Зимового палацу, то, щоб дістатися мосту, доводиться сміливо долати кілька небезпечних переходів. Потім, пройшовши тремтливими ногами ще з милою чи близько цього, потрібно затратити додаткових 15 хвилин, щоб дібратися до наукового архіву в «Пушкінському Домі», розташування якого можна описати словами як «зразу за Невою». Проектувальники Москви ліквідували багато вуличних переходів, заохочуючи перехожих натомість використовувати підземні переходи. За радянських часів московські вулиці мали, як правило, більше смуг, ніж американські швидкісні дороги. Вони були незручними як для пішоходів, так і для сполучення. У центрі Москви досі повно грандіозних споруд, непривітних до пішохідних туристів і позбавлених затишку й міського духу. Вплив минулого є однією з причин цього культу великих розмірів; метою було явно вразити ціною незручностей не тільки для перехожих, а й для кожного, хто тут працював і хотів би, можливо, пообідати в бістро, розташованому на другому боці вулиці (правда, що й такі бістро були дуже нечисленними). Американські міста є чимось середнім між

російськими й європейськими містами щодо громадського духу й зручності для родинного проживання, але вони замінили свої порівняно некомфортні ділові частини міста на пригороди, в яких однородинні будинки розташовані за обсадженими деревами шляхами, що дає змогу забути про міські центри з хмарочосами. Російським замінником таких пригородів є ряди гігантських багатоквартирних кварталів.

Монументалізм має свою паралель і, можливо, стимул у широких географічних просторах Росії. Проста згадка про Сибір у «Братах Карамазових» навіює думки про величезні можливості. Хоча Дмитро Карамазов відкидає пораду про переселення в золотоносні поля Якутії, її уявні обриси надають роману Достоевського виміру таємничості, пов'язаної з місцем, де ті, хто опинився у складному становищі, можуть знайти притулок і можливості, щоб розпочати нове життя. Для Родіона Раскольникова із «Злочину і кари» така можливість стає дійсністю в Сибіру. У радянській пісні є слова: «Широка страна моя родная». «Широта» є предметом ужитку, який росіяни привласнили і яким можна було, і все ще можна, вільно користатися, якщо ти росіянин. Як писала Валерія Новодворська в нарисі, про який ідеться нижче, росіяни завжди мали «тонни географії»⁴. 28 липня 1998 р. колишній російський міністр у справах середнього та малого бізнесу Ірина Хакамада радила дружинам страйкуючих шахтарів Воркути поповнювати свої харчові запаси ягодами та грибами, зібраними в безкраїх лісах російської Півночі⁵. Хоча якою економічно безграмотною є ця пора-

⁴Valeriya Novodvorskaya, «Throw Everything Overboard That Smells of Blood», *Novoe vremya*, September 1996. Переклад: Steven Clancy, *Sarmatian Review*, 17, no. 3 (September 1997), 480. Наступні цитати наводяться за цим перекладом.

⁵*Russia Today*, 28 July 1998.

да в посткомуністичний час, вона важлива як ствердження вигід від контролювання майже однієї шостої частини земної кулі. Вона довірливо нагадує злиденним страйкуючим робітникам, що в найгіршому разі вони все-таки зможуть вижити за рахунок землі, не тільки збираючи місцеві лісові дари, а й обробляючи невеличкі ділянки землі, які кожен міський мешканець чи колгоспник можуть мати практично задаром. У Російській Федерації кількість акрів лісу, яка припадає на одного жителя країни, досі є найвищою у світі. 30 липня 1998 р. агентство Рейтер повідомило, що «Росія годує себе за рахунок дач – будиночків у селі, де працівники, яким упродовж місяців не платять заробітної плати, проводять свої вихідні, вирощуючи картоплю, щоб мати змогу долати труднощі, поки підприємства не виплатять їм заборгованих грошей і економіка не стабілізується після півдесятилітньої кризи». Хоча такий спосіб виживання за умов економічної кризи і не сприяє розвитку російського промислового виробництва, він дає змогу запобігти голоду й повній руйнації суспільства.

Надлишок російської території дає не дуже численному населенню країни різноманітні вигоди. Російські письменники-чоловіки загалом користалися художніми можливостями, пов'язаними з безмежними просторами їхньої країни. Монументалізм в архітектурі має своє відлуння і в художній літературі, що доведено романтичними пригодницькими оповіданнями й символістськими поезіями та повістями, як-от «Капітанська донька» Пушкіна, «Скіфи» Блока чи «Санкт-Петербург» Белого. У величній системі, створеній уявою цих письменників, можуть відбуватися великі події – і вони відбуваються.

Тому впадає в око швидкість, з якою скорочується імперський простір у творах Петрушевської. Тісні квартири, в яких проживають її героїні з вищою освітою, різко контрастують із масштабними подіями в суспільному та домашньому житті попередніх російських персонажів. У оповіданнях і п'єсах Петрушевської немає ні монументів, ні священних територій, подібних до тих, що їх російські письменники-чоловіки використовували для прославлення російської національної ідентичності, нічого, що нагадувало б читачеві про славу російської історії. Російська уява традиційно насолоджувалась «неозорою Руссю», як у вірші Гумільова «Мужик»; від Пушкіна до Солженіцина росіяни гордились величезною територією своєї країни так само, як інші народи гордяться товарами, які вони виробляють. Ця гордість зникла у Петрушевської. «Неозорої Русі» ніде не можна знайти в її світі. Її героїні назавжди прив'язані до своїх маленьких пічок у найманих кімнатах, їхня уява вже не працює в такий спосіб, щоб можна було привласнювати великі території для власного використання. Вихід за межі цього світу – поїздки на Далекий Схід, Сибір чи Камчатку, приносить особисті нещастя героїням, як у «Сітках і пастках», тоді як надії на більш бажаний чужоземний простір поблизу Балтійського моря справджуються тільки незначною мірою. Петрушевська дає зрозуміти, що російські жінки навряд чи мали велику користь від імперських завоювань російських чоловіків.

Імперська традиція в Росії охоплює паради, прапори й міфологію Москви як центрального об'єкта гарячої любові, що її росіяни мають почувати до своєї «рідни» / «отечества». У творах Петрушевської цей символізм зруйнований три-

віалізацією та висміюванням. Відбувається переосмислення головних змістів. Жінки не прагнуть будь-що поїхати до Москви, як героїні п'єси Чехова; багато хто з них там і живе; до того ж вони здобули освіту й роботу, про яку жінки Чехова могли тільки мріяти. Однак їх життя є навіть більш нещасливим, ніж трьох сестер у п'єсі Чехова. Вони давно позбулись райдужних надій. Вони ніколи не беруть участі в громадському житті. Ніхто не показує краще, ніж героїні Петрушевської, всезагальний провал комуністичної пропаганди, яка намагалась перетворити кожну людину в політичну одиницю. Міфологія імперської столиці їх не стосується; у її текстах немає жодних ознак чарівності проживання в Москві. Столиця є просто місцем для проживання, міським центром, де хтось заробляє собі на життя, а його знайомі проживають у таких самих умовах. Мрія про Москву не замінена мріями про життя за кордоном: жінки Петрушевської не бажають подорожувати за кордон, вони також не мріють про переїзд до іншого міста, де життя могло бути кращим і легшим. Такі мрії просто є поза «діапазоном їхніх мрій». Якщо віддалені місцевості й згадуються, їм бракує конкретності; вони безликі, подібно до місячних пейзажів, що виключають нормальне життя; або ж вони є просто мітками на карті, з яких хтось прибуває чи до яких хтось їде без користі для себе, як, наприклад, Ольга із «Сирої ноги...», яка бере свою дитину, дівчинку Віруню, до субарктичної Воркути. Уявна влада, яку зазвичай застосовували російські письменники, використовуючи віддалені місця на карті імперії, цілком відсутня. Згадка про ці місця не супроводжується спалахом надії. Спогади, пов'язані з ними, проходять у творі зловісним лейтмотивом і пророкують

нещастя і страждання. Віддалені місця не справджують сподівань, і люди повертаються звідти з розбитими надіями, як Ольга. В «Уроках музики» якийсь Іванов напивається й каже у відчаї, що він «завербується на Північ». У «Сітках і пастках» батьки героїні не можуть допомогти їй, тому що живуть «на Далекому Сході». У оповіданні «Бідне серце Пані» від'їзд на Північ після аборту символізує безнадійну долю некваліфікованої робітниці Пані. У цих оповіданнях часто згадується про масштабні заходи царської й радянської влади, пов'язані із переселенням російського населення до Азії, що призвело до обезлюднення центральної Росії й розпаду сімей і зв'язків, які забезпечували підтримку й допомогу.

Однією із переваг імперського бачення є масштабність, яку воно може забезпечити. Імперське око може бачити далі, ніж око мешканця маленької держави Кавказу, Середньої Азії чи, наприклад, Балтійського узбережжя. Не випадково світові історії писались особами, які походили з імперій. Хоча Російська імперія не дала творів із таким широким і всеохопним баченням, як твори, написані уродженцями французької, британської, іспанської та німецької імперій, її освічені мешканці мали можливості «тримати свої руки» на світовому політичному та економічному пульсі. У «Війні та мирі», навіть у «Раковому корпусі», росіяни є учасниками світової історії. Тим більш разючим є звуження горизонтів, помітне у світі Петрушевської, який не відає нічого про ці імперські переваги. Її Росія абсолютно неімперська, хоча під час написання цих оповідань ще не настав явний занепад. Не тільки горизонти звузилися; відсутнє також усвідомлення своїх привілеїв і перспектив.

У «Війні і мирі» є сцена, де діти Ростових і їхні товариші в

дитячих забавах із сміхом і криками вбігають до вітальні. У оповіданнях і п'єсах Петрушевської діти ніколи не бігають і значно менше сміються – і не лише через те, що комунальні квартири не забезпечують для цього місця. У оповіданні «Час ніч» маленький хлопчик Тіма пробує повзати по чийсь чужій квартирі, торкаючись предметів, які його цікавлять. Його власна однокімнатна квартира йому давно знайома. Його сварять за надмірну жвавність і наказують сидіти спокійно. У «Трьох дівчатах у блакитному» відносний простір на дачі спонукає дітей радше до бійок одне з одним, ніж до спільного вивчення довкілля.

Отож географія Петрушевської дуже сильно відрізняється від тієї, яка фігурує в російських письменників-чоловіків. Вона стосується малих частин етнічної Росії: міст, містечок і в їхніх межах декілька вулиць, іноді гастроному, – і в так накреслених обов'язкових межах її героїні мусять проводити багато годин майже кожного дня, щоб потім повертатися до ліжка, яке стоїть надто близько до ліжок інших людей. Нечисленні предмети розкоші, які зустрічаються в цьому світі: машини, хутра, ресторани й театри перебувають поза сферами досвіду цих героїнь, які, зрештою, належать до середнього класу (це розвінчує ще одну вигадку, а саме: що радянські люди часто відвідують театри і є завзятими читачами класичної літератури). Поїздка в таксі є подією, яку запам'ятовують і про яку згадують, як у «Сирій нозі». Прогулянка із чоловіком, який має автомобіль, є пригодою, що може змінити життя, як у «Трьох дівчатах у блакитному». Навіть метро, яке є розкішшю, доступною для всіх москвичів, відіграє незначну роль; чомусь поїздки в метро, на-

стільки улюблені туристами, залишають героїнь письменниці байдужими.

Накреслення художнього простору в оповіданнях Петрушевської суперечить характеру російських літературних традицій та очікувань. Хоча декілька її героїнь мають дачі, придатні як житло, більшість їх не мають, чи принаймні, ми про них не знаємо. Що ми знаємо – це те, що є малесенькі притулки від дощу та холоду без окремої спальні (не кажучи вже про другу ванну кімнату), – тобто простір, у якому мешканці сплять на софах, на тапчанах, на підлозі чи на розкладачках у кухні, як вагітна Мілочка з оповідання «Поезія в житті». Така тіснява не виключає поселення додаткової особи або й двох: в «Уроках музики» у двокімнатній квартирі живе подружжя, їхній син і свекруха, і на цю квартиру жадібно поглядає дівчина сина, яка вважає такі розкішні апартаменти єдиною спонудою до заміжжя. Володіння такими речами, як, наприклад, заклена шафа, є недоступним задоволенням – немає місця для таких розкошів, і в оповіданні «Така дівчина, совість світу» жінка, від імені якої ведеться розповідь, тримає свій чеський кришталь на кухні. На житловій площі звичайних росіян не було місця для двох наборів столового посуду, навіть якби фінанси давали б змогу їх придбати. Нагромадження таких образів руйнує пам'ять про радянські пам'ятники й царські палаци, Красну та Олександрівську площі, безкраї поля й ліси; з погляду російської жінки вони виглядають нереально, подібно до потьомкінських сіл.

Малі розміри світу Петрушевської призводять до того, що в її оповіданнях практично немає масових сцен. Є тільки стосунки, найчастіше невдалі, між окремими особами. Це

суперечить схильності радянських письменників-чоловіків до зображення політичних подій, «народних досягнень» і тому подібного. У Петрушевській немає героїв війни і героїв соціалістичної праці. Вона ніби свідомо намагалася накласти свої тексти на тексти як письменників соціалістичного реалізму, так і дисидентських письменників, нехтуючи шаблонами, нормами та очікуваннями. У її текстах відчувається відвертий виклик грандіозним планам російського політичного класу. Кожна її розповідь є визнанням імперської неспроможності. Вона показує, що російські жінки живуть так, ніби вони живуть у якомусь маленькому князівстві, яким управляє безсердечний тиран, чиє ім'я небезпечно згадувати вголос чи навіть подумки. Вони змирились із замкнутим колом свого життя: дорослішання, заміжжя (або ж ні), народження дитини, намагання погодити роботу й домашні обов'язки; відведення дитини до дитячого садка; звільнення від жорстокого й непотрібного чоловіка чи терпляче життя з ним; цивільний шлюб або життя з родичами і, зрештою, останні муки та приниження, як у мами Анни Адріанівни в оповіданні «Час ніч».

У п'єсі «Ізольований бокс» дві жінки розмовляють у палаті лікарні для невиліковно хворих. Вони помирають від раку. Вони не знають одна одної, але самотність спонукає їх розповісти про своє життя. Одна з них зізнається, що її незаміжня донька, яка щойно поховала позашлюбну дитину, їздить до прибалтійських республік, щоб там вийти заміж. Ці поїздки безрезультатні; її нещастя подорожує разом із нею і заважає їй «зловити» чоловіка. Однак вона купує там речі, які недоступні в Москві. Читач зауважує, що прибалтійські республіки, можливо, підпорядковані Росії, але це

не дає значних вигід звичайним російським жінкам. Друга жінка має 14-річного сина Ваню і жодних інших близьких родичів. Старша жінка радить їй написати листа до своїх роботодавців і попросити їх прийняти Ваню на роботу як учня. Виявляється, що саму маму Вані покинули її батьки. Потім мама Вані згадує про якусь сім'ю, яка жила в одній кімнаті і як вона була свідком двох смертей у цій кімнаті: 50-річної матері і її 27-річного сина. Коли мама Вані висловлює тривогу щодо власного сина-підлітка, який скоро стане сиротою, старша жінка нагадує їй: «А ми як росли?» Це промовистий сигнал постійної убогості й відсутності поліпшення в житті дітей порівняно з їхніми батьками. Хоча радянська еліта намагалася викликати в уяві спогади про підняту цілину, насправді радянські жінки виростили у занедбаних будинках, де члени сім'ї бачили страждання і смерть одне одного на мінімальній житловій площі, наданій їм державою.

Характерні риси світу Петрушевської не залишають жодного сумніву щодо його природи. Це не колоніальний простір, як в оповіданнях її сучасників – Рібакова, Распутіна та Солженіцина. Це також не сповнений ностальгії за царською імперією світ, який зобразив у своїй історичній повісті «Нечиста сила» (1989) Валентин Пікуль. Світ Петрушевської подібніший до замкнутої сцени вистав Семюеля Беккета: із цих світів немає виходу. Її героїні живуть у печалі та самотності й не користаються жодними перевагами, які могла б давати російська велич. Їм бракує простору так, як не бракує його мешканцям жодних перенаселених міст провідних країн світу; вони не мають де спати, кохати чи вести приватну розмову. В оповіданні «Поезія в житті» ге-

роїня втрачає цноту після кількох ночей опору наполяганням її чоловіка, тоді як свекруха спить на відстані кількох сантиметрів у тій же маленькій кімнаті. Чуючи звуки метушні з ночі в ніч, але не бачачи зранку жодних слідів крові, свекруха вирішує, що наречена не є дівчиною; коли ж кров з'являється після того, як дівчина врешті віддається, свекруха каже, що це пов'язано із місячним циклом дівчини. Ця розповідь повертає до Чехова в тому, що вказує на цнотливість молодих дружин (подібно до сільських героїнь Чехова та Тургенева) і вульгарність та брутальність, які нищать у зародку такі почуття. Це також наводить на думку, що імперська велич не захистила російських жінок від тих видів приниження, яких здебільшого не зазнають навіть підкорені народи. У «Темній долі» розповідається про жінку віком між 30 і 40 роками, яка живе в малесенькій квартирі з мінімальними зручностями разом із своєю мамою. Вона ніколи не мала хлопця, оскільки ніколи не мала власного кутка, в якому могла б бути наодинці з людиною сякий-такий час. Вона заздрить заміжнім жінкам і тим, хто мав коханців, навіть дуже непривабливих і корисливих. Її прагнення стосунків із людиною, які могли б змінити її долю, є настільки сильним, що одного дня вона домовляється із своєю мамою, що та проведе ніч у іншому місці, і запрошує до себе літнього та одруженого співробітника. Мужчина явно непривабливий, але він готовий виконати її невисловлене вголос бажання. Щоб відзначити святкову подію, вона купує торт і пляшку вина. Чоловік з апетитом їсть, роздягається, робить те, для чого його запросили, і швидко відходить, хапаючи ще кусень торта на дорогу.

За таких умов російські жінки вступають у дорослий вік і

старість із серйозними психологічними розладами. У «Перепустці» жінка на ім'я Рима, прагнучи влаштуватись на роботу, проходить співбесіду з якимсь Тарасовим. Вона не отримує роботи, але закохується в Тарасова й починає переслідувати його. Щоб ввійти в адміністративну будівлю, необхідно мати спеціальну перепустку, а Римі відмовляються дати таку перепустку, коли її наміри стають зрозумілими оточенню Тарасова. Тоді вона починає переслідувати його по телефону, вимагає перепустку, скаржачись, що Тарасов мучить її. Її манія щодо Тарасова є формою нерозділеного кохання, проявом нагальної потреби людських взаємин. Вона відмовляється від своєї роботи, щоб мати більше часу для його переслідування, і доводить себе до повного виснаження. Врешті вона настільки піддається своїй манії, що не помічає реального Тарасова, коли він іде поруч із нею у вагоні метро.

Захоплення мужчинами, яке іноді виявляють жінки Петрушевської, зустрічається і в іронічній та дотепній прозі Тетяни Толстої. Ця зачарованість виникає, принаймні частково, через нестачу інтимних можливостей для жінок у радянській Росії. Їх могли зґвалтувати, але за ними рідко коли упадали. В оповіданні «Поет і муза» розсудлива лікарка закохується в неохайного поета, який заробляє на життя, працюючи сторожем. Він страшенно бідний і живе в сараї. Вона бере його під свою опіку, виходить за нього заміж, приводить у свою комфортабельну квартиру й намагається переконати його писати політично коректні вірші. Але поет не хоче перетворитись на радянського письменника. Він утікає від своєї дружини з її добрими намірами, спілкується з «нечистю», подібною до нього, і врешті помирає, зали-

шивши свій скелет у спадок навчальному госпіталю, де працює його дружина. Скелет виставляється напоказ, що дає змогу вдові щоденно проходити повз останки свого покійного чоловіка.

Літературні критики найчастіше коментували іронічний антирадянський тон цього оповідання; відзначалося також жіноче прагнення до володіння⁶. Однак Толстая, окрім цього, торкається також теми, яка посідає центральне місце у творах Петрушевської, – неспроможність жінок за радянського режиму мати стосунки з чоловіками, які задовольняли б обидві сторони. Хоча, на перший погляд, деструктивний вплив імперії є ніби маргінальним елементом творчості Толстої, її часті розмірковування про знівечені жіночі долі привели її близько до відкриття Петрушевської, що «інакшість» російських жінок є не лише наслідком бідності радянського типу, а й імперських дисбалансів. Обидві письменниці визнають, що імперія позбавляла жінок їхніх прав. І у випадках, коли жінки були змушені покидати сім'ю, щоб їхати «піднімати цілину», і тоді, коли вони мусили шукати відповідного одягу й харчування в Москві, коли ж чоловіки займалися збереженням та розширенням кордонів «Родины», на жінок лягав непосильний тягар обов'язків, а винагороди були незначні та нечасті. Звідси виникає відчуженість від імперії, різні патології поведінки і гнітюча безнадійність, що пронизує світ, витворений хуждожною уявою Петрушевської.

Діти жінок, скривджених імперією, також є жертвами. У виставі «Я вболіваю за Швецію» Каля, мачуха Діми, саме поховала свого чоловіка, який помер від раптового сердечного

⁶Helena Goscilo, *The Explosive World of Tatyana N. Tolstaya's Fiction* (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1996).

нападу. Обоє, вона і її пасинок, відчують провину, оскільки, коли батько повернувся додому в цей фатальний день, йому розповіли, що Діму виключили із школи; до того ж Каля повідомила про це у сварливій манері. Тим часом дзвонить телефон. Коли Каля чи Діма беруть слухавку, спершу ніхто не відповідає; вони припускають, що це шкільні товариші Діми жартують із свого осиротілого товариша. Врешті до телефону просять якусь Аню, і стає ясно, що дзвонить бабуся Діми, яка саме приїхала з Кемерово. Виявляється, що перед сердечним нападом батька йому кілька разів телефонувала бабуся Діми (батькова теща), запитуючи його про обставини смерті її доньки і приписуючи цю смерть її нещасливому одруженню. Донька, Аня Воронцова, справді вчинила самогубство, оскільки її чоловік мав стосунки з Калею. Почуття особистої провини Калі та Діми зменшилися після визнання бабусі, однак Каля сповнена рішучості вчинити самогубство, коли діти (Діма та її власний син Саша) стануть дорослими й не матимуть у ній потреби.

На додаток (ніби цих трагедій не було досить для однієї сім'ї) виявляється, що бабуся ночувала на залізничному вокзалі впродовж минулого тижня, вигнана з будинку її сина в Кемерово, бо вона там заважала, а Сашу віддали до цілодобового дитячого садка, з якого його забирають додому тільки раз на тиждень. Слова Діми про те, що його батьки «здохли, як собаки», звучать особливо гостро, як попередження, що бабуся та вся сім'я також «здохнуть, як собаки». Навіть за стандартами Петрушевської це винятково похмура оповідь. Вона показує, що переселення у віддалену й напівколоніальну територію (Кемерово є одним із центрів вугільної промисловості в Сибіру) не вирішує проблеми житлової

площі для бідних росіян, що насправді сім'ям було б краще жити разом у центральній Росії. Для російського уряду було б дешевше утримувати своїх громадян у густіше заселених районах навколо Москви чи Вологди, ніж у Кемерово. Але російська еліта вирішила інакше, і ціну платять сім'ї, подібні до сім'ї Калі, Діми й бабусі Воронцової.

Вражаюча оригінальність Петрушевської виявилась у цій п'єсі найкраще. Вона доводить до свідомості громадян, що російська політична влада, її сибірські багатства й мистецькі центри метрополії, її палаци, площі, танцювальні ансамблі та пам'ятники не мають щонайменшого значення для людей, які, зрештою, є тим єдиним, що має справжнє значення в суспільстві. Держава хвора, а її зусилля бути військовою потугою та тримати першість у справах культури реалізуються коштом людей. Петрушевська руйнує імперський простір не заявами про абсурдність претензій Москви на Азербайджан чи Казахстан, на Далекий Схід чи Латвію, не висловленням припущення, що багатства Ермітажу продані покупцям, які запропонували найвищу ціну, а показом того, що трапляється із суспільною структурою внаслідок імперських прагнень. Вона пише головним чином про сім'ю і є самотньою в проголошенні гострих суджень щодо російських пріоритетів; навіть Солженіцин, який звинуватив владу в нещастях Росії, не може дорівнятися до неї. Російські кордони й російський міжнародний престиж не мають для неї найменшого значення, тоді як вони мають значення для Солженіцина. Петрушевська захищає право на особисте життя, а не відданість «рідине», і в цьому вона різко відходить від традицій російської художньої літератури.

Петрушевська усвідомлює також зв'язки Росії з неросійськими суб'єктами. Героїня оповідання «Така дівчина, совість світу» (1968), Раїса-Равіля – етнічна татарка, чие теперішнє життя так само безнадійне та жахливе, як і її минуле. Раїса працювала відтоді, як їй виповнилося п'ять років, виготовляючи коробки для ліків. Вони з мамою заробляли цим кустарним промислом на життя: її батько-алкоголік не надавав підтримки (Петрушевська допомагає розвінчати міф, що радянським жінкам був доступний широкий вибір задовільної роботи). Коли мама Раїси помирає, батько починає приймати жінок у кімнаті, в якій він живе разом із своєю донькою. Раїса проти своєї волі часто стає свідком сексуальних оргій, які не лише позбавляють її гарних дитячих спогадів, але й деморалізують її. Вона стає жертвою сексуальної патології, що характерно для багатьох героїнь Петрушевської. Молода жінка, вона неспроможна приготувати їжу, прибрати свою кімнату чи потурбуватись про себе. Вона ходить туди-сюди по своїй кімнаті, ніби у в'язниці, нездатна вийти на прогулянку чи пошукати роботу. За злою іронією долі, ця надмірна пасивність робить її жаданою для мужчин. Один із них одружується з нею, але інші продовжують використовувати її, як тільки залишаються наодинці з нею – не лише друзі та знайомі, а й зовсім сторонні люди, як-от поштар, майстер чи випадкові відвідувачі комунальної квартири. Раїса не є повією: вона просто дивиться на своїх гвалтівників, ніби благаючи залишити її саму, що має цілком протилежний ефект. Ці повторювані згвалтування врешті призводять до охолодження стосунків Раїси з дружиною одного із гвалтівників, яка водночас є оповідачем цієї історії. Як це часто трапляється у Петрушевської,

тут також оповідачка знає значно менше, ніж читачі, і тому вона не спроможна цілковито зрозуміти значення історії, яку розповідає. Жінка-оповідач у цьому оповіданні зовсім забуває про Раїсу, коли виявляє, що її чоловік мав з нею стосунки, незважаючи на те, що Раїса врятувала її колись від спроби самогубства і доброзичливо вислуховувала її звиряння. Коли пані Петрова (оповідачка) дізнається, що її чоловік згвалтував Раїсу, вона починає зневажати її і відмовляється з нею розмовляти.

Це похмура метафора суспільної свідомості російського народу, який забув про згвалтування неросіян в імперії. Неусвідомлена простодушність, з якою оповідачка викидає Раїсу із свого життя, – «вона ніби померла й перестала існувати для мене, можливо, вона й насправді померла», – наводить на думку про той чітко усвідомлений план, згідно з яким у російській культурі повністю ігнорувалася проблема колоніалізму і царі та комісари накидали на неросійські народи гамівну сорочку ідеологічного гноблення⁷. «Така дівчина, совість світу» символізує калічення місцевого населення за російського правління. У цьому оповіданні немає прямого звинувачення імперії, яке можна побачити в дуже багатьох постколоніальних художніх творах, написаних в Азії чи Африці й опублікованих на Заході. Про це навіть не мовиться. Раїса-Равіля залишається мовчазною упродовж усього оповідання. Єдиним її висловлюванням є «Давай разом, давай разом, почекай на мене», коли оповідачка робить спробу повіситися.

⁷«Теперь она как бы для меня умерла, а может быть, она и на самом деле умерла, хотя за этот месяц никого в нашем доме не хоронили». Людмила Петрушевская, *Собрание сочинений*, т. 1 (Харьков и Москва: Фолио и ТКО АСТ, 1996), 7. Наступні цитати наводяться за цим виданням.

Петрушевська сама визначала порядок своїх творів у їх п'ятитомному зібранні, що вийшло друком у 1996 р. Першою вона розмістила «Таку дівчину». Тому можна припустити, що татарське походження Раїси-Равілі не є випадковою деталлю. Фактично всі інші оповідання стосуються героїнь російського походження. Раїса походить із середовища жахливої бідності та зруйнованих сімей, що є постійним мотивом творів Петрушевської, однак її доля значно трагічніша, ніж у власне російських жіночих персонажів. Вона настільки втрачає інстинкт самозбереження, що будь-хто може її скривдити без страху про наслідки. Раїса є найбільш «приреченою» серед персонажів творів Петрушевської. Оповідачка зазначає, що повна безпомічність Раїси розбуджує в російських мужчин мисливські інстинкти. Важко позбутися враження, що вона символізує згвалтовані Росією землі, тоді як Сєвка, який одружується з нею, ніби оформляє «одруження» між Татарстаном і Росією – одруження, бажане росіянам, але недоречне з погляду Татарстану.

Ще однією частою темою оповідань і п'єс Петрушевської є проблема абортів, і письменниця показує, що це пов'язане із проблемами імперії. Радянський Союз мав особливо високий відсоток абортів, а контрацепція була психологічною та фінансовою розкішшю. Однак показник частоти абортів був неоднаковим у різних республіках СРСР. Мусульманські республіки мали відносно низький відсоток, тоді як перші місця посідали етнічно російські землі – у середньому до 8 зареєстрованих абортів на одну жінку. У Російській Федерації 1997 р. було зроблено 2,5 мільйонів абортів⁸. Демографічна статистика показує, що російське населення

⁸ Агентство Франс-Прес, 29 листопада 1998 р.

почало скорочуватись у середині 1990-х років, незважаючи на значний відсоток імміграції етнічних росіян із колишніх радянських республік. У 1991 р. чисельність російського населення становила 148,689 мільйонів, а в 1999 р. зменшилась до 145,9 мільйонів чоловік⁹. Крім того, дві третини жінок страждають від ускладнення здоров'я внаслідок перерваної вагітності¹⁰. Погіршення демографічної ситуації та здоров'я населення є одним із чинників послаблення російської колоніальної сили; держава за такого спаду приречена на нестачу робочої сили, не кажучи вже про нестачу новобранців для війська.

Петрушевська, безперечно, вважає, що такий відсоток абортів згубний для російських жінок. Вона ніби примусово поміщає дитину будь-де на життєвих шляхах своїх жінок, ніби для нагадування читачеві, що в сучасній Росії надто мало немовлят. Жінки в її п'єсах і оповіданнях часто роблять аборт, покидають свою дитину або віддають її на виховання бабусі; дитина в її творах, по суті, ніколи не має нормального сімейного життя. Але її присутність нагадує читачеві, що в особистому світі героїнь Петрушевської прагнення мати дитину є нормальним і частим явищем і що їх мала кількість пов'язана з проблемами відсутності чоловіка та обмеженою житловою площею.

Одна із найсильніших п'єс Петрушевської, «Побачення», починається з шепоту, але наростає до психологічного кредендо, поки не виявляється правда. У п'єсі лише три персо-

⁹«Russia: A Country Study», Library of Congress site at lcweb2.loc.gov/frd/cs/rutoc.html#ru0064 (робоче посилання: www.loc.gov/item/97007563/ [упоряд.]); *Статистическое обозрение, ежеквартальный журнал*, № 1/28 (1999) та Paul Goble, *Democracy and Development*, Radio Free Europe/Radio Liberty, 2 August 1999.

¹⁰Агентство Франс-Прес, 29 листопада 1998 р.

нажі – мати, син і тюремний охоронець, який не промовляє ні слова. Мати відвідує свого ув'язненого сина, переконуючи його з'їсти більше солодощів, які вона приготувала для нього. Вона особливо наполягає, щоб він випив компот, котрим дуже пишається. Оскільки «вони», каже мати, дозволили побачення, то «вони» й випустять його на волю. Тому не варто журитися. Син не реагує. Петрушевська чітко малює негативний образ злочинця, щоб краще підготувати глядача до вражаючої розв'язки.

Син запитує про свою дівчину. Тепер материна черга нарікати. Вона скаржиться, що саме його дівчина Лерка довела його до теперішнього стану. Слово за словом виявляється, що Лерка народила дитину, хоча її вмовляли зробити аборт. В'язень збуджено запитує, де тепер Лерка, чи потребує допомоги, що з дитиною? Мати відповідає неохоче. Син пригадує, що батьки Лерки, її сестра й дві подруги переконували її зробити аборт. Ці подруги були медсестрами, які, за його словами, асистували щодня приблизно при тридцяти абортах. Далі детально описується аборт на пізньому терміні. «Вони всі вбивці, вбивці! – кричить чоловік. – Ось чому я вбив їх». Виявляється, що істеричний син убив п'ятьох осіб, які переконували його дівчину зробити аборт, і тому засуджений до смерті. Мати все ще сподівається без надії, що «дещо можна зробити», але, за цитатою із «Гамлета» у перекладі Пастернака, «порядок сцен визначений і кінець дороги неминучий». П'єса закінчується без жодної реальної надії.

Приймення жінок імперської нації досягає свого апогею в таких текстах, які переповнені матеріалом, що мав би викликати гнів феміністок. У «Бідному серці Пані» 47-річна

жінка з поганим здоров'ям, чий чоловік-тесля також є інвалідом, несподівано вагітніє. Жінка наполягає на аборті, незважаючи на те, що вона вже на сьомому місяці вагітності, приносить необхідні дозволи та папери, цілком переконана, що свідоцтво про «небезпеку для здоров'я матері» є достатньою підставою, щоб лікар перервав вагітність. Лікар імітує аборт і приймає дитину. Немовля – дівчинку – забирають, і задоволена Паня відїжджає кудись на Далеку Північ. Вона не задає жодних запитань про те, що трапилось. Паня заклопотана своїм здоров'ям, оскільки для того, щоб дістатися додому, мусить їхати поїздом і ще йти 12 кілометрів пішки до селища, де вона працює вахтером (на електростанції, спроектованій радянськими інженерами під впливом монументалізму та імперських амбіцій). На ГРЕС бракує коштів для забезпечення тим росіянам, які там працюють, гідного рівня життя; досить того, що Росія, як імперія, має від неї користь. На відміну від мешканців Західної Європи, яким колонії забезпечили, на додаток до імперського престижу, і високий життєвий рівень, героїні Петрушевської провадять таке ж нужденне життя на завойованій території, як і в Москві. Паня не отримала жодних вигід від переїзду на віддалене будівництво («*стройку*»), розташоване на межі російської етнічної території. Імперія завезла її та інших робітників так далеко «задля справи», але ця справа була їй чужою. Імперський проект передбачає життя, ніяк не пов'язане з життям цієї російської жінки.

До появи Петрушевської з її незмінною іронією, російські письменники звично розмежовували імперську велич та злиденне життя окремих людей. В останньому звинувачували систему, – чи то комунізм, чи царське самодержав-

ство, а не економічні пріоритети, визначені необхідністю зберігати імперію. Тверда відмова Петрушевської звинувачувати систему (на відміну від тих, хто звинувачує в російських нещастях виключно комуністичну тиранію та посткомуністичну корупцію) свідчить про відкриття, якого до неї не зробив жоден письменник. Хвороба вийшла далеко за межі політичної системи Росії: хворобою є сама імперія. У тих рідкісних випадках, коли в текстах Петрушевської з'являються політичні метафори, вони застосовуються для підкреслення факту, що політичне життя має другорядне значення, принаймні коли йдеться про російських жінок. У повісті «Час ніч» героїня оповідання Альона у відчаї з'являється в квартирі своєї матері й каже: «Прошу політичного притулку». Життя з кримінальним злочинцем і гвалтівником довело її до того, що квартира її сварливої матері здається терпимою. Сказана Альоною фраза показує, наскільки далекими були інтереси так званих дисидентів від потреб звичайної російської жінки.

Матері й бабусі таких героїнь, як Ніна в «Уроках музики», які прожили все своє життя в тяжких і принизливих умовах, не хочуть «поступитися» і звільнити місце для наступного покоління. Вони зі всіх своїх сил чіпляються за свої кімнати й ліжка і переміщаються тільки тоді, коли їх до цього змушують. У повісті «Час ніч» бабуся надто слабка розумом і тілом, щоб боротися за своє місце в малій квартирі, де її онука хоче поселитися зі своїми трьома дітьми. Її донька, Анна Андріанівна (мати Альони) віддає її у притулок, що навіть не може бути названий будинком для людей похилого віку. Малося на увазі, що бабуся помре там через кілька тижнів; муки сумління її доньки є справжніми й глибо-

кими. Повний розпад сімейного життя в цьому оповіданні, опублікованому 1992 р., є відображенням розпаду держави, яка розплачувалася зруйнованими життями задля великих військових, політичних і культурних досягнень.

Такі злидні панують не лише у сім'ях робітників. Переважна більшість героїнь Петрушевської мають добру освіту. Іноді вони слухають Моцарта, як у «Циклі». Серед них багато студенток. Освічені верстви суспільства розпочинають своє доросле життя в кімнатах гуртожитків, у меблювання яких складається з чотирьох ліжок, столика в центрі та тумбочок, заставлених флаконами з косметикою («Уроки музики»). У «Своєму колі» фактично всі персонажі мають університетську освіту. Вони мешкають у невідповідних квартирах, де онуки конкурують за простір із дідусями та бабусями й де мама, яка приховує невиліковну хворобу, лупцює свою дитину перед своїми друзями, щоб викликати симпатію до дитини. Вона сподівається, що після її смерті колишній чоловік (тепер просто знайомий) захоче взяти хлопця до себе. Очевидно, дитячий будинок, тобто радянський варіант сирітського притулку, не розглядається як можливий варіант навіть у порівнянні із жахливими умовами перенаселених комунальних квартир.

Майстерність стислого викладу досягає свого максимуму в оповіданні Петрушевської «Країна», обсяг якого не перевищує двох сторінок. У ньому оповідач роздумує про життя самотньої матері, яка зловживає алкоголем і, однак, кожної ночі акуратно складає одяг своєї доньки, щоб та могла одягти його зранку в дитячий садок. Вона була колись заміжною, а тепер її колишній чоловік має нову дружину, і всі спільні друзі також віддали перевагу йому. Мати роз-

раховує, що може витратити свою частку грошей на спиртне замість їжі, оскільки доньку нагодують у садочку. Вона лягає спати о дев'ятій годині, щоб зекономити на платі за електроенергію, і зранку вирушає на свою роботу; коли робочий день закінчується, вона заходить до крамниці по пляшку, забирає доньку із садка, й цикл починається знову. Самотність матері зовсім не подібна до тих славних зображень самотності в російській художній літературі, коли навіть такі самотні й змучені душі, як Раскольников, урешті з'єднуються з іншими людьми. Заголовок оповідання наводить на думку, що в Росії ХХ століття людина приречена на певну форму самотності, коли не надходить допомога від сім'ї, друзів, держави чи долі, і що російські жінки страждають від такої самотності. Смирненість мами-алкоголички є симптоматичною для російського суспільства, яке не протестує проти витрат трильйонів рублів на військові цілі, тоді як росіяни змушені жити в нужді покоління за поколінням.

У цих оповіданнях світ складається майже виключно з невдалих сімей, дівчат, які хочуть утекти від жорстоких і схильних до інцесту батьків, як Таня в оповіданні «Батько та мати» чи одиноких жінок, які захоплюються нахабністю своїх більш енергійних колег, як Надя Романова в «Циклі». Якби Петрушевська тільки додавала гостроти своїм творам, змальовуючи такі аномалії, але не повторювала їх з безжальною наполегливістю, вона б не відрізнялась від інших пізніх радянських і пострадянських письменників. У творах Распутіна та Солженіцина зображено чимало невдалих сімей і безнадійних ситуацій. Але те, що Петрушевська зробила цю трагедію, спричинену державою, центральною темою своїх творів, без посилання на комунізм чи на якісь ін-

ші вади системи, вказує на її свідомий намір показати невідповідність між монументальним фасадом і «гнилою» суттю імперської держави.

Тетяна Толстая, яка є більш життєрадісною і схильною до жартів, ніж Петрушевська, створила своєю художньою уявою подібну атмосферу в оповіданнях про жінок, які є самотніми та бездітними («Місяць з'явився»), і в оповіданнях про самотніх матерів («Ніч»). Хоч Толстая поетичніша від Петрушевської, такий твір як «Ніч» міг бути написаний пером старшого письменника. Місцем дії є радянська Росія. Жінка-робітниця на пенсії живе разом із своїм сином, який відстає в розвитку, в комунальній квартирі. Вона не голодує, як засвідчують її 130 кілограмів ваги, але ми не знаємо, чи вона товста, чи просто набрякла водою. Вона стара і не має чоловіка. Вона доглядає свого Олексія Петровича щонайкраще, як може, але він виходить на вулицю, де його ледве не збиває на смерть машина. За щасливим збігом, його приносять назад до теплої нірки їхньої маленької кімнати. Його мати готує їжу на комунальній кухні. Він спостерігає, як вона роздягається, і забирає її зубний протез. Вона непокоїться про його майбутнє: що буде, коли вона помре, а це може статися скоро. Як і в Петрушевської, відсутня система соціального забезпечення (це оповідання руйнує міф про державну турботу про людей від народження до смерті, яким захоплювалося так багато учених Заходу) і підтримки сімей. Однак, на відміну від героїв Петрушевської, неприваблива героїня Толстої читає поезію Пушкіна своєму синові, який хоче стати письменником. Такі капризи, характерні для вищих класів суспільства, чужі для дуже матеріального світу Петрушевської, в якому жінки лише борються за

виживання, незважаючи на свої дипломи і час, проведений у студентських гуртожитках. Звичайно, Толстая походила із привілейованої сім'ї: її дідом був радянський письменник Олексій Толстой (якого толерантний Вільям Е. Гаркінс назвав опортуністом¹¹).

У «Такій дівчині» чеське скло асоціюється з розкішшю, задоволенням і святковою атмосферою. Воно іноземне. Аналогічно, угорські колготки в «Окремому куті» перераховуються серед тих нечисленних предметів, які прикрашають одноманітне життя героїв. Коли в 1970-х і 1980-х роках Чехословаччина та Угорщина були частиною радянського блоку, то було достатньо залишкового відчуття їх «західності», щоб викликати приємне збудження в московських жінок, коли речі із Центральної Європи з'являлись у московських магазинах. Усе, що походить із Заходу, є кращим, ніж російські речі, – ще одна ознака тієї принизливої форми, яку колоніальна свідомість набуває в текстах Петрушевської. Не можна сказати, що ця форма свідомості обмежується тільки її творами: уже в «Майстрі та Маргариті» Булгакова (1940) повага до Заходу і схиляння перед ним було чітким сигналом, що імперське структурування дискурсу було помилковим і згубним. На відміну від Росії, колоніалістська свідомість мешканців Західної Європи диктувала їм, що чужоземні краї були не місцем, де речі виготовлялись краще та ефективніше, ніж у метрополії, а радше коморою чи сільським будинком, у яких зберігають гірші та менш потрібні речі. У Петрушевської гордість за імперію цілком відсутня, і метрополія з погляду різноманітних благ зовсім не є тим місцем, у якому хотіли б жити.

¹¹W. E. Harkins, *Dictionary of Russian Literature* (Patterson, NJ: Littlefield, Adams & Co., 1959), 385.

З цією зникаючою гордістю пов'язане й нове введення в літературу тілесних функцій і екскрементів, як це має місце в текстах Петрушевської. З часу Середньовіччя в наративах не було такої кількості описів людських запахів, фекалій та інших нагадувань про фізичну природу людей. Але якщо у Джофрі Чосера вони асоціюються із сміхом, то в Петрушевської вони означають деградацію й занепад цінностей. Такі теми майже повністю зникли з імперської російської літератури ХІХ століття, так само як зникли вони з вікторіанської літератури. Екскременти, так само, як і темні сторони імперіалізму, належали до зони замовчування, і вони швидко прибиралися цілою армією слуг; або ж, як вказує Саїд, це була сфера підкорених, як в оповіданнях про брудних арабів, чия хтивість могла зрівнятися тільки з їхньою неохайністю. У повісті «Час ніч» це повертається знову разом із ознаками руйнування імперії. Коли донька оповідачки, Альона, вагітна своєю першою дитиною, вона та її мати їдуть у таксі, задне сидіння якого «закакане, в переносному значенні»¹². Альона робить великий внесок до екскрементів, виявлених у таксі. Прабабусю, яку називають «баба», а не «бабушка», що звучить ніжніше, її донька називає «какунею». Вона справді випорожнюється в ліжку всюди, де б вона не опинилась, і відсутність особистої гігієни (не те, щоб вона могла цьому якось зарадити) є єдиною причиною, чому її віддали до будинку для людей похилого віку радянського типу. Її нетримання на морозному нічному відкритому повітрі описане дуже детально: спершу вона відчуває тепло, однак швидко сеча починає охолоджувати її ноги.

Тим часом донька оповідачки, Альона, приділяє багато

¹² Людмила Петрушевская, *Собрание сочинений*, т. 1, 338.

уваги своїй власній історії – повідомленій читачеві курсивом, щоб відрізнити її від розповіді матері. Таємний щоденник Альони містить її гіркі спогади про перше зґвалтування. Відчуття матеріальності тіла і крові в цих описах і патетичний тон безпомічності жертви робить цей текст дуже феміністичним. Його гострота посилюється другим зґвалтуванням, за інших обставин і іншим чоловіком. Таким чином, з'явилися діти: мати (ще досить молода жінка приємної зовнішності із можливими власними стосунками з чоловіками) каже Альоні, що її найменшу дитину, Колю, потрібно було «вичистити». Вона каже це, добре знаючи, що віддає й віддаватиме далі останню копійку, щоб прогодувати трьох дітей Альони, які з'явилися дотепер. Це заради онуків вона віддає до притулку свою власну матір, яка має склероз і масу інших фізичних хвороб.

У «Трьох дівчатах у блакитному» одним із головних клопотів «дівчат» є туалет. Коханець Ірини буде туалет на її сільській дачі як подарунок для неї; проблема полягає в тому, що інші дівчата і їхні діти могли бруднити туалет. Секс також втрачає свою таємничу інтимність, не стаючи задоволенням. У «Поезії в житті» втрата невинності героїні відбувається вночі в кімнаті, зайнятій також її свекрухою, яка, простягнувши руку, могла б легко порушити інтим коханців.

«Час ніч» показує три покоління жінок, чиї долі особливо трагічні, однак вражаюче подібні. Порада прабабусі своїй молодій доньці (тепер бабусі трьох дітей, які не мають тата) подібні до поради, яку оповідачка дає Альоні і яку вона так само зігнорувала. Анна Адріанівна вийшла заміж невдало, як і її донька Альона, і мала двох дітей (Альона має трьох). Її

син Андрій сидів у тюрмі. Після повернення додому він тероризував рідних і вкрав гроші у своєї матері. (У текстах Петрушевської дорослі сини часто вимагають чи крадуть гроші у своїх матерів, така сама ситуація і в «Сирій нозі»). Тим часом Альона, яка почуває до своєї істеричної матері любов і ненависть водночас, виявляє патологічну неспроможність захистити себе від згвалтування. У квартирі стоїть сморід: бабуся постійно мочиться в ліжку. Анна – поетеса, вона читає свої вірші на фабриках і в школах (Петрушевська, можливо, є єдиною письменницею, яка змушувала б поета прибирати екскременти своєї матері). Одного дня Анна повертається додому, травмована своїм рішенням залишити свою власну матір в будинку для перестарілих, лише щоб дізнатися, що Альона поїхала й забрала дітей із собою.

У творах Петрушевської замість перемог і світлого майбутнього описуються злидні та відчай. Безнадія особливо яскраво зображена в «Циклі», де недільного вечора освічена молода жінка відвідує випадкову знайому, щоб послухати розповіді про її сексуальні подвиги. Нема чого робити, хіба що піти на нудний фільм – немає нічого, до чого варто прагнути, жодних проблем, які потрібно долати. Немає жодного натяку на громадське життя, ані сподівання на ширші ідеї, які захоплювали та надихали стількох самотніх людей у російській літературі ХІХ століття. Обмеженість світогляду, очевидна вже у Солженіцина і Распутіна, досягає свого апогею в Петрушевській. Її жінкам бракує громадянської, політичної й культурної свідомості – іронічна ремарка щодо гіпертрофії політичної й «культурної» освіти в СРСР. У тих рідкісних випадках, коли жінка якось пов'язана із державними справами, як, наприклад, інформаторка КДБ в опо-

віданні «Аве Марія, мамусю», вона посідає найнижчий щабель суспільної драбини, нездатна зрозуміти, що діється, і легко повертається до того погляду на світ, який вона отримали в дитинстві від своїх релігійних чи просто забобонних родичів.

Звуження простору оповіді, як і постколоніальний смуток, виражаються улюбленим способом Петрушевської – внутрішнім монологом порівняно інтелігентної жінки, яка викладає свої власні думки та думки й міркування своїх друзів у формі «казу». Оповідання та п'єси Петрушевської дуже стислі, що відрізняє їх від довгих романів, які імперська Росія витворювала у значній кількості. Вони абсолютно не схожі на твори «сільських» письменників, чий націоналістичний пафос і дидактизм діаметрально відрізняються від демонстративного браку інтересу до громадської і державної сфери у Петрушевської. Подібно до хірурга, який обережно відрізає всі сліди пухлин від тіла пацієнта, вона усуває із своїх наративів проблеми, які є в центрі уваги Распутіна, Белова, Солженіцина та Астаф'єва. Її героїні не приділяють щонайменшої уваги Матері Росії, Батьківщині, «рідине», «отечеству», збереженню роду й тому подібному, не кажучи вже про комуністичну пропаганду. Ґрунтовність, із якою ці теми усунені з наративної свідомості, є актом громадянської відваги письменниці: російська держава традиційно нагороджувала тих, хто виявляв шану до «рідини» у своїх творах і застосовувала різноманітні негативні стимули до тих, хто не робив цього. На відміну від деяких менш талановитих російських письменників Петрушевська отри-

мала небагато нагород і не була вшанована великими накладами своїх творів у державних видавництвах¹³.

Занепад імперії стає очевидним, коли Інших просують (чи вони самі проштовхуються) до центру арени або ж коли вони з'являються із тіні, де їх ігнорували чи неправильно тлумачили. Зображенням переходу російських жінок від потенційно проімперської сили в групу, яка не має жодних точок дотику з могутньою державою, Петрушевська першою починає руйнувати те, що Роберт Конквест назвав останньою імперією¹⁴. Для самозбереження імперіям потрібні ентузіазм, оптимізм, впевненість у своїх силах і віра в свою власну непереможність і стійкість. Читач поезії Пушкіна чи прози Толстого отримує такі почуття у великих дозах – і це є чинником, який формує його сприйняття Росії XIX століття. Навіть недосконалі повісті соціалістичного реалізму з їхнім надмірним возвеличенням радянської дійсності давали поживу, необхідну для утримання визнання Радянського Союзу на достатньо високому рівні. Однак читач мініатюрних творів Петрушевської навчається відмежовувати російськість від політичної влади і сприймати російськість без влади – спосіб, який жоден письменник не використовував до неї. Тексти Петрушевської приводять імперський період Росії до художнього завершення. Вони описують загальну картину страждань і розчарування, які часто супроводжують деколонізацію.

У 1995 р. російський семіотик С. Медведев у статті, в якій було зроблено спробу деконструкції того, що він назвав «ра-

¹³Goscilo, 219-221.

¹⁴Robert Conquest, ed. *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future* (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1986).

дянським дискурсом», зауважив, що хоч дискурс влади був характерний для багатьох культур, у Росії привласнення мови для політичних цілей було всеохоплюючим і багаторівневим. Коли радянська могутність пішла на спад, російська мова залишилась із набором висловів і понять, які втратили будь-який зв'язок із реальністю. Тепер на руїнах радянського «новоязу» має бути створений новий стиль мовлення. Великі слова розпадаються внаслідок неправильного вживання; природнім є повернення до дуже простих і базових форм мовлення¹⁵. У своїй радикальній відмові помічати фальшивий світ радянського дискурсу Петрушевська, схоже, наслідувала приписи Медведева ще до того, як він їх оприлюднив.

Валерія Новодворська відважилась навіть більш відверто, ніж Петрушевська, відкинути російське імперське самоусвідомлення. Ось що вона писала в російському журналі «Новое время» у 1996 р.:

«Ми ніколи не розуміли їх і ми ніколи не зрозуміємо їх, тому що ситий не розуміє голодного... Ми завжди мали тонни географії... Ми завжди мали надлишок людей, землі, корисних копалин, солдатів, спецслужб, бюрократів, міліції. ...Але вони завжди марили про свій малий шматок землі... Вони мріяли підняти там національний прапор і керувати власним господарством»¹⁶.

«Вони» є чеченцями та іншими, хто був частиною Російської Федерації, але *не* бажали залишатись її частиною. Про-

¹⁵С. Медведев, «СССР: Деконструкция текста (к 77-летию советского дискурса)», в Чернышев, *Иное*, т. 3, 321.

¹⁶Novodvorskaya, «Throw Everything Overboard That Smells of Blood», 480-484, а також див. В. Каганский, «Советское пространство: конструкция и деконструкция», в Чернышев, *Иное*, т. 1, 89-130.

мовистим є той факт, що російська письменниця так великодушно та красномовно відреагувала на їх претензії, враховуючи, що в пострадянський період досить багато російських письменників знову повернулося до стану нервозності, характерного для незрілих імперій, який так добре відчутний у творах покоління Олександра Пушкіна. Подібно до Петрушевської і Толстої, Новодворська є першопрохідцем. Подібно до більшості таких людей вона не зважає й не обмірковує кожного свого слова, надаючи натомість перевагу запальному стилеві, який спричинив велике змішання серед більш урівноважених росіян. Стаття, цитована вище, є закликом до звільнення від імперії, на який політичний істеблїшмент будь-якої країни подивився б неприхильно і за який письменник був би покараний у спосіб, відповідний до політичної культури цієї країни. Новодворської не було ув'язнено, також її життю не загрожує через цю поетичну статтю небезпека. У 1996 р. в Москві особа, яка не мала економічної ваги, була нецікавою для тодішньої влади.

Однак, подібно до Петрушевської, Новодворська не є визнаною інтелектуалкою у впливових літературних і політичних колах. Наприкінці 1980-х років її декілька разів арештовували й вона відбула термін у психіатричній лікарні. Таке ув'язнення було звичайною справою для дисидентів у царській Росії і в СРСР. Коли Петро Чаадаєв виступив із критикою російської історії, цар негайно оголосив його божевільним. Коли Лев Толстой почав розповсюджувати неортодоксальні політичні звернення, держава також намагалась зробити з нього божевільного. Радянська влада будувала шпиталі, щоб помістити до них «інакомислячих», тобто тих, хто думає не так, як усі. У контексті такого «режиму за-

мовчування» той факт, що покарання Новодворської включало перебування в «психушці», показує, що недавня радянська держава вважала прояв її різкого політичного відхилення незвичним і загрозливим. Але в посткомуністичній Росії вона може говорити все, що хоче, поки не намагатиметься здійснити свої наміри.

У 1990 р. Новодворська була лідером однієї з перших політичних партій у пострадянській Росії – «Демократичний союз». Її книга «По той бік відчай» (1993) є політичною автобіографією, в якій, поряд з викладом історії її особистого життя, описано її участь у боротьбі за політичну свободу в Прибалтійських республіках – рідкісний випадок допомоги власне росіян іншим у забезпеченні права на суверенітет. Це був її активний і послідовний захист свободи кожного народу, що принесло Новодворській непорозуміння з типовими російськими демократами. Її книга не продавалася, і вона залишилась на узбіччі російського політичного життя. Її нечасті публікації помітно відрізняються від того, що переважно кажуть відомі російські політики. Її гостра манера викладу оживляє журнал «Новое время», у якому вона публікувала свої есе. Це вказує також на те, що російські демократи впали у відчай та іноді втрачають надію на поліпшення своєї країни.

Есе Новодворської про Кавказ є палким захистом права народів Російської Федерації на відокремлення. Новодворська зазначає, що «Коли радянські дисиденти з метрополії повалили комунізм (чи, можливо, просто відсторонили його), вони розв'язали більшість своїх проблем. За нечисленними винятками, вони вважали божевіллям для диси-

дентів із російських колоній (Курсив *Еви Томисон*) починати розв'язувати свої власні специфічні проблеми»¹⁷.

Жоден росіянин до чи після Новодворської не відважився сформулювати так відверто ключову проблему Російської Федерації, а саме: факт, що навіть після розпаду СРСР народи й території, замкнені в Російській Федерації проти їхньої волі, перебувають у ситуації, рівноцінній колоніальному гнобленню. Подібно до деяких творів Петра Чаадаєва і Олександра Герцена есе Новодворської, ймовірно, слід розглядати як віхи, які позначають зміни в російській національній свідомості.

Новодворська виявляє досконале знання відносин імперії з її кавказькими суб'єктами. Вона добре обізнана з чеченською міфологією, чеченськими культурними ідеалами й досвідом, так само, як світ навчений поважати російські культурні ідеали і досвід. Вона засуджує Москву за нещирі відносини із Звіадом Гамсахурдією, грузинським патріотом і першим президентом Грузії після розпаду Радянського Союзу. Вона впритул наблизилася до звинувачення ФСК (послідовниці КДБ) у його вбивстві. Вона зазначає, що мусульманський лідер Чечні та християнський лідер Грузії були добрими друзями, заперечуючи таким чином витворений імперією погляд, що на Кавказі панує релігійна ненависть. «Живі чи мертві Джохар Дудаєв і Звіад Гамсахурдія є причиною роздратування для московської інтелігенції, КДБ, ФСК, ФСБ, для адміністрації президента Єльцина й для інших силових структур», – пише Новодворська. Їхня дружба кинула виклик московській пропаганді, що звинувачувала мусульманські народи в екстремізмі, хоча саме породжені імпе-

¹⁷Conquest.

рією нужда та страждання спрямували ці народи в обійми мусульманських фундаменталістів. Новодворська застерігає, що тим, хто назвав сепаратистів «бандитами», загрожує небезпека йти сталінським шляхом: «Це стане неминучим – вбивати кожного, навіть жінок і дітей, оскільки, як казав Сталін, «підрастають месники за батьків». Письменниця розуміє, що російська політична культура все ще не може пристосуватися до радикальної зміни державної політики, й тому вона звертається до поезії і насамперед до пісень Володимира Висоцького, щоб сформулювати головне: «Кидайте за борт усе, що пахне кров'ю, / І знайте, що ціна не надто висока». Галина Старовойтова, вбита 1998 р., додала свою політичну присутність і свої переконання до цього слабкого хору голосів; вона також вірила, що, за словами Адама Міхніка, «Нація, яка пригноблює інші нації, не може бути вільною»¹⁸.

Історія Новодворської не має щасливого завершення. У її пориві до результативних змін і внаслідок схильності до гіперболізації, вона перейшла межу, що відділяє дискусію від екстремізму. Уже через два роки після свого прекрасного есе про національні меншини в Росії і через кілька місяців після початку російської економічної кризи в серпні 1998 р. вона зайняла позицію, неприхильну до шахтарів Воркути під час їхнього страйку на знак протесту проти невиплати зарплати й запланованого закриття нерентабельних вугільних шахт. Закриття збиткових шахт було частиною болючого процесу економічної реструктуризації, що його Росія мала пройти для того, щоб почалося економічне зростання, але, з погляду робітників, закриття шахт було рівнозначне

¹⁸*New York Review of Books*, 14 January 1999.

голодуванню. У субарктичній Воркуті не було іншої роботи, а переселення робітників у європейську частину центральної Росії уряд серйозно не розглядав. Воркутинські шахтарі, яким бракувало ефективних лідерів, залишились самотніми у своїй боротьбі за виживання.

У своїй статті на цю тему у «Новом времени» Новодворська зауважила, що, можливо, ті, хто не зміг пристосуватись до нових обставин, повинні бути застреленими, щоб інші (хоча б меншість) могли жити в новій, величній і демократичній Росії¹⁹. Хоча абсолютно зрозуміло, що Новодворська не виступала за розстріл робітників у буквальному сенсі, її риторика пахла старим російським екстремізмом, що змушує згадати Дмитра Писарева, Сергія Нечаєва (особливо його «Катехізис революціонера», написаний 1869 р.) і Леніна. Ці та інші різкі тексти не вселили любові до Новодворської жодній політичній групі і її політичне та інтелектуальне майбутнє невизначене.

Письменники, подібні до Петрушевської і (із указаними застереженнями) Новодворської вважають, що необхідно відмовитися від завоювання й утримання чужих земель за блага Москви. Російський народ цього більше не витримає. Справді, він сам поділився на власне Росію і на «білі колонії» Сибіру й Далекого Сходу. До складу Російської Федерації, яка простяглася в Європі та в Азії, входить надто багато етнічних і територіальних груп, які є спадкоємцями надто різноманітних історій, культур, економік, спогадів та інтересів. Жоден російський чоловік-письменник ніколи не відважувався сказати, що Російська Федерація є

¹⁹ *Новое время*, 30 листопада 1998 р. Дякую моєму колезі Майклу Бернстаму з Інституту Гувера за те, що він звернув на це мою увагу.

надто великою та неоднорідною, щоб нею міг керувати єдиний уряд, розташований у Москві. Написання текстів, опозиційних до імперії, які звільняють від її влади у сфері художнього вимислу, як це робила Петрушевська, свідчить про втрату довіри до Російської Федерації, яка ніколи не була цілком впевнена у своїй ідентичності. Голоси жінок-письменниць надто слабкі, щоб спричинити швидкі зміни в суспільстві, у якому домінують голоси чоловіків, у суспільстві, яке все ще не хоче повною мірою виявити свій колоніальний вимір. Для утвердження в Росії постколоніальної свідомості потрібно ще багато часу. Але дозвіл розповісти про це був одержаний чи, точніше, вирваний у літературного істеблішменту «тими Іншими в найсуттєвішому» – російськими жінками-письменницями. І тут Людмила Петрушевська, котра показала, як імперія руйнувала долі жінок, заслуговує бути названою першою російською постколоніальною письменницею.

Вибрана література

Adam, Ian, and Helen Tiffin, eds. *Past the Last Post: Theorizing Postcolonialism and Post-modernism*. Calgary, Alberta: Univ. of Calgary Press, 1990.

В. П. Адрианова-Перетц. *Русская демократическая сатира XVII в.*, Москва: Наука, 1977.

Allworth, Edward A. *The Modern Uzbeks: from the Fourteenth Century to the Present*. Stanford. CA: Hoover Institution Press. 1990.

_____, ed. *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance. A Historical Overview*. Durham and London: Duke Univ. Press, 1994.

Altstadt, Audrey L. *The Azerbaijani Turks*. Stanford. CA: Hoover Institution Press. 1992.

Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983.

Arx, Jeffrey. *Progress and Pessimism*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1985.

Ashcroft, Bill, et al. *The Empire Writes Back*. London: Routledge, 1989.

Виктор Астафьев. *Повести и рассказы*. Москва: Советский писатель, 1984.

Badretdinov, Sabirzyan, "Sincere Soldiers and Naive Servants". *Transitions* 5, no. 12 (December 1998), 97-100.

- Baron, Salo W. *Modern Nationalism and Religion* (1947). New York: Meridian, 1960.
- Barr, P. *The Mem Sahibs: The Women of Victorian India*. London: Seeker & Warburg, 1976.
- Bazyłow, Ludwik. *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.
- В. Г. Белинский. *Собрание сочинений в 3 т.* Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1948.
- Berdiaev, Nikolai. *The Russian Idea*. Translated by R. M. French. New York: Macmillan, 1948.
- Berry, L. E. and Crammey. R. O., eds. *Rude and Barbarous Kingdom*. Madison: Univ. of Wisconsin Press. 1968.
- Bhabha, Homi. *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994.
- Billington, James H. *The Icon and the Axe*. New York: Random House, 1966.
- Bobrowski, Tadeusz. *Pamiętnik mojego życia*. 2 vols. Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979.
- Boehmer, Elleke. *Colonial and Postcolonial Literature*. Oxford: Oxford Univ. Press, 1995.
- Brydon, Diane and Helen Tiffin. *Decolonizing Cultures*. Sydney, Australia Dangaroo Press. 1993.
- И. А. Бунин. *Собрание сочинений*. Москва: Художественная литература, 1966.

Canovan, Margaret. *Nationhood and Political Theory*. Cheltenham, UK: Edward Elgar, 1996.

Carrère-d'Encausse, Hélène. *The End of the Soviet Empire: The Triumph of Nations*. New York: Basic Books, 1993.

_____. *Confiscated Power*. New York: Harper & Row, 1982.

_____. *Decline of an Empire: The Soviet Socialist Republics in Revolt* (1978). Translated by M. Sokolinsky and H. A. LaFarge. New York: Newsweek Books, 1979.

Cherniavsky, Michael. *Tsar and People: Studies in Russian Myths*. New York: Random House, 1969.

С. Б. Чернишов. *Иное: Хрестоматия нового российского самосознания*, 3 тома, Москва: Аргус, 1995.

Chew, Allen F. *An Atlas of Russian History: Eleven Centuries of Changing Borders*. New Haven, CT; Yale Univ. Press, 1967.

Christian, R. F. *Tolstoy*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1969.

_____, ed. and trans. *Tolstoy's Diaries*. New York: Scribners, 1985.

Clardy, Jesse & Betty. *The Superfluous Man in Russian Letters*. Lanham, MD: Univ. Press of America, 1980.

Clyman, T. W. and Diana Greene, eds. *Women Writers in Russian Literature*. Westport, CT and London: Greenwood Press, 1994.

Conquest, Robert, ed. *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1986.

Curtin, Philip D., ed. *Imperialism*. New York: Walker, 1971.

- Curtius, Ernst. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern: Francke Verlag, 1948.
- Czapski, Józef. *The Inhuman Land* (1949). Foreword by Daniel Halevy, introduction by Edward Crankshaw, translated by Gerard Hopkins. London: Chatto & Windus, 1951.
- Czubaty, Jaroslaw. *Rosja i swiat: wyobraznia polityczna elity wladzy imperium rosyjskiego w poczatkach XIX wieku*. Warsaw; Neriton, 1997.
- Dabrowska, Maria. *Noce i dnie* (1932 – 1934). Warsaw: Czytelnik, 1959.
- Dalberg-Acton, John Emerich Edward. *Selected Writings*. 3 vols. Ed. by J. Rufus Fears. Indianapolis, IN: Liberty Classics, n. d.
- Davies, Norman. "World War II: Grand Illusions". *New York Review of Books*, 25 May 1995.
- _____. *God's Playground: A History of Poland*. 2 vols. New York: Columbia Univ. Press, 1984.
- De Zepentek, Tötösy Steven. *Comparative Literature: Theory, Method, Application*. Amsterdam and Atlanta. GA: Rodopi, 1998.
- Deutsch, Karl W. *Nationalism and Social Communication*. New York: John Wiley, 1953.
- Dobrzynski, Judith. "Russia Pledges to Give Back Some of Its Art Looted in War". *New York Times*, 3 December 1998.
- Домострой: по списку императорского общества истории и древностей российских. Москва: 1882. Reprinted by Bradda Books, Letchworth, England, 1971.

- Dostoevskii, F. M. *Dnevnik pisatel'ia*. 3 vols. Paris: YMCA Press, n. d.
- Dunlop, John. *The Faces of Contemporary Russian Nationalism*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1983.
- Durova, Nadezhda. *The Cavalry Maiden*. Translated by Mary Fleming Zirin. Bloomington: Indiana Univ. Press, 1989.
- Ерофеев, Виктор. *Русские цветы зла*. Москва: Издат. дом Подкова, 1997.
- Fadiman, Clifton, ed. *Living Philosophies: The Reflections of Some Eminent Men and Women of Our Time*, New York: Doubleday, 1990.
- Fanon, Frantz. *The Wretched of the Earth*. Translated by C. Farrington New York: Grove, 1968.
- Fennell, John. *The Crisis of Medieval Russia, 1200–1304*. London and New York: Longman, 1983.
- _____, and Anthony Stokes, eds. *Early Russian Literature*. London: Faber & Faber, 1974.
- Fisher, Alan. *The Crimean Tatars*. Stanford. CA: Hoover Institution Press, 1978.
- Flaubert, Gustave. *Flaubert in Egypt: A Sensibility on Tour*. Translated and edited by Francis Steegmuller. Boston: Little, Brown. 1973.
- Ford, Peter. "Crossing Europe". *Christian Science Monitor Online*, 19 and 31 July 1998.

- _____. "The View from the Kremlin: Russia as Eternal Superpower". *Christian Science Monitor Online*. 29 May 1997.
- Fuller, William C., Jr. *Strategy and Power in Russia, 1600 – 1914*. New York: Free Press, 1992.
- Gadamer, Hans-Georg. *Truth and Method*. New York: Seabury, 1975.
- Gandhi, Leela. *Postcolonial Theory: A Critical Introduction*. New York: Columbia Univ. Press. 1998.
- Garrard, John J., "Corresponding Heroines" in *Don Juan and Evgenii Onegin, Slavonic and East European Review* 73, no. 3 (1995).
- М. И. Главацкий. *Россия, которую мы не знали, 1939 – 1993*. Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство, 1995.
- Glenn, John. *The Soviet Legacy in Central Asia*. New York: St. Martin's Press, 1999.
- Goble, Paul. "Democracy and Development Radio Free Europe/Radio Liberty (<http://www.rferl.org/>). 2 August 1999.
- _____. "North Caucasus: The Return Of A Dangerous Concept Radio Free Europe/Radio Liberty , 6 November 1998.
- _____. "Can Russian Diplomacy Hold Russia together?" Radio Free Europe/Radio Liberty. 23 September 1998.
- Gombrowicz, Witold. *Ferdydurke* (1937). Translated by Eric Mosbacher. New York: Grove, 1968.

Gorer. G. and J. Rickman. *The People of Great Russia* (1949). New York; Norton. 1962.

Goscilo, Helena. *The Explosive World of Tatyana N. Tolstaya's Fiction*. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1996.

Graham, Sheelagh, ed. *Nikolaj Gumilev, 1886 – 1986*. Berkeley. CA: Berkeley Slavic Specialties, 1987.

Grant, S. A. "Obshchina and mir". *Slavic Review* 35, no. 4 (1976).

Gross, Irena G. and Jan T. Gross, eds. *War through Children's Eyes*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1985.

Gross. Jan T. *Revolution from Abroad: the Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press. 1988.

Gumilev, N. S. *Sobranie sochinenii*. Edited by G. P. Struve and V. Filippov. Washington, DC: V. Kamkin, 1962-68.

Haraszti, Eva. *Kossuth as an English journalist*. Translated by Brian McLean. Boulder, CO: Social Science Monographs distributed by Columbia Univ. Press, 1990.

Hastings, Adrian, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion, and Nationalism*. Cambridge: Cambridge Univ. Press. 1997.

Haxthausen, August von. *Studies on the Interior of Russia* (1844). Edited by S. Frederick Starr, translated by Eleanore L. M. Schmidt. Chicago: Chicago Univ. Press, 1972.

Hayes. C. J. H., *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York: Smith. 1931.

- Hechter, Michael. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536 – 1966*. Berkeley: Univ. of California Press. 1975.
- Herder. J. G. *Reflections on the Philosophy of the History of Mankind (1784 – 1791)*. Translated by Frank Manuel. Chicago: Chicago Univ. Press. 1968.
- Hobsbawn. Eric J. *Nations and Nationalism since 1780*. 2d rev. ed. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1990.
- _____, and Terence Ranger, eds. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1983.
- Hobson, J. A. *Imperialism: A Study*. London: Allen & Unwin, 1948.
- Holquist, Michael. *Dostoevsky and the Novel*. Princeton. NJ: Princeton Univ. Press, 1977.
- Jakòbiec, M., ed. *Literatura rosyjska*. 2 vols. Warsaw: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970.
- К. Яшен и др., *История узбекской советской литературы, 1917 – 1985*, 5 томов. Ташкент: Издательство Фан, 1987.
- Johnson, Paul. *Modern Times: The World from the Twenties to the Eighties*. New York; Harper, 1983.
- Jonge, Alex de. *Fire and Water: A Life of Peter the Great*. New York: Coward McCann, 1980.
- Kapuściński. Ryszard. *Imperium*. Warsaw: Czytelnik, 1993. English translation: *Imperium*. New York: Alfred A. Knopf, 1993.

Кара-Мурза, А. "Модернизация versus деградация". "Независимая газета", 16 июля 1997.

Н. Карамзин, *История государства Российского в 9 томах*. Санкт-Петербург, Евдокимов, 1892. Reprinted by Mouton. The Hague. 1969.

Н. Карамзин, "О любви к отечеству и народной гордости *Собрание сочинений*, т. 2. Москва: Художественная литература, 1964.

Karimov, Islam. *Uzbekistan on the Threshold of the Twenty-First Century*. New York: St. Martin's Press. 1998.

Kedourie, Elie. *Nationalism*. London: Hutchinson, 1961.

Keenan, Edward. "On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors". *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*, edited by S. Frederick Starr. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1994.

_____. "Muscovite Perceptions of Other East Slavs before 1654: An Agenda for Historians". P. Potichnyj, ed. *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*. Edmonton, Alberta: CIUS Press, 1992, 20-38.

Kelly, Catriona. *A History of Russian Women's Writing, 1820 – 1992*. Oxford: Clarendon Press. 1994.

Kenez, Peter. *The Birth of the Propaganda State*. Cambridge; Cambridge Univ. Press, 1985.

Kennan, George. *Siberia and the Exile System*. 2 vols. London: James Osgood, 1891.

- Kennan, George. "On American Principles". *Foreign Affairs* 74, no. 2 (March-April 1995).
- А. Х. Хайметов и др., *История узбекской литературы с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции*, 2 тома. (Ташкент: Издательство Фан, 1987).
- Kiernan, V. G. *Marxism and Imperialism*. New York: St. Martin's, 1974.
- Т. С. Киняпина и др., *Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России: Вторая половина XVIII – 80-е годы XIX в.* Москва, 1984.
- Kipling, Rudyard. *Verse*. Garden City. NJ: Doubleday, 1940.
- Kohler, Phyllis Penn, ed. and Irans. *Journey for Our Time: The Russian Journals of the Marquis de Custine*. Washington, DC: Gateway. 1987.
- Kohn, Hans. *The Idea of Nationalism*. New York: Macmillan. 1944.
- Kolakowski, Leszek. *Main Currents of Marxism*. 3 vols. Translated by P. S. Falla. Oxford: Clarendon Press. 1978.
- Kross, Jaan. *The Czar's Madman*. Translated by Anselm Hollo. New York: Pantheon, 1993.
- Kucharzewski, Jan. *The Origins of Modern Russia*. New York: Polish Institute of Arts and Sciences in America. 1948.
- Kundera, Milan. "A Talk with the Author by Philip Roth translated by Peter Kussi, in *The Book of Laughter and Forgetting*, translated by Michael Heim. New York: Penguin, 1980.

- Lane, Christel. *The Rights of Rulers: Ritual in Industrial Society: The Soviet Case*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1981.
- Lazari, Andrzej de, ed. *Ideas in Russia: A Trilingual Lexicon*. 3 vols. Warsaw: Semper Press. 1999.
- Lednicki. Wacław. *Tolstoy between War and Peace*. The Hague: Mouton. 1965.
- М. Ю. Лермонтов. *Герой нашего времени*. Под редакцией Б. М. Ейхенбаума. Москва: Акад. наук, 1962.
- Лихачёв, Д. С. "Смеховой мир древней Руси". Ленинград. Наука, 1976.
- _____. *Поэтика древнерусской литературы*. Ленинград. Наука, 1967.
- _____. Анализ работы Б. Д. Грекова "Культура Киевской Руси *Исторический журнал*, 1/2 (1945). 89-90.
- Лотман, Юрий. *Статьи по типологии культуры*. Tartu. Estonia: Univ. of Tartu Press, 1970.
- Malik, Hafez, ed. *Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects*. New York: St. Martin's Press. 1994.
- Massa, Isaac de Harlem. *Breue Description des chemins qui menent et des fleuves qui passent de la Moscovie*. (1613). М. Obolensky, ed. *Histoire des Guerres de la Moscovie*. Brussels: Fr. I. Olivier. 1866.
- Mickiewicz, Adam. *Dziela wszystkie*. Edited by Konrad Gorski. Wroclaw and Warsaw: Ossolineum, 1969 – 1972.
- Miller, David. *On Nationality*. Oxford; Clarendon Press, 1995.

Minority Rights: Problems, Parameters, and Patterns in the CSCE (Conference on Security and Cooperation in Europe) Context. Washington. DC: CSCE, 1992.

Molnar, Thomas. *Twin Powers: Politics and the Sacred.* Grand Rapids. MI: Eerdmans, 1988.

Moore-Gilbert, Bart. *Postcolonial Theory.* London: Verso, 1998.

Moser, Charles A., ed. *The Cambridge History of Russian Literature.* Cambridge: Cambridge Univ. Press. 1990.

Mote, Victor. *Siberia.* Boulder, CO: Westview, 1998.

Motyl, Alexander!J. "Sovietology in One Country' or Comparative Nationality Studies?" *Slavic Review* 48, no. 1 (Spring 1989).

В. С. Новиков. *Илья Глазунов.* Ленинград: Аврора, 1989.

Новодворская Валерия. "Качнём право на труд". *Новое время* № 41 (1998).

_____. "Я хочу, чтобы это не кончалось". *Новое время* № 30 (1998).

_____. "Throw Everything Overboard That Smells of Blood translated by Steven Clancy. *Sarmatian Review* 17. no. 3 (1997), 480-84.

_____. "Бросайте за борт все, что пахнет кровью". *Новое время.* Сентябрь 1996.

_____. *По ту сторону отчаяния.* Москва: Новости, 1993.

Nowak, Andrzej, ed. *Kronika Polski.* Krakow: Kluszczyński, 1998.

Огонек, 1988-98.

Olcott, Martha B. *The Kazakhs*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1987.

Орлов, А. и др. *Пособие по истории отечества для поступающих в вузы*. Москва: Простор, 1994.

Paksoy, H. B. "Muslims in the Russian Empire: Response to Conquest". *Studies in Comparative Communism* 19, nos. 3-4 (Autumn/Winter 1986).

_____. *Central Asia Reader. The Rediscovery of History*. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1994.

Партийное строительство. 1938 – 1945.

Пастухов, Владимир. "Будущее России вырастает из прошлого. Посткоммунизм как логическая фаза развития евразийской цивилизации *Полис*, №№ 5-6 (1992).

Peck, Anna. "Polscy zeslancy a kolonhalne widzenie swiata: Relacja z podrozy po Syberii Henry'ego Landsdella". *Przegląd Wschodni* 5. no. 1 (1998). 137-170.

Петрович, Алексей. "Казачи и северный Кавказ". Независимая газета, 4 июня 1994.

Петрушевская, Людмила. *Собрание сочинений* в 5 т. Харьков и Москва: Фолио и ТКО, 1996.

Pierce, Richard A. *Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule*. Berkeley: Univ. of California Press. 1960.

Pipes, Richard. "Is Russia Still an Enemy?" *Foreign Affairs* 76, no. 5 (September-October 1997).

- _____. "Diplomacy and Culture: Negotiation Styles". In Richard F. Staar. ed. *Arms Control: Myth versus Reality*. Stanford: Hoover Institution Press. 1988.
- _____. *Russia under the Old Regime*. New York: Scribners, 1974.
- Plakans, Andrejs. *The Latvians*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1995.
- Plumb, John H. *The Death of the Past*. Boston: Houghton Mifflin, 1970.
- Правда. 1939-1945.
- Procopé, Hjalmar J. *Finland Reveals Her Secret Documents: On Soviet Policy March 1940 – June 1941*. New York: Funk, 1941.
- Пронин, Александр, "Трагедия генерала Ермолова": *Независимое военное обозрение*, №40 (15-21 октября 1999 г.).
- Пушкин, А. С, *Полное собрание сочинений*, т. 6. Москва: Наука, 1966.
- _____. *Journey to Arzrum*. Translated by Brigitte Ingemanson. Ann Arbor, MI: Ardis, 1974.
- _____. *Eugene Onegin*. Translated by Walter Arndt. New York: Dutton. 1963.
- Putnam. P., ed. *Seven Britons in Imperial Russia, 1698 – 1812*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press. 1952.
- Ra'anán, Uri, ed. *The Soviet Empire: The Challenge of National and Democratic Movements*. Lexington, MA: D. C. Heath. 1990.

- Radwan, Marian ed., *Inventarz materialów do dziejów Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej i w Rosji* 3 vols. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1997-1998.
- Распутин, Валентин Г. *Собрание сочинений* в 3-х т. Москва: Молодая гвардия, 1994.
- _____. *Уроки французского*. Повести и рассказы. Москва: Художественная литература, 1987.
- _____. *Последний срок, Прощание с Матерой, Пожар*. Москва: Советская Россия, 1986.
- Резниченко, Григорий и др., "Аральская катастрофа *Новый мир*, №5 (май 1989), 182-241.
- Рябикин, С, *Новейшая история России, 1991–1997: Пособие для учителей, старшеклассников, абитуриентов и студентов*. Санкт-Петербург: Нева, 1997.
- Riasanovsky, N. V. *A History of Russia*, 4th ed. Oxford: Oxford Univ. Press. 1984.
- Романенко, А., *Пособие по истории России, XX век: для выпускников и поступающих в вузы*. Санкт-Петербург: Тритон, 1996.
- Rorlich, Azade-Ayse. *The Volga Tatars*. Stanford. CA: Hoover Institution Press, 1986.
- Rothberg, Abraham. *Aleksandr Solzhenitsyn: The Major Novels*. Ithaca, NY: Cornell Univ. Press. 1971.
- Rothschild, Joseph. *East Central Europe between the Two World Wars*. Seattle: Univ. of Washington Press, 1974.

Ruthven, K. K.. ed. *Beyond the Disciplines: Papers from the Australian Academy of the Humanities Symposium*, no. 13. Canberra, Australia; Australian Academy of the Humanities, 1992.

Рыбаков, Анатолий. *Дети Арбата*. Москва: Советский писатель, 1987.

_____. *Children of the Arbat*. Translated by Harold Shukman. Boston: Little, Brown. 1988.

Said, Edward. *Orientalism* (1979). New York: Vintage Books. 1994.

_____. *Culture and Imperialism*. New York: Alfred A. Knopf. 1993.

Scheler, Max. *Ressentiment*. Translated by W. Holdheim. New York; Free Press. 1960.

Seton-Watson, Hugh. *The Russian Empire 1801–1917*. Oxford: Clarendon Press, 1967.

Shafer, Boyd A. *Faces of Nationalism*. New York: Harcourt Brace, 1972.

Shirer, William L. *The Rise and Fall of the Third Reich*. New York: Simon and Schuster. 1960.

Шкловский, В. Б. *Собрание сочинений в 3-х т. Художественная литература*, 1974.

Simmons, Ernest. *Pushkin*. New York: Vintage. 1964.

_____. *Lev Tolstoy*. New York: Vintage. 1960.

Simon, Gerhard. *Nationalismus unter Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion*. Baden-Baden: Nomos. 1986.

Скабичевский, А. М. *Аскетические недуги в нашей современной передовой интеллигенции*. Русская мысль № 21 (октябрь-ноябрь 1900).

Словарь русского языка Академии Наук СССР в 4-х т. Москва: Академия Наук, 1959.

Slowacki, Juliusz. *Dziela wszystkie*. 15 vols. Wroclaw: Ossolineum. 1998.

_____. *Anhelli*. Translated by Dorothea Prall Radin London: Allen & Unwin, 1930.

Смирнов, С. Г. *Задачник по истории России*, Москва: Международные отношения, 1995.

Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations* (1986). Oxford: Blackwell. 1993.

_____. *The Ethnic Revival*. Cambridge: Cambridge Univ. Press 1981.

Snyder, Louis L. *The Dynamics of Nationalism: Readings in Its Meaning and Development*. Princeton, NJ: D. Van Nostrand. 1964. Соловьёв, С. М. *История России с древнейших времен (1851 – 1879)*. в 15 т. Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1959-1966.

Солженицын, Александр. *Август четырнадцатого*. 2d rev. ed. Paris: YMCA Press, 1971.

_____. *August 14*. Translated by H. Y. Willetts. New York: Farrar Straus. 1989.

_____. *The Mortal Danger*. Translated by M. Nicholson and A. Klimoff. New York: Harper & Row. 1980.

_____. *Sobranie sochinenii*. Paris: YMCA Press. 1979.

_____. *Cancer Ward*. Translated by Rebecca Frank. New York: Dell 1968.

Советское государство и право, 1939-1944.

Spivak, Gayatri. *The Postcolonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues*. London: Routledge, 1990.

Страхов Н. Н. *Критические статьи об И. С. Тургеневе и Л. Н. Толстом*. Киев: изд. И. П. Матченко, 1901. Reprinted by Mouton. The Hague. 1968.

Suchanek. Lucjan, ed. *Emigracja i samizdat*. Krakow: Universitas, 1993.

Swearingen. Rodger. *Siberia and the Far East*. Stanford. CA: Hoover Institution Press, 1987.

Szporluk, Roman, ed. *National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk, NY: M. E. Sharpe. 1994.

_____. *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List*. Oxford and New York: Oxford Univ. Press. 1988.

Taylor, Peter J. *The Way the Modern World Works*. New York: John Wiley. 1996.

Terras, Victor. *A History of Russian Literature*. New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1991.

Thompson, Ewa M., ed. *The Search for Self-Definition in Russian Literature*. Houston: Rice Univ. Press. 1991.

_____. *Understanding Russia: The Holy Fool in Russian Culture*. Lanham. MD: Univ. Press of America. 1987.

_____. "The Wallenberg Case: The Inferred Soviet Viewpoint". *Raoul Wallenberg in Perspective*. Edited by K. D. Reiser and Thomas Neumann. Houston: Southwest Regional Office of the AntiDefamation League. 1986.

Тимофеев, Л. И. *Основы теории литературы*. Москва, 1974.

Толстая, Татьяна Н. *На золотом крыльце сидели... Рассказы*. Москва: Молодая гвардия. 1987.

_____. *Sleepwalker in a Fog*. Translated by Jamey Gambrell. New York: Alfred A. Knopf. 1992.

Tolstoy, L. N. *The Kreutzer Sonata and Other Stories*. Translated by Louise and Aylmer Maude. Oxford and New York: Oxford Univ. Press. 1997.

_____. *War and Peace*. Translated by Aylmer Maude and edited by George Gibian. New York: Norton. 1984.

_____. *Great Short works of Leo Tolstoy*. Translated by Louise and Aylmer Maude. New York: Harper & Row. 1967.

Толстой Л. Н., *Война и мир*. Москва: Художественная литература, 1963.

Лев Толстой, *Полное собрание сочинений (Юбилейное)*. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1929-1964.

Tolz, Vera. "Conflicting 'Homeland Myths' and Nation-State Building in Postcommunist Russia". *Slavic Review* 57, no. 2 (Summer 1998).

Toranska, Teresa. *Them: Stalin's Polish Puppets*. New York: Harper & Row. 1987.

- Troyat, Henri. *Pushkin*. Translated by Nancy Amphous. New York: Minerva Press, 1975.
- Трубачев, О. Н. *В поисках единства*. Москва: Наука, 1992.
- Turgenev, Ivan. *Fathers and Sons*. Edited by Ralph Matlaw. New York: Norton, 1966.
- Тургенев, Иван. *Собрание сочинений*. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1961.
- Вахабов, М. *Ташкент в период трех революций*. Ташкент: Государственное Издательство Узбекской ССР, 1957.
- Valiev, Rimzil, et al. "1997 in Review: Tatarstan Faces Challenges Radio Free Europe/Radio Liberty. 31 December 1997.
- Verdery, Katherine. "Ethnicity as Culture: Some Soviet-American Contrasts". *Canadian Review of Studies in Nationalism* 15. nos. 1-2 (1988).
- Vernadsky, George. *A History of Russia*. New Haven, CT: Yale Univ. Press. 1961.
- Веске, М. Р. *Славяно-финские культурные отношения по данным языка*. Казань, Общество археологии, истории и этнографии, 1890.
- Vigny, Alfred de. *Poèmes*. Paris: Univ. Generale d'Editions, 1966.
- Vitaliev, Vitali. "Projections: Remembering Galina Starovoitova". *Transitions* 6, no. 1 (January 1999).
- Wandycz, Piotr. *The Lands of Partitioned Poland*, Seattle: Univ. of Washington Press. 1974.

- Welsford, Enid. *The Fool: His Social and Literary History*. London: Faber & Faber. 1935.
- Whitlock, Gillian and Helen Tiffin, eds. *Re-Siting Queen's English: Text and tradition in Post-Colonial Literature*. Amsterdam and Atlanta. GA: Rodopi. 1992.
- Whitmore, Brian. "Russia: Yeltsin Launches New TV Channel To Control Information". Radio Free Europe/Radio Liberty, 29 August 1997.
- Wilczek, Piotr. "Jesuits in Poland According to A. F. Pollard". *Sarmatian Review* 19, no. 1 (January 1999).
- Yeltsin. Boris. *The Struggle for Russia*. Translated by Catherine A. Fitzpatrick. New York: Random House, 1995.
- Yergin, Daniel and Thane Gustafson. *Russia 2010 and What It Means for the World*. New York: Vintage. 1995.
- Зограф, Н. Ю. *Антропологические исследования мужского великорусского населения Владимирской, Ярославской и Костромской губерний*. Москва, 1890.
- Зотов, Игорь "Александр Солженицын, Альбер Камю и кризис воображения *Огонек*, №29 (4408) (июль 1995).
- Зуев Ф. Г., и др. *История Польши в 2-х томах*. Москва: Академия Наук, 1958.

Цю сторінку навмисно залишено порожньою

ЄВА М. ТОМПСОН

ТРУБАДУРИ ІМПЕРІЇ

Російська література і колоніалізм

Відповідальна за випуск *Валентина Кирилова*
Редактори *Михайло Москаленко, Анатолій Чердаклі*
Коректор *Антоніна Голик*

Підписано до друку 21.12.2007. Формат 84 x 108¹/₃₂.
Папір офсетний № 1. Гарнітура *Alegreya*. Друк Офсетний.
Зам. № 8-88К.

Видавництво Соломії Павличко «Основи».
01133, Київ, бульв. Лихачова, 5.
Тел./факс (380-44) 285-25-82
тел. (380-44) 285-30-64, 285-86-36
E-mail: osnovy@ukrnet.net

ЗАТ «Віпол», ДК 752.
03151, Київ, вул. Волинська, 60.

Томпсон, Ева М.

Т56 Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. /
Пер. з англ. М. Корчинської. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи»,
2008 (2022). — 477 с.

ISBN 978-966-500-289-5

Пропоноване наукове дослідження – це ґрунтовний аналіз російського імперського культурознавчого дискурсу, обставин його функціонування в різні історичні епохи і до сьогодні. Авторка торкається широкого кола проблем, пов'язаних з теорією постколоніальних студій, формуванням національної та державницької самосвідомості, відмінностями у ході цих процесів між західноєвропейськими імперіями та Росією. Книга буде корисною усім, хто цікавиться літературознавством, політологією та іншими дотичними дисциплінами.

ББК 83.3(4)

Ева Томпсон – професор-дослідник славістичних студій університету Райс (США). Авторка п'яти книг та багатьох наукових статей. Її книга “Російський формалізм та новий англо-американський критицизм” (1971) – перший порівняльний аналіз двох критичних течій ХХ століття. Дослідження “Зрозуміти Росію: святий блазень у російській культурі” (1987) дає ключ до розуміння особливостей культури Росії. Після публікації англійською мовою книжку було перекладено китайською та видано: спочатку в Гон-Конгу (1995), а потім у Китаї (1998).

“Трубадури імперії: російська література і колоніалізм” було перекладено польською у 2000 році. Її праця “Вітольд Гомбрович” (1979) була видана польською у 2002 році.

Ева Томпсон – головний редактор “Sarmatian Review” – періодичного видання центральної та східноєвропейської тематики.